

Archeologische Begeleiding en Archeologische Opgraving Bouwlocatie Markt 65, Middelburg, Gemeente Middelburg

G. M. H. Benerink

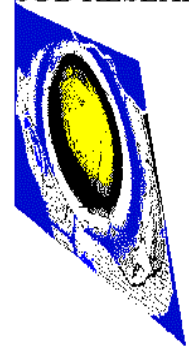

Met bijdragen van:

E. Altena
S. van Daalen
F. G. R. D'hondt
K. Maessen
M. Melkert
C. van Nooijen

Archeologische Begeleiding en Archeologische Opgraving Bouwlocatie Markt 65, Middelburg, Gemeente Middelburg

G. M. H. Benerink

Met bijdragen van:

E. Altena
S. van Daalen
F. G. R. D'hondt
K. Maessen
M. Melkert
C. van Nooijen

Archeologische Begeleiding en Archeologische Opgraving Bouwlocatie Markt 65, Middelburg, Gemeente Middelburg

G. M. H. Benerink

SOB Research,
Instituut voor Archeologisch en Aardkundig Onderzoek

© SOB Research
Heinoord, maart 2012

ISBN/EAN: 978-94-6192-043-0

Projectnummer: 1690-0912

Archeologische Begeleiding en Archeologische Opgraving Bouwlocatie Markt 65, Middelburg, Gemeente Middelburg

Inhoud

1.	Inleiding	3
1.1	Planontwikkeling	3
1.2	Archeologisch onderzoek	3
1.3	Opdrachtverlening	4
1.4	Doel van het onderzoek	4
1.5	Fasering	5
1.6	Onderzoeksteam	5
2.	Onderzoekssysteem: gehanteerde methoden en technieken	9
2.1	Strategie	9
2.2	Methoden en technieken	11
2.3	Structuren en grondsporen	11
2.4	Artefacten	12
3.	Resultaten eerder uitgevoerd onderzoek	13
3.1	Het onderzoeksgebied	13
3.2	Het onderzoek naar de Westmonsterkerk	13
4.	Resultaten Archeologische Begeleiding en Opgraving	17
4.1	Inleiding	17
4.2	Bodemopbouw	17
4.3	Structuren en grondsporen	19
4.3.1	De Westmonsterkerk	19
4.3.2	De graven	27
4.3.3	De grafkelder	30
4.3.4	Verstoringen	33
5.	Fysisch Antropologisch onderzoek	37
5.1	Inleiding	37
5.2	Methodiek	37
5.3	Resultaten	42
5.4	Conclusie	55
6.	Archeologisch DNA onderzoek	57
6.1	Doelstellingen	57
6.2	Materiaal	57
6.3	Methoden en technieken	58
6.4	Resultaten	58
6.5	Conclusie	62
7.	Archeologisch vondstmateriaal	65
7.1	Aardewerk	65
7.2	Keramisch bouwmateriaal	69
7.3	Natuursteen	73
7.4	Glas	87
7.5	Hout	87
7.6	Metaal	89

8.	Synthese en waardering	95
8.1	Synthese	95
	8.1.1 De Westmonsterkerk	95
	8.1.2 De begravingen	100
8.2	Beantwoording onderzoeksvragen	100
8.3	Waardering	103
9.	Samenvatting en aanbevelingen	107
9.1	Samenvatting	107
9.2	Aanbevelingen	107
	Literatuur	109
	Verklarende woordenlijst	115
Bijlage 1:	Administratieve gegevens	117
Bijlage 2:	Archeologische en geologische tijdschaal	119
Bijlage 3:	Fotolijst	121
Bijlage 4:	Vondstenlijst	123
Bijlage 5:	Vondstmateriaal	127
Bijlage 6:	Sporenlijst	147
Bijlage 7:	Tekeningenlijst	203
Bijlage 8:	Monsterlijst	205
Bijlage 9:	Overzichtskaart vlak 1	211
Bijlage 10:	Overzichtskaart vlak 2	213
Bijlage 11:	Overzichtskaart vlak 3	215
Bijlage 12:	Overzichtskaart vlak 4	217
Bijlage 13:	SOB Research: Gegevens	219

1. Inleiding

1.1 Planontwikkeling

Aanleiding voor het archeologisch onderzoek waren de sloop- en bouwplannen met betrekking tot de 'Bouwlocatie Markt 65' te Middelburg (Gemeente Middelburg). Hierbij werd een bestaande achterbouw afgebroken, terwijl het pand aan de marktzijde behouden bleef. Dit pand werd alleen inpandig gesloopt. Vervolgens zou een gecombineerde bebouwing, bestaande uit een winkel-/kantoorvoorziening (begane grond) en daarboven gestapelde appartementen worden gerealiseerd. Ook zou het nieuw te bouwen complex worden onderkelderd. Ten behoeve van de planvorming diende een sloop- en bouwvergunning te worden aangevraagd. De oppervlakte van het plangebied bedroeg circa 300 vierkante meter. Het onderzoeksgebied had een oppervlakte van circa 110 vierkante meter (zie Afbeelding 2 en Afbeelding 3).

Afbeelding 1. Ligging van het onderzoeksgebied (rode stip) in Nederland.

1.2 Archeologisch onderzoek

Op de Archeologische Monumentenkaart van de Provincie Zeeland wordt ter plaatse van het onderzoeksgebied een 'Terrein van hoge Archeologische Waarde' (Monumentnummer 13.433/ CMA-nr: 65D-013, oude stadskern van Middelburg) weergegeven. Hier zijn archeologische resten uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd aanwezig.

Als gevolg van de te voorziene bodemingrepen (bouw- en graafwerkzaamheden) zouden mogelijk archeologisch relevante horizonten worden verstoord. Op basis van het vigerende landelijke beleid (o.m. Monumentenwet 1988 en de KNA 3.1), het provinciale beleid (zie o.m. Nota Archeologie 2006 - 2012) en het regionale beleid (zie o.m. Nota Archeologische Monumentenzorg Walcheren) moest daarom een verantwoorde afweging worden gemaakt van de in het geding zijnde archeologische belangen.

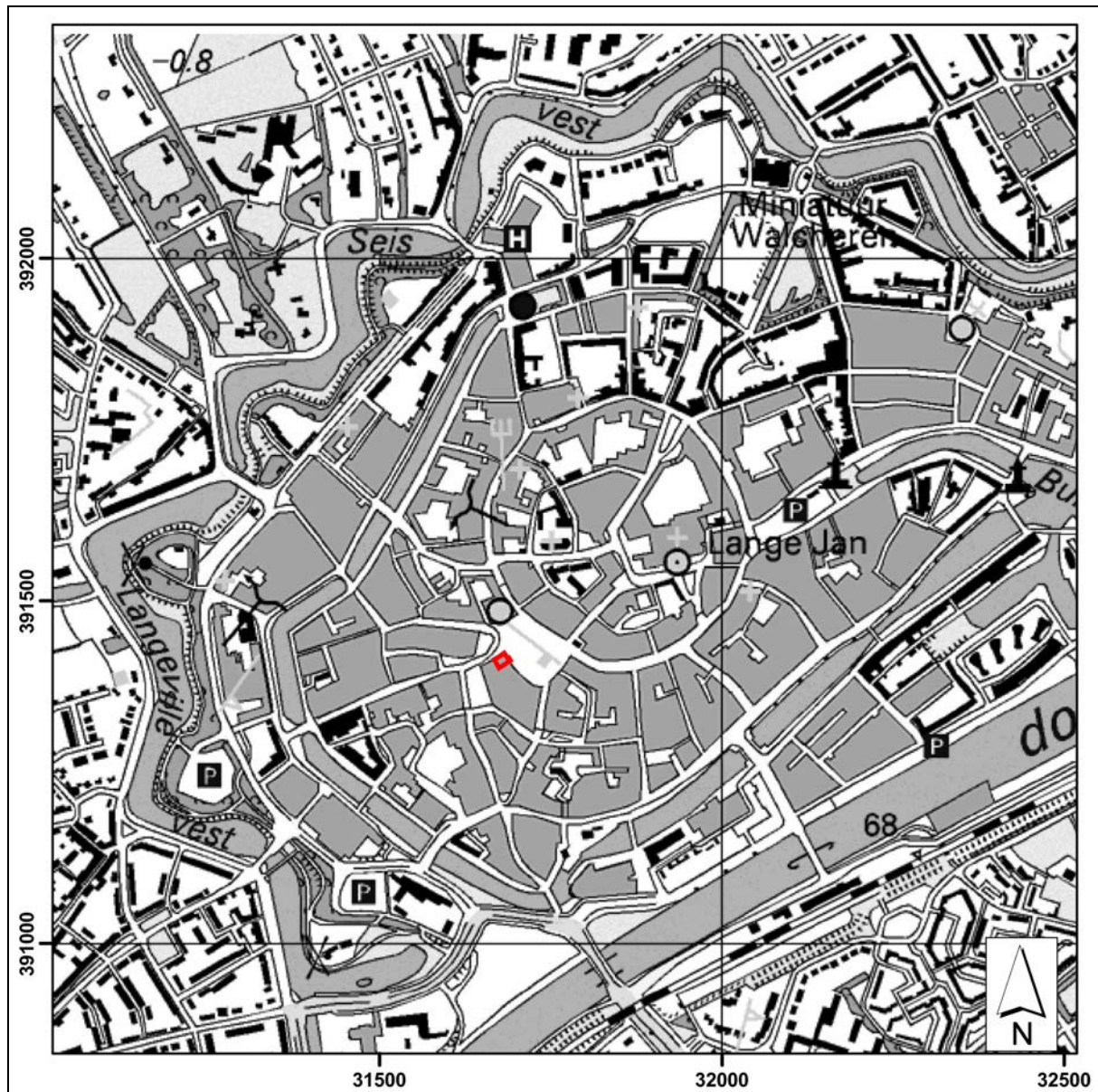
Door de Gemeente Middelburg is dan ook besloten dat in het kader van de planprocedure in eerste instantie een Archeologisch Bureauonderzoek moest worden uitgevoerd. Dit Archeologisch Bureauonderzoek is in 2009 door ADC ArcheoProjecten uitgevoerd ¹. Het College van Burgemeester en Wethouders van de Gemeente Middelburg heeft daarna, op basis van de onderzoeksresultaten, besloten dat ter plaatse van Markt 65 een Archeologische Begeleiding van de sloopwerkzaamheden en aansluitend een Archeologische Opgraving ter plaatse van de geplande kelder moest worden uitgevoerd.

---

¹ De Jonge & Huizer, 2009.

1.3 Opdrachtverlening

Op basis van het door SOB Research opgestelde plan van aanpak met de bijbehorende inschrijfstaat (Offerte “Archeologische Begeleiding en Archeologische Opgraving Markt 65, Middelburg”, d.d. 9 december 2009) heeft Back Vastgoed B.V., aan SOB Research opdracht verleend om de Archeologische Begeleiding en de Archeologische Opgraving uit te voeren.

Afbeelding 2. De positie van het plangebied (rood omkaderd), geprojecteerd op een uitsnede van de Topografische Kaart. Schaal 1: 10.000. Bron: Topografische Dienst, Emmen.

1.4 Doel van het onderzoek

Voorafgaand aan de Archeologische Begeleiding is een Programma van Eisen opgesteld (van Benthem, 2009), dat vervolgens (na advies van de heer B. H. F. M. Meijlink, Walcherse Archeologische Dienst) door de bevoegde overheid, het College van Burgemeester en Wethouders van de Gemeente Middelburg is geautoriseerd. Het was vooral van belang om na te gaan in hoeverre er ter plaatse van het van het plangebied nog archeologische resten aanwezig zouden zijn. Indien dit het geval zou zijn, dienden de volgende aspecten tijdens het archeologisch onderzoek belicht te worden:

1. Zijn er archeologische sporen aanwezig en zo ja, wat is hun aard, functie, gaafheid, kwaliteit, datering en fasering?
2. Zijn er nog bouwkundige resten aanwezig en zo ja, wat zijn de toegepaste bouwtechnieken en de functie?
3. Zijn er begravingen aanwezig? Zo ja, in welke staat verkeren zij?
4. Zijn er water- en beerputten of kuilen aanwezig en wat is hun datering, functie, fasering, inhoud en structuur?
5. Wat is de conserveringstoestand van, indien aanwezig, organisch vondstmateriaal?
6. Past het beeld op basis van de onderzoeksgegevens in het beeld dat er is van de ontwikkeling van Middelburg?
7. Kan er een bijdrage geleverd worden aan de plattegrond van de Westmonsterkerk?

Indien een doorstart naar een Archeologische Begeleiding (protocol opgraven) noodzakelijk zou zijn, dienden de volgende aanvullende onderzoeksvragen te worden beantwoord:

8. Wat is de datering, fasering, ruimtelijke spreiding, aard en conservering van de aanwezige sporen?
9. Wat is de datering van de begravingen?
10. Wat zijn de resultaten van het fysisch antropologisch onderzoek?
11. Wat zijn de resultaten van het oud-DNA-onderzoek?
12. Zijn er uitspraken te doen over leeftijd, geslacht, fysieke gesteldheid, ziektes, enz.
13. Is er een relatie met de sporen die eerder opgegraven werden op de Markt?
14. Wat valt er te zeggen aan de hand van de vondsten zoals aardewerk, glas en metalen voorwerpen over de welstand en materiële cultuur van de bewoners van deze wijk?
15. Welke bijdrage leveren de aanwezige sporen aan de ontstaansgeschiedenis van Middelburg?
16. Kan er een bijdrage geleverd worden aan de plattegrond van de Westmonsterkerk?

1.5 Fasering

Na de opdrachtverlening is er een begin gemaakt met het onderzoek. Eerst is gewerkt aan de voorbereiding van het onderzoek. Vervolgens zijn tussen 4 en 10 februari 2010 de sloopwerkzaamheden onder Archeologische Begeleiding uitgevoerd. Aansluitend werd tussen 24 februari en 17 maart 2010 de Archeologische Opgraving uitgevoerd. Hierna is, op basis van de verkregen gegevens, een overzicht samengesteld van de aangetroffen archeologische, cultuurhistorische en aardkundige waarden. De verkregen gegevens, de daaraan verbonden conclusies, alsmede de op basis hiervan tot stand gekomen adviezen zijn uitgewerkt in het nu voorliggende rapport.

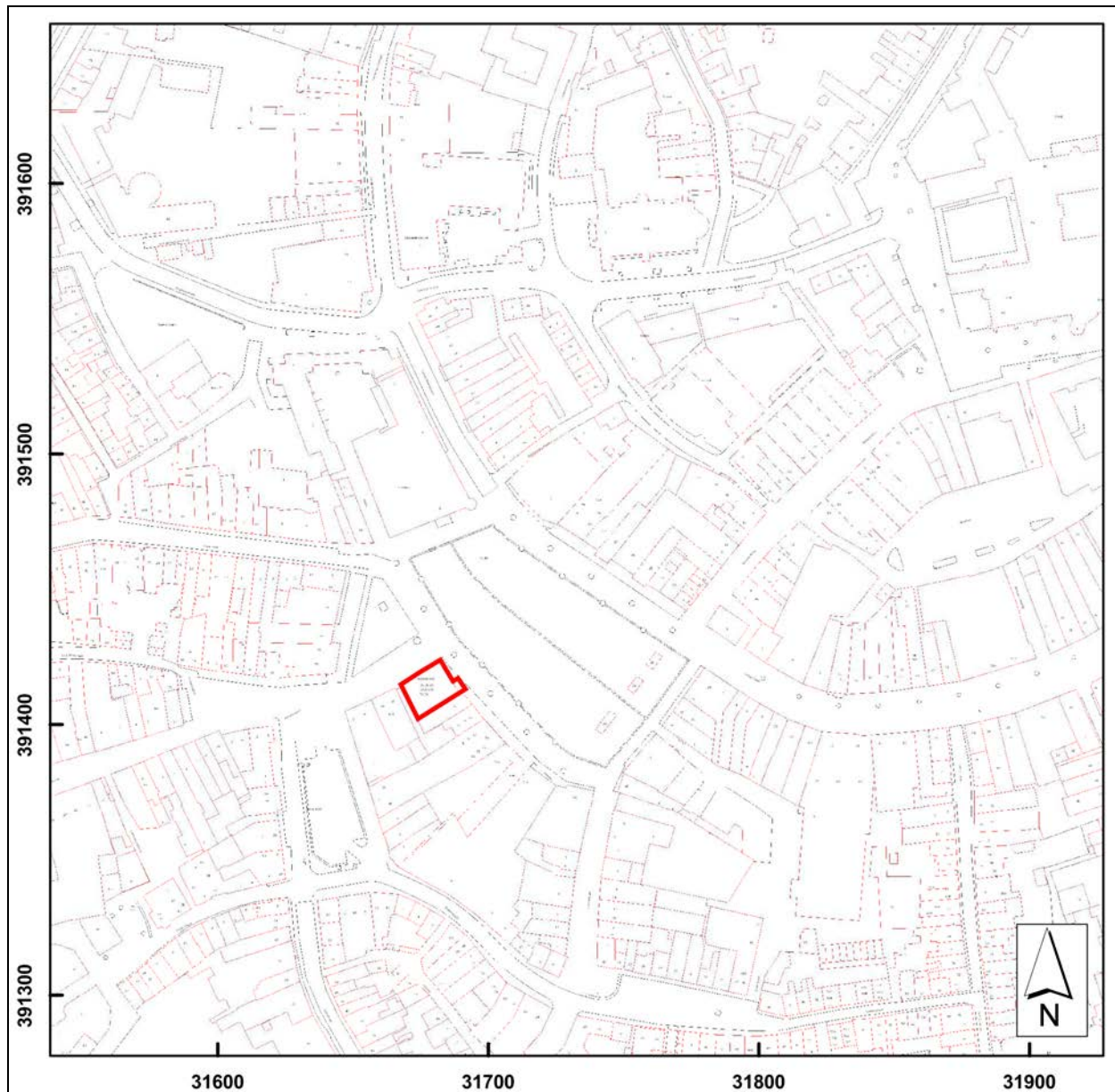
1.6 Onderzoeksteam

Het onderzoeksteam van SOB Research bestond uit:

G. M. H. Benerink	veldwerk, gegevensverwerking, rapportage
F. G. R. D'Hondt	veldwerk, bouwhistorisch onderzoek
L. van Diepen	veldwerk
C. van der Linden	fysisch-antropologisch onderzoek veldwerk
F. A. van Meurs	veldwerk
C. A. Prins	vondstverwerking
J. E. M. Wattenberghe	projectcoördinatie, veldwerk, vondstverwerking, evaluatie
J. E. van den Bosch	eindcontrole en eindredactie rapportage

Specialistische bijdragen:

E. Altena	onderzoek DNA
S. van Daalen	onderzoek hout
K. Maessen	fysisch-antropologisch onderzoek
M. Melkert	onderzoek natuursteen
C. Nooijen	onderzoek metaal

Afbeelding 3. Ligging van het plangebied (rood omkaderd), geprojecteerd op een uitsnede van de GBKN. Schaal 1: 2.500. ©Topografische Dienst Kadaster, Emmen [2011].

Afbeelding 4. Bouwplan met kelder (het onderzoeksgebied, rood omkaderd). Schaal: 1: 200.

2. Onderzoekssysteem: gehanteerde methoden en technieken

2.1 Strategie

Het onderzoek is uitgevoerd in overeenstemming met de KNA, versie 3.1. Voorafgaand aan de Archeologische Begeleiding en de Archeologische Opgraving is door de uitvoerende archeologen grondig kennis genomen van de rapportage van het Archeologisch Bureauonderzoek ², de rapportage van de Archeologische Begeleiding ter plaatse van Markt 57-59 ³, en van het Programma van Eisen ⁴.

Het onderzoeksgebied betrof de locatie van een nieuw aan te leggen kelder met een bruto oppervlakte van circa 135 vierkante meter. De netto oppervlakte van de kelder bedroeg 110 vierkante meter. De ontgravingsdiepte was 1.37 meter +NAP (3.15 meter beneden het bestaande vloerniveau). Langs de kelderranden werd een strook van circa 0.8 meter breed nog met 0.3 meter verdiept voor de aanleg van funderingsleuven. Centraal in de put werden twee funderingen (poeren) met een oppervlakte van 4 vierkante meter uitgegraven, die circa 0.6 meter dieper dan de onderzijde van de keldervloer werden aangelegd.

De strategische aanpak van de opgraving was met name gericht op het documenteren van de restanten van de voormalige Westmonsterkerk en het documenteren, bergen en op DNA bemonsteren van de hier aanwezige menselijke inhumaties. Hiertoe werd in het Programma van Eisen uitgegaan van een aantal van 45 skeletten, te selecteren uit in verticale en horizontale zin gespreide begravingen.

Gezien het uiterst strakke tijdsplan waarbinnen het bouwproces diende te worden afgerond was bepaald dat het onderzoek niet langer dan drie weken in beslag mocht nemen. Het archeologisch onderzoek diende te worden uitgevoerd in combinatie met de milieukundige bodemsanering, die noodzakelijk was vanwege de aanwezigheid van verhoogde concentraties lood. Dit werd uitgevoerd in samenwerking met Sturm en Dekker en hield in dat specifieke veiligheidsmaatregelen in acht dienden te worden genomen.

De personele inzet bestond uit twee Senior KNA Archeologen en een KNA Archeoloog en een deeltijds ingezette fysisch antropoloog, aangevuld met een kraanmachinist en een Deskundig Leidinggevende Projecten van het saneringsbedrijf. Tijdens de laatste fase van de opgraving werd het opgravingssteam uitgebreid met een archeoloog en een bouwhistoricus om de gestelde doelstellingen binnen het gestelde tijdsplan te realiseren.

De technische complexiteit van het onderzoek werd verhoogd door de aanwezigheid van een damwand die circa 1.0 meter boven het maaiveld uitstak. Hierbinnen bevond zich een dwarse stelbalk en vier diagonale balken die het machinaal ontgraven sterk hinderden. De aanwezigheid van deze stelbalken en de kerkfunderingen die de bouwput kruisten maakten het in eerste instantie onmogelijk om de gehele put gelijkmatig te verdiepen. Daarom werd eerst de noordelijke zijde (binnen de funderingen van de voormalige kerk) tot op grotere diepte opgegraven zodat de muren in profiel konden worden gedocumenteerd. Pas in de laatste week werd met een telescopische kraan een tweede graafmachine in het zuidelijke deel van de put neergelaten zodat de put ook hier kon worden verdiept.

De uitgegraven grond ter plaatse van het noordelijke deel van de put werd op gezette tijdstippen in gesloten containers afgevoerd. De grond die ter plaatse van het zuidelijke deel van de put werd uitgegraven moest echter ter plaatse in depot gezet worden, waardoor de bewegingsruimte van de kraan en ook de opgravingsoppervlakte sterk beperkt werden.

In overeenstemming met het Programma van Eisen werd bij het aanleggen van de vlakken selectief omgegaan met de aangetroffen skeletten. De selectiecriteria die daarbij werden toegepast betroffen onder meer de intactheid van de skeletten, de ruimtelijke spreiding en de relatieve datering.

---

² De Jonge & Huizer, 2009.

³ Benerink, 2010.

⁴ Van Benthem, 2009.

De uitgeselecteerde skeletten zijn globaal ingemeten (x, y en z-coördinaten) en eventuele bijzonderheden zijn daarbij genoteerd. Het botmateriaal werd verzameld in een bigbag, die samen met uit te zeven grond werd afgevoerd naar Zeeuw Grond, om later te worden herbegraven.

Vanwege de technische beperkingen (de onmogelijkheid om in grote vlakken te verdiepen) bleek het niet mogelijk, noch relevant, om van elk aangelegd niveau een vlaktekening van de gehele werkput te tekenen. Zodoende werden vier (deel)vlakken op tekening gebracht. Omwille van de technische moeilijke uitvoeringsomstandigheden en de hoge tijdsdruk werd ervoor gekozen om op de laatste dag bij de civiele werkzaamheden nog enkele skeletten te bemonsteren (DNA, hout) en te bergen. Deze konden echter niet op tekening worden gebracht. Hiervan zijn alleen fotografische opnames en hoogtematen beschikbaar. Deze begravingen zijn allemaal gesitueerd in de zuidelijke funderingsleuf en zijn op tekening d.m.v. een centrumcoördinaat aangeduid, voor een globale positionering.

Afbeelding 5 en 6. Impressies van de technische uitvoering van het veldwerk.

Afbeelding 7. Het handmatig vrijleggen van het muurwerk bij een verstoring door heipalen.

2.2 Methoden en technieken

- Vlakken en profielen werden getekend op schaal 1: 20.
- Muurresten werden schoongemaakt, gefotografeerd en ingetekend op schaal 1: 20.
- Bouwkundige kenmerken, zoals versnijdingen, werden vastgelegd op tekening, het metselverband (kruisverband, staand verband e.d.) werd beschreven. Van de diverse toegepaste baksteensoorten werden de drie dimensies opgemeten aan de hand van meerdere exemplaren per baksteensoort. De 5- en 10 lagenmaat van het aangetroffen muurwerk werd op verschillende plaatsen opgemeten. Ook zijn er speciemonsters en monsters van de bakstenen genomen (twee bakstenen per funderingsdeel).
- Tijdens de Archeologische Begeleiding dienden waar mogelijk, bodemprofielen te worden onderzocht. Dit is gedaan door middel van de bestudering van de ontgraving of door middel van boringen. Vanwege de aanwezigheid van damwanden en muurwerk kon er geen bodemprofiel gedocumenteerd worden van een profielwand, wel werd tijdens het verdiepen, door middel van kijkgaten en boringen de bodemopbouw vastgesteld en beschreven.
- Tijdens de werkzaamheden diende een metaaldetector intensief ingezet te worden. Vanwege de aanwezige damwanden en met staal gewapende of omhulde heipalen was het gebruik van een metaaldetector niet goed mogelijk.

Afbeelding 8. Het bemonsteren van kiezen voor DNA-onderzoek.

2.3 Structuren en grondsporen

Alle tijdens de werkzaamheden aangetroffen structuren en grondsporen werden zo volledig mogelijk gedocumenteerd en afgewerkt. Indien een graf werd aangetroffen is waar mogelijk ook de contour getekend en gefotografeerd. De aanwezige skeletten zijn op zodanige wijze opgegraven dat geen contaminatie van het oude DNA-materiaal plaats kon vinden. Van elk opgegraven skelet werd een monster voor DNA-onderzoek (twee kiezen) en een monster voor ¹⁴C-datering genomen (kootje). De DNA-monstername is uitgevoerd onder de vereiste omstandigheden. Hiervoor werd het Leids Universitair Medisch Centrum geraadpleegd. Vervolgens werd hierbij gebruik gemaakt van steriele pakken, handschoenen, mondkapjes en gereedschap.

2.4 Artefacten

De belangrijkste vlakvondsten (grotere afmetingen of van bijzondere aard) werden handmatig verzameld, zo mogelijk per afzonderlijke unit (dat wil zeggen per afzonderlijke ruimte-eenheid). Uit sporen en gesloten contexten werden alle vondsten verzameld. Indien nodig werden er monsters genomen voor houtonderzoek (dendrochronologisch en houtsoortbepaling). Organische resten werden direct adequaat verpakt en opgeslagen. Bij het documenteren van graven werd een fysisch antropoloog ingeschakeld. Het spoor of de concentratie botresten werd op aanwijzing van deze specialist ingemeten en op de vlaktekening getekend en geborgen. Het houtmateriaal (geen constructiehout) diende niet meer dan strikt noodzakelijk en voorzichtig met de hand (met de schep maar ook vaak met een troffel en/of water en zachte borstel) blootgelegd en na documentatie voorzichtig uit de bodem genomen te worden. Bij de verzameling van vlakvondsten is selectief te werk gegaan.

3. Resultaten eerder uitgevoerd onderzoek

3.1 Het onderzoeksgebied

In opdracht van PJ Milieu BV is door ADC ArcheoProjecten ten behoeve van de ontwikkelingsplannen ter plaatse van de Markt 65 te Middelburg (Gemeente Middelburg) een Archeologisch Bureauonderzoek uitgevoerd ⁵. Dit met het doel om een Archeologisch Verwachtingsmodel op te stellen. Op basis van het door ADC ArcheoProjecten opgestelde Archeologisch Verwachtingsmodel kon het volgende worden geconcludeerd:

“In het plangebied worden archeologische resten verwacht van de Laat-Middeleeuwse Westmonsterkerk. De archeologische resten bestaan uit funderingsresten van de zuidwestelijke begrenzing van de Westmonsterkerk. De funderingsresten van de kerk kunnen bestaan uit tufsteen, Doornikse kalksteen en rode baksteen. Deze steensoorten representeren verschillende bouwfases. Het tufsteen komt uit de 11^e eeuw, de Doornikse kalksteen uit de 13^e eeuw en de rode baksteen van na 1300. Tijdens een grootschalige Archeologische Begeleiding in 1998 konden de funderingsresten slechts oppervlakkig worden gedocumenteerd. Hierdoor is een documentatie en opgraving van de dieper gelegen funderingsresten van significant belang om de oudste fasen van de bouw van de kerk te kunnen reconstrueren.

Behalve de funderingsresten kunnen resten van grafkelders en begravingen in en rond de kerk worden aangetroffen. De resten kunnen bestaan uit botresten en relikwieën die bij het begraven zijn mee begraven. Tevens kunnen archeologische resten van elementen rondom de kerk worden aangetroffen. De archeologische resten kunnen bestaan uit een ovale kerkhofmuur met winkeltjes, beerputten en resten van keienstraatjes vermoedelijk uit de 14e eeuw.

Ook is de kans aanwezig dat zich op of in de top van het onderliggend veen archeologische resten uit de IJzertijd en Romeinse tijd bevinden. Echter is de kans erg klein dat het veen nog intact in de ondergrond aanwezig is.

De conservering van de archeologische resten is uit onderhavig bureauonderzoek moeilijk vast te stellen. Mogelijk zullen de dieper gelegen funderingen in het hele plangebied nog goed zijn geconserveerd. In hoeverre de ter hoogte van het plangebied gelegen fundering in 1943 reeds is opgegraven is echter onbekend.” (De Jonge & Huizer, 2009)

3.2 Het onderzoek naar de Westmonsterkerk

De eerste archeologische waarnemingen die werden gedaan en tot enige bijdragen aan de informatie over de Westmonsterkerk hebben geleid, zijn de ontdekking van een grafkelder in 1748 en de herinrichting van de markt in 1943 ⁶.

In 1943 werd, na de bombardementen op Middelburg, de markt opnieuw ingericht waarbij het maaiveld met een meter werd verlaagd. In 1953 kwam de bestaande bebouwing binnen het onderzoeksgebied tot stand. Tijdens de eerstgenoemde werkzaamheden werd een eerste oudheidkundig onderzoek uitgevoerd naar de aangetroffen resten van de Westmonsterkerk. De funderingen die aan het licht kwamen werden opgemeten en dit resulteerde in een eerste reconstructie van de kerk door J. Kalf (zie Afbeelding 9). Deze reconstructie berustte niet geheel op een waarheidsgetrouwe weergave van de situatie, maar was op hoofdlijnen juist. Volgens de tekening zou de kerk 70 bij 48 meter hebben gemeten. Bij later onderzoek bleek het gebouw echter 5 meter breder.

---

⁵ De Jonge & Huizer, 2009.

⁶ Kuipers, 2000: p. 55.

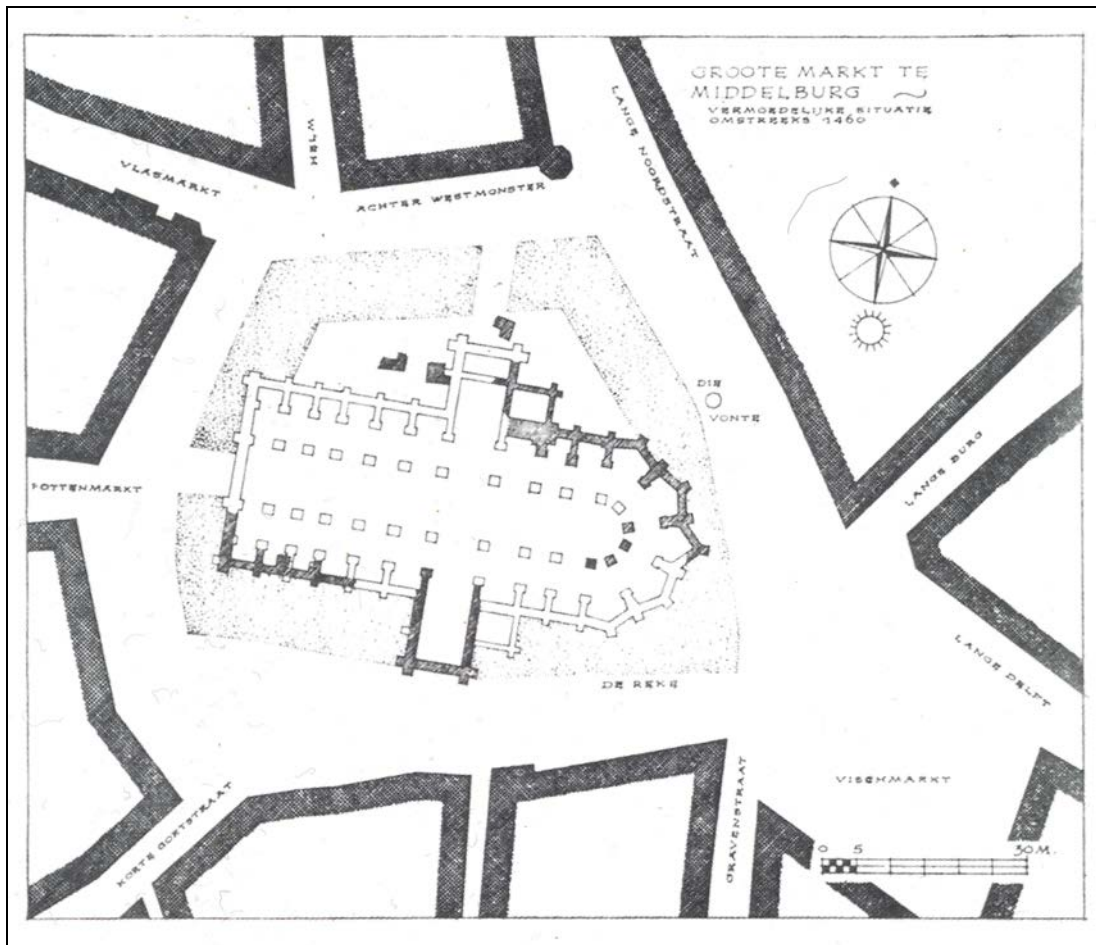
Een deel van de in 1943 onderzochte funderingen, komt overeen met de funderingen die binnen het huidige onderzoeksgebied zijn gelegen en in de voorliggende rapportage zullen worden beschreven.

In 1998 is vanwege een herinrichting van de markt opnieuw archeologisch onderzoek uitgevoerd. Onder Archeologische Begeleiding van de graafwerkzaamheden werd opnieuw een groot deel van de funderingen van de Westmonsterkerk vrijgelegd en gedocumenteerd. De verschillende elementen die daarbij konden worden onderscheiden geven het beeld van een driebeukige kruiskerk met een koor en priesterkoor, omgeven door een kooromgang met straalkapellen. De vieringstoren, bewaard in de vorm van vier zware pijlers, markeert de kruising van het schip met het dwarschip. Van het schip zelf, dat enkele meters breder lijkt te zijn dan het koor, werd alleen een deel van de noordwestelijke wand van de zijbeuk en een pilaar van het middenschip aangetroffen. De aangetroffen funderingen en de daarop gebaseerde reconstructie geven een beeld van de laatste gotische fase van de Westmonsterkerk, die in beginsel van rond circa 1300 zou dateren (zie Afbeelding 10).

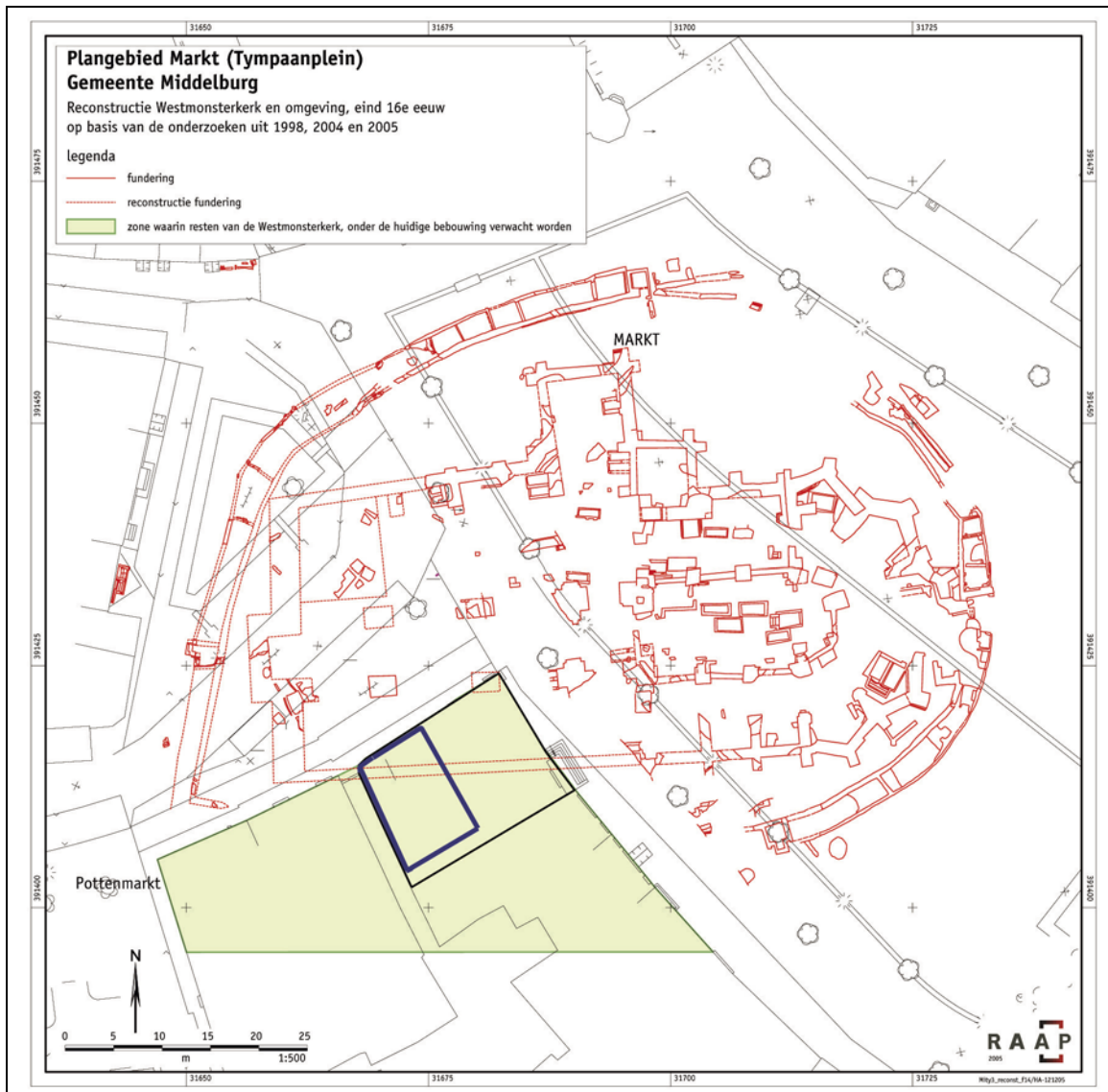
Er werden ook aanwijzingen gevonden voor het bestaan van een oudere, Romaanse voorganger in de vorm van herbruikte tufsteenblokken in de funderingen van het schip, de oostelijke vieringpijlers en het westelijke deel van de noordelijke koormuur. Op basis hiervan werd de locatie van de oudere tufstenen kerk in het westen gesuggereerd, ter plaatse van de locatie van het schip.

Buiten de kerkplattegrond werden ook resten van bebouwing aangetroffen, in de vorm van de resten van winkeltjes die oorspronkelijk tegen een ovale kerkhofmuur aangebouwd waren. Daarnaast werden meer dan 30 grafkelders aangetroffen waarvan sommige een beschildering met geometrische motieven vertoonden. Deze grafkelders waren allen binnen de kerk gelegen en werden tussen de 14^e en het eerste kwart van de 16^e eeuw gedateerd.

Tijdens het laatste uitgevoerde onderzoek door RAAP in 2004 en begin 2005 werden bij de aanleg van het Tympaanplein completerende resten van de Westmonsterkerk aangetroffen die tot de westzijde van het gebouw behoorden. Hierbij werden nieuwe gegevens verzameld over de plattegrond van de gotische kerk. Deze leken de lengte en vorm, zoals eerder vastgesteld was, te bevestigen. Daarnaast werden er aanwijzingen gevonden voor een portaal in de westgevel. Tevens werden aanvullende resten van de kerkhofmuur met daarin een poortgebouw gevonden.

Afbeelding 9. De reconstructie van de Westmonsterkerk door J. Kalf, op basis van het onderzoek uit 1943. Met zwart zijn de aangetroffen funderingen weergegeven.

Afbeelding 10. De ligging van het onderzoeksgebied (donkerblauw omkaderd), geprojecteerd op de reconstructietekening op basis van het onderzoek door P. A. M. M. van Kempen in 1998, 2004 en 2005.

4. Resultaten Archeologische Begeleiding en Opgraving

4.1 Inleiding

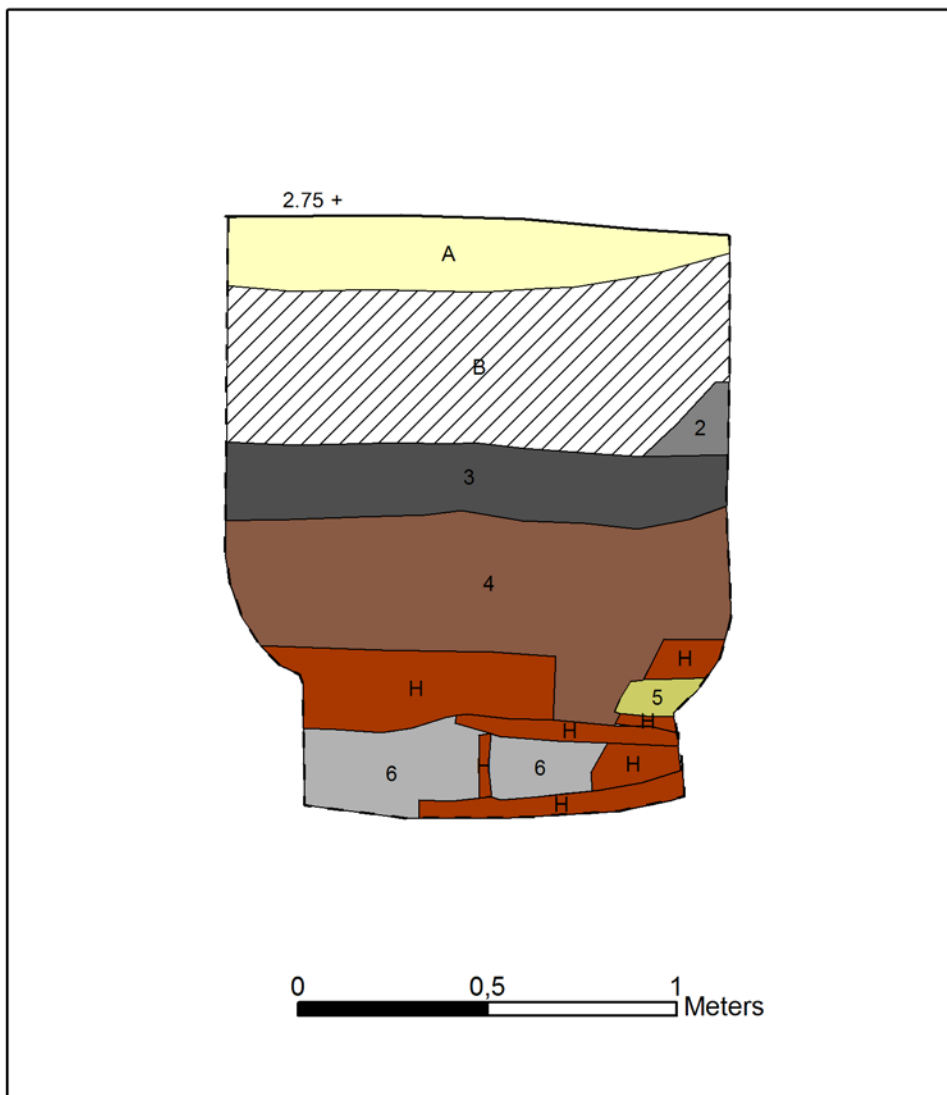
De Archeologische Begeleiding van de ondergrondse sloopwerkzaamheden ter plaatse van het plangebied 'Bouwlocatie Markt 65' werd uitgevoerd tussen 4 en 10 februari 2010. Op basis van de resultaten van deze Archeologisch Begeleiding kon worden vastgesteld dat hier in de ondergrond goedbewaarde funderingsresten en begravingen aanwezig waren. Tijdens de Archeologische Begeleiding werd tijdens het verwijderen van de funderingen en van de oude kelder een deel van het fundament van de Westmonsterkerk waargenomen. Ook kon uit een wandprofiel achter de verwijderde keldermuur opgemaakt worden dat meerdere begravingslagen intact aanwezig waren.

Conform het Programma van Eisen - en na overleg met de opdrachtgever en de adviseur van de bevoegde overheid - werd een onmiddellijke doorstart gemaakt naar een Archeologische Opgraving, die is uitgevoerd tussen 24 februari en 16 maart 2010.

Er werden tijdens de ondergrondse sloopwerkzaamheden geen archeologische resten aangetast, ook werden geen vondsten verzameld of sporen en muurwerk gedocumenteerd Dit opdat alles in één keer kon worden uitgevoerd tijdens de daar op volgende Archeologische Opgraving. Losse delen van menselijk botmateriaal werden wel verzameld met het oog op herbegraving. De voorliggende resultaten zijn dan ook van toepassing op het onderzoek tijdens de Archeologische Opgraving.

4.2 Bodemopbouw

Fysisch geografisch onderzoek was gezien de context niet vereist. De natuurlijke bodem zou gezien de ontgravingsdiepte niet bereikt worden. Wel is vanuit het onderste vlak een boring gezet waarbij de natuurlijke (en niet vergraven) ondergrond werd aangetroffen op circa 0.43 meter +NAP. Dit betrof een horizont met lichtgrijs zand, met kleilaagjes en roestvlekken. Gezien de samenstelling en de diepteligging van deze laag en de ouderdom van de in de daarboven gelegen horizonten aangetroffen archeologische resten, kan worden geconcludeerd dat het hier (geul- of oever)Afzettingen van Duinkerke II betreft. In de hierop gelegen horizont met vergraven kreekzand (Laag 6-7) werden de oudste begravingen aangetroffen, welke op circa 1.4 meter +NAP werden afgedekt door een donkerbruine, zandige en uiterst humeuze kleilaag (Laag 4). De bovenliggende zand- en zandige kleilagen (Laag 3-2-1, vanaf circa 1.97 meter +NAP) bleken te zijn opgebracht bij de bouw van de gotische kerk. De aanlegdiepte van het eerste vlak lag grotendeels op een diepte van circa 3.4 – 3.8 meter +NAP. Het maaiveldniveau (niveau voormalige huisvloer) lag op circa 4.5 meter +NAP. In alle boven de onverstoorde natuurlijke kreekafzettingen gelegen nog intacte horizonten werden begravingen aangetroffen.

Afbeelding 11. Profiel 1. Gedocumenteerd in de zuidoosthoek van de bouwput, ter plaatse van de voormalige kelder. Bij de aanleg van de kelder was een aanzienlijk deel van de oorspronkelijke bodemopbouw reeds afgegraven en deels verstoord. De natuurlijke ondergrond werd hier niet bereikt. Schaal: 1: 20.

- A Bouwzand
- B Vergraven door sloop kelder
- 2 Klei, matig zandig, grijs, groene kleibrokjes, puinspikkels
- 3 Klei, zwak zandig, donkergrijs, sterk humeus, baksteenbrokjes, mortel, aardewerk, schelpresten, bot
- 4 Klei, matig zandig, donkerbruin tot donkergrijs, uiterst humeus, aardewerk, bot, kisten (hout)
- 5 Mestlaag, lichtgroenbruin, aardewerk, strorestjes
- 6 Zand, zeer fijn, matig kleiig, grijs, schelpresten, kisten (hout)
- H Hout

4.3 Structuren en grondsporen

4.3.1 De Westmonsterkerk

Tijdens het onderzoek werden meerdere funderingen aangetroffen die toebehoorden aan de voormalige Westmonsterkerk. Het ging daarbij om restanten van een deel van de zuidelijke buitenmuur (zijbeuk) van de kerk. Enkele delen van het muurwerk waren tot op grote diepte verwijderd bij de bouw van het recent gesloopte pand in 1953. Dit was gedaan ter voorbereiding van het plaatsen van de funderingspalen.

Bij de aangetroffen funderingsrestanten konden drie bouwfases worden onderscheiden. Elk van deze bouwfases kon echter worden toegeschreven aan een uit bakstenen opgetrokken kerk. Resten van een oudere in tufsteen opgetrokken kerk zijn binnen het onderzoeksgebied niet aangetroffen. Daarentegen zijn wel aanwijzingen gevonden voor een voorganger die in tufsteen opgebouwd moet zijn geweest.

Een mogelijke eerste houten kerk wordt beschouwd als een eerste bouwphase, waarvan het bestaan evenwel niet zeker is. Tot de tweede bouwphase wordt de romaanse fase van de in tufsteen gebouwde kerk beschouwd. Van deze beide fasen zijn binnen het onderzoeksgebied geen sporen of muurwerk aangetroffen.

De daaropvolgende gotische bakstenen fase van de kerk wordt als een derde fase beschouwd, waarin verschillende onderverdelingen zijn aan te brengen die samenhangen met verbouwingen. Hierbij kan niet genoeg benadrukt worden dat bij Fase 2 en 3 overlappings in de tijd hebben plaatsgevonden als gevolg van het geleidelijke proces van de kerkbouw.

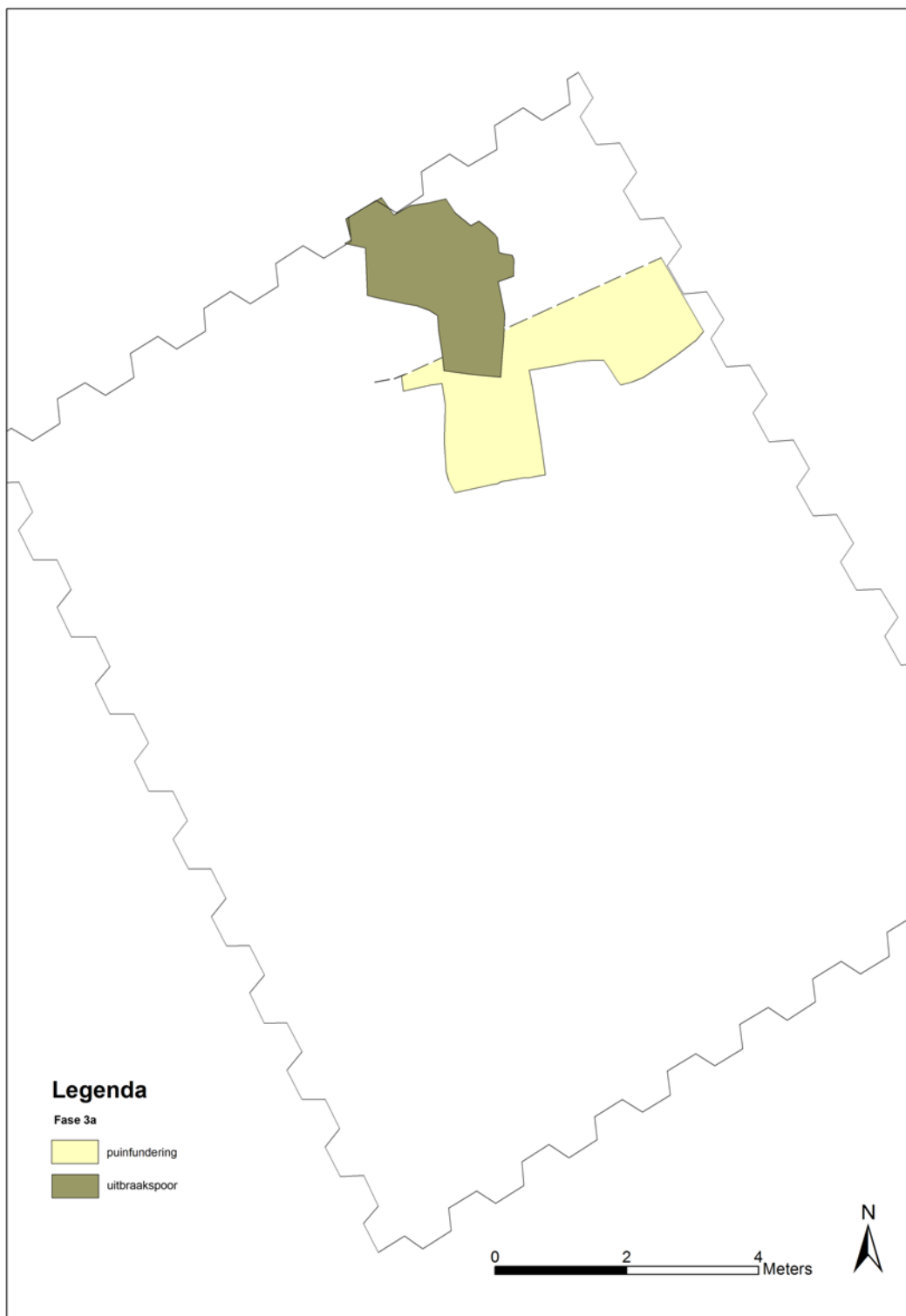
Resten van de kerkhofmuur zijn binnen het onderzoeksgebied niet aangetroffen, hoewel deze wel verwacht konden worden. De mogelijkheid bestaat dat, wanneer resten hiervan binnen het onderzoeksgebied hebben gelegen, deze zijn vergraven bij de aanleg van de kelder. Hierdoor waren archeologische resten ter plaatse van de zuidelijke helft van het onderzoeksgebied tot op aanzienlijke diepte verwijderd (tot circa 2.1 meter +NAP).

4.3.1.1 Fase 3a:

Van deze fase werden slechts twee grondsporen aangetroffen, in de vorm van een uitbraakspoor (S15) en een puinfundering (S30). Het uitbraakspoor werd waargenomen in Vlak 2, in de noordoostelijke hoek van de bouwput, op een diepte van 2.75 meter +NAP. Dit spoor werd aangetroffen op circa vier meter ten noorden van het latere muurwerk. De vulling van dit spoor bevatte met name veel mortelresten, maar ook baksteenresten en brokken natuursteen, waaronder Doornikse kalksteen en Gobertange/ Ledesteen. Vanwege de beperkte oppervlakte van de opgravingsput in de hoek van de bouwput en door de aanwezigheid van latere ingravingen en muurwerk, kon de oorspronkelijke omvang van het spoor niet exact worden vastgesteld. Duidelijk werd wel dat het spoor op een dieper niveau een grotere omvang leek te hebben.

In Vlak 3, op een diepte van circa 1.56 meter +NAP, werd het spoor op een afstand van nog maar 2.5 meter vanaf het latere muurwerk waargenomen. Vanwege de tijdsdruk bij het onderzoek en de aanwezigheid van een gronddepot, kon niet het gehele vlak worden vrijgelegd en werd het spoor slechts voor een deel in het vlak gedocumenteerd. De vulling van het spoor bestond wederom voornamelijk uit kalkmortel, enkele kleine baksteenbrokjes, maar ook uit veldkeien, ijzerzandsteen en vooral veel tufsteenpuin, waaronder enkele complete exemplaren. Vanwege de grotere omvang van het spoor op een dieper niveau, alsmede vanwege de aard van de vulling wordt dit diepere deel van het spoor als een puinfundering beschouwd (S30) en het bovenste deel als een uitbraakspoor (S15).

Het materiaal afkomstig uit deze puinfundering, waaronder het tufsteen, ijzerzandsteen en de veldkeien, zouden dan tot de resten van een oudere afgebroken kerkfase (Fase 2) kunnen hebben behoord. De betreffende (bouw)Fase 3a is mogelijk te relateren aan een eerste bakstenen bouwphase, waarbij sprake was van een iets smaller schip in vergelijking met de laatste fase van de Westmonsterkerk. Een eerste bakstenen fase zou gedateerd kunnen worden vanaf de 13^e eeuw.

Afbeelding 12. Overzicht van de aangetroffen sporen uit Fase 3a. Schaal: 1: 100.

4.3.1.2 Fase 3b:

Tot deze fase behoren de in Vlak 1 aangetroffen oost-west georiënteerde funderingen. Deze maken onderdeel uit van de zuidelijke muur van het schip van de gotische kerk, zoals deze tot 1575 nog moet hebben bestaan. De funderingsrestanten waren bijna een meter breed en bestonden uit nog acht of negen steenlagen. De oostelijke helft van de fundering bevatte nog één steenlaag meer dan de westelijke helft.

De onderzijde van het muurwerk lag op een niveau tussen 3.12 en 3.17 meter +NAP. Het muurwerk bestond allereerst uit restanten van twee poeren aan de binnenzijde van de kerk (S23 en S26) met daar tegenover, aan de buitenzijde, funderingen voor een steunbeer (S28 en S64). Tussen de poeren waren spaarbogen opgemetseld die de zuidelijke kerkmuur hebben gedragen (S25). Dit gehele muurwerk was gefundeerd op een flinke puinfundering die doorliep tot beneden de aanlegdiepte van de bouwput⁷. De puinfundering was waarschijnlijk gefundeerd op de natuurlijke ondergrond (het kreekzand). Op het diepste aangelegde niveau (circa 1.35 meter +NAP) werd deze puinfundering in elk geval nog waargenomen. De oppervlaktes van de puinfunderingen waren qua oppervlakte groter dan het bovenliggende muurwerk.

Aan de oostzijde van het spoor werd op een dieper niveau (Vlak 3) nog een deel van een derde poer aangetroffen (S37), die voor het grootste deel was uitgebroken, vermoedelijk voorafgaand aan het aanbrengen van heipalen. Het grootste deel van S37 bevond zich aan de andere zijde van de damwand, buiten het onderzoeksgebied. Het grote verschil met de andere twee poeren was dat deze poer tot op een diep niveau nog was opgemetseld⁸, dat de oppervlakte van het muurwerk aanzienlijk groter was en dat het spoor verder doorliep in noordelijke richting.

Tussen de poeren aan de binnenzijde van de kerk werden ook nog kleinere funderingen (S6 en S22), aangetroffen, evenwijdig met de buitenmuur van de kerk. Bij de oostelijke fundering was de bovenste laag met een rollaag van bakstenen opgebouwd. Het gaat hierbij waarschijnlijk om een drempel. Het toenmalige vloerniveau van de kerk werd hier niet meer aangetroffen. De beide funderingen hebben vermoedelijk deel uitgemaakt van de afsluiting van kleine ruimtes tussen de poeren langs de zuidelijke muur van de kerk. Waarschijnlijk gaat het om kapellen, die gewijd waren aan een heilige en/of waarin een familiegraf was voorzien. In de Westmonsterkerk waren meerdere gildenaltaren bekend, waar missen werden opgedragen⁹.

Ter plaatse van de noordwesthoek van het onderzoeksgebied werd in Vlak 2 ook nog een fundering waargenomen (S19). Dit betrof een gelijksoortig muurwerk als bij de poeren S23 en S26. Waarschijnlijk betreft het wederom een restant van een poer die onderdeel was van de fundering van de kerk. Eveneens werd de aanzet van een haaks daarop staande muur aangetroffen. Helaas kon deze muur niet volledig onderzocht worden. Dit vanwege een verstoring door heipalen die had plaatsgevonden bij de bouw van het oude pand en doordat een deel van deze muur buiten de damwanden lag. Wel kon worden vastgesteld dat het gemetselde muurwerk nog minimaal tot een diepte van 1.23 meter +NAP aanwezig was.

Wederom evenwijdig aan de kerkmuur werd nog een fundering voor een muur aangetroffen op een afstand van 0.9 meter van poer S23. Deze muur (S2) was eveneens gefundeerd op een grondboog. Mogelijk gaat het hier om een muur die de toegang tot de twee kapellen enigszins afschermd van inkijk vanuit de kerk. Het opgaande muurwerk moet reeds voor de sloop van de kerk zijn afgebroken, getuige de aanwezigheid van een begraving bovenop de fundering. Het muurwerk lijkt op dezelfde afstand vanaf de zuidelijke kerkmuur te liggen als de resten van de poeren S19 en S37. Hierdoor was sprake van een relatief grote, grotendeels afgesloten ruimte in de zuidwesthoek van de zijbeuk van de kerk. Binnen deze afgesloten ruimte vormden de twee kapellen weer twee aparte, kleinere ruimtes.

Het muurwerk van deze fase was opgebouwd met rode/oranje bakstenen met het formaat 24/25 x 11/12 x 5.5/6 centimeter. De bovenste bewaard gebleven steenlaag van het oostelijke deel van de fundering van de zuidelijke buitenmuur en van de oostelijke poer S23 bevatte daarentegen gerecupereerde stenen van het formaat 30 x 14/15 x 6.5/8 centimeter. Fase 3b betreft een fase waarbij het schip van de gotische kerk werd verbreed en die op basis van de steenformaten op zijn vroegst in de loop van de 14^e eeuw gedateerd kan worden (zie Hoofdstuk 7.2). De veel genoemde richtdatering van 1390 zou daarbij een goede mogelijkheid kunnen zijn voor de datering van deze fase.

---

⁷ Het werkvloer niveau van de bouwput werd aangelegd op 1.42 meter +NAP.

⁸ Onderzijde van muurwerk S37 bevond zich op 1.35 meter +NAP.

⁹ Heyning, 2000: p. 41-42.

Afbeelding 13. Overzicht van het aangetroffen muurwerk uit Fase 3b en c. Schaal: 1: 100.

4.3.1.3 Fase 3c:

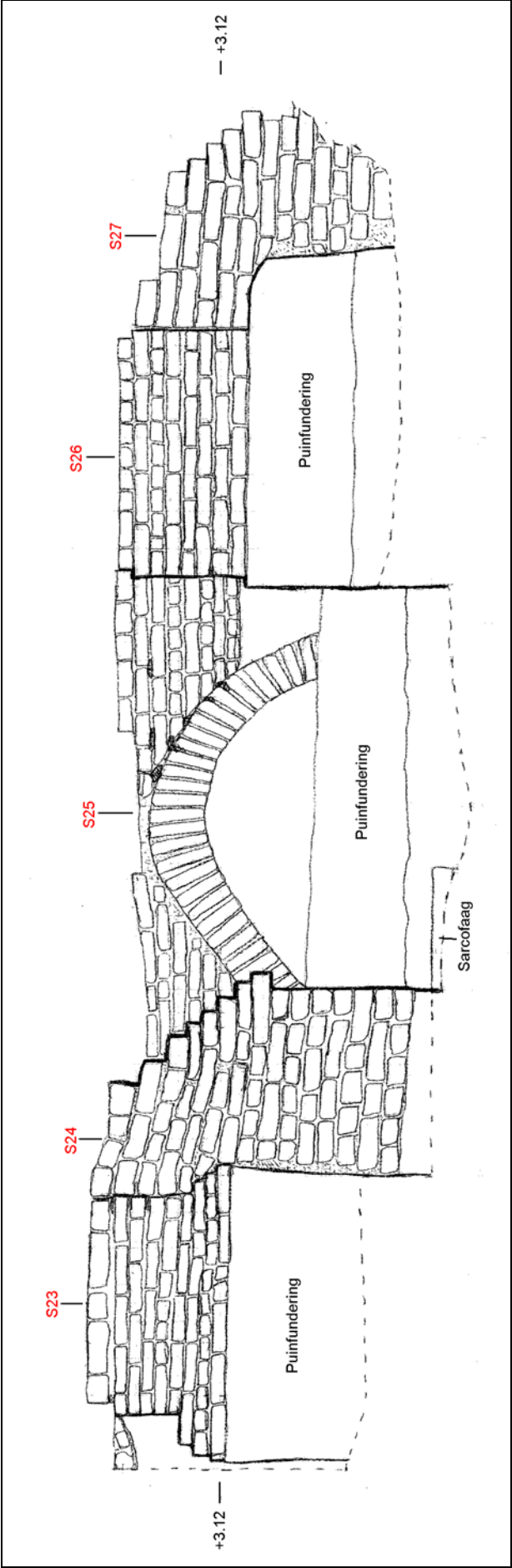
In een volgende fase werd aan de westzijde van de poeren S23 en S26 een versteviging aangebracht (S24 en S27). Dit muurwerk was opgebouwd uit bakstenen van het formaat 30 x 14/15 x 6.5/8 centimeter, vanaf een diepte van circa 2.3 meter +NAP. Waarschijnlijk was een verzakking van dit deel van de kerk de aanleiding voor het aanbrengen van de versteviging.

Opvallend is dat een dergelijke versteviging niet heeft plaatsgevonden bij de meest oostelijke poer, die tot op een diep niveau nog was opgemetseld. Waarschijnlijk waren de puinfunderingen van de poeren S23 en S26 niet voldoende stevig om het gewicht van de kerkmuur te dragen.

Daarnaast werd op enkele plaatsen in de buitenzijde van de fundering trasmortel waargenomen, met name aan de grondboog tussen de poeren S23 en S26. Het gaat hier om latere herstelwerkzaamheden naar aanleiding van de verzakking, die waarschijnlijk hebben plaatsgevonden toen ook de versteviging van de poeren zelf werd gerealiseerd.

Vermoedelijk waren als gevolg van de verzakking de voegen in de grondboog op enkele plaatsen gebarsten. Deze herstelfase van dit deel van de kerk moet in de loop van de 15^e of pas in de 16^e eeuw hebben plaats gehad.

Afbeelding 14 (zie volgende pagina). Profielaanzicht (noordzijde) van de funderingen van de kerkmuur.

Afbeelding 15. Overzicht van de aangetroffen funderingen in Vlak 1, richting het westen.

Afbeelding 16. De versteving (S27) tegen poer S26.

Afbeelding 17. Fundering met spaarboog (S2).

Afbeelding 18. Drempel S22.

Afbeelding 19. De poer S23 met puinfundering. Rechts de versteviging S24.

4.3.2 De graven

Naast de funderingen van de kerk was sprake van een tweede grote sporengroep, namelijk de begravingen. Het betrof in alle gevallen inhumaties in een christelijke traditie. Hierbij valt wel een tweedeling te maken tussen begravingen binnen de kerk en begravingen op het omringende kerkhof. Bij alle begravingen was sprake van een west-oost-oriëntatie. Zonder uitzondering werden de skeletten in rugligging en met gestrekte benen aangetroffen. De armen bevonden zich naast het lichaam waarbij de handen zich soms in de schoot, soms gekruist in de schoot of naast het lichaam bevonden. Slechts bij één skelet was sprake van over de romp gekruiste armen.

4.3.2.1 Begravingen binnen de kerk

Er werden in totaal 13 begravingen geborgen die binnen de kerk bijgezet waren. Dit betrof kistbegravingen. In geen enkel geval was het hout van de kist bewaard gebleven. Bijgiften bleken bijzonder zeldzaam: er werden slechts enkele metaalvondsten aangetroffen die gerelateerd kunnen worden aan resten van de kledij van de dode. In een enkel geval werd een muntje aangetroffen. Ook werden koperoxide afdrukken op beenderen aangetroffen, die mogelijk kunnen worden gerelateerd aan de oorspronkelijke kledij of aan vergane objecten.

Oversnijdingen werden niet aangetroffen. Wel werden diverse kisten vlak naast of bovenop elkaar aangetroffen, wat er op wijst dat de verschillende bijzettingen gescheiden in tijd plaatsvonden en op vaste, bovengronds herkenbare locaties.

Behalve de kistbegravingen werd tevens een dubbele grafkelder aangetroffen, waarvan de meest noordelijke compleet verstoord bleek door de damwand. Van de zuidelijke grafkelder daarentegen was alleen het oostelijke deel uitgebroken ten behoeve van de heipalen. Op de vloer van de grafkelder lagen beenderen van ten minste drie individuen (Spoor 21), echter niet meer in anatomisch verband en tussen aarde en puin. Vermoedelijk werd de kelder beschadigd en opgevuld bij een verbouwingsfase of bij de sloop van de kerk. Gezien de diepteligging moet deze kelder dateren van na de derde bouwphase (Fase 3b). Op een hoger niveau was een secundaire begraving (Spoor 18) bijgezet in de puinvulling.

4.3.2.2 Begravingen op het kerkhof

Hierbij kan een onderscheid worden gemaakt tussen de begravingen die hoorden bij het kerkhof van de tweede bouwphase (of eerder) en de begravingen die hoorden bij het kerkhof van de derde bouwphase. Dat er voorafgaand aan de derde bouwphase (3b) begraven werd blijkt duidelijk uit de skeletten die op een dieper niveau binnen de muren van de kerk werden aangetroffen, maar in vele gevallen er ook door werden doorsneden. Bij de verbouwingswerkzaamheden werden ongetwijfeld diverse begravingen geruimd, wat ook kan worden afgeleid uit de aanwezigheid van de losse schedels, die naast de funderingen werden aangetroffen.

De top van de onverstoorde kreekafzettingen werd nergens bereikt. In de laag vergraven kreekzand die hierboven werd aangetroffen (Laag 6-7) werden wel begravingen aangetroffen. Aanwijzingen voor een heel vroege datering ontbraken in eerste instantie, op basis van de datering van het aangetroffen aardewerk. Op basis van natuurwetenschappelijke dateringsmethoden kon hier uitsluitel over worden verkregen (zie Hoofdstuk 4.3.2.3). De geringe dichtheid van begravingen, evenals het quasi ontbreken van oversnijdingen, deed vermoeden dat de gebruikperiode als kerkhofterrein hier relatief kort was.

Stratigrafisch gezien kunnen de begravingen opgedeeld worden in twee groepen. De skeletten die in de ondiepe lagen (Laag 1, 2 en 3) waren begraven, waarbij een aanzienlijke hoeveelheid aardewerk uit de 14de tot zelfs 15de eeuw werd aangetroffen, en de skeletten die werden aangetroffen in de diepere lagen (Laag 4 t/m 7), waarbij voornamelijk aardewerk uit de Volle Middeleeuwen werd aangetroffen. In Laag 6 en 7 werden ook opgespitte brokjes kreekzand waargenomen. Er konden in deze laag echter niet altijd duidelijke grafkuilen herkend worden, hetgeen ten dele het gevolg was van de aard van de sporen en ten dele te wijten was aan de moeizame en gehaaste manier van opgraven.

Onder een van de twee extra verstevigingen uit Fase 3c werd het restant van een sarcofaag van rode zandsteen (Spoor 29) aangetroffen, met daarin nog een gedeeltelijk intacte bijzetting. Deze bleek echter voor de helft te zijn verstoord bij de nieuwbouw in de jaren '50 van vorige eeuw. Alle overige begravingen bestonden uit kistbegravingen. Hoewel de aflijning van de kisten regelmatig herkenbaar was, waren in Laag 1, 2 en 3 geen kisten meer bewaard gebleven. In Laag 4 t/m 7 echter wel. In sommige gevallen was zowel de bodem als het deksel van de kist bewaard gebleven en waren de menselijke resten geplet door het inklappen van de kist. In Tabel 1 wordt een overzicht gegeven van de aangetroffen begravingen. Voor meer gedetailleerde informatie wordt verwezen naar Bijlage 7.

4.3.2.3 Stratigrafie kerkhof

De begravingen op het kerkhof van de Westmonsterkerk kunnen in twee groepen worden onderverdeeld: inhumaties die in de kerk zijn bijgezet en inhumaties die op het kerkhof zijn bijgezet. Vanaf het moment dat de gotische bouwfase was gerealiseerd en het kerkgebouw dus verder was uitgebreid tot binnen het onderzoeksgebied, zijn er inhumaties bijgezet binnen de kerk die ook tijdens het onderzoek zijn aangetroffen. Deze begravingen kunnen dan ook allen gedateerd worden in de periode volgend op de verbreding van de gotische kerk (Fase 3b).

Op basis van onder meer de C14-dateringen is gepoogd om een relatieve datering te koppelen aan de aanwezige stratigrafie¹⁰. Het vergraven kreekzand (Laag 6 en 7) bevatte de oudste begravingen¹¹. De bovenzijde van deze laag is aangetroffen op circa 1.40 meter +NAP. De diepteligging van de top van de onverstoorde kreekafzettingen werd, door middel van een boring, vastgesteld op circa 0.43 meter +NAP. De diepst gelegen opgegraven begravingen werden aangetroffen op circa 1.03 meter +NAP. De C14-dateringen van de skeletten uit Laag 6 en 7 bestrijken de periode tussen circa 965 – 1035 na Chr.¹². Deze dateringen lijken het vermoeden te bevestigen dat de eerste Westmonsterkerk halverwege de 10de eeuw zou zijn gebouwd. Hierbij dient rekening te worden gehouden met de mogelijkheid dat ook beneden het niveau van 1.0 meter +NAP nog begravingen aanwezig kunnen zijn, waardoor een vroegere datering van dit kerkhof tot de mogelijkheden behoort. Maar ook dient hierbij rekening te worden gehouden met de gevolgen van het Reservoir effect (zie Hoofdstuk 4.3.2.4).

Op het vergraven kreekzand was een sterk humeuze kleilaag aanwezig (Laag 4). De bovenzijde van deze laag werd aangetroffen op circa 1.97 meter +NAP. Op basis van de aardewerkvondsten is deze laag gedateerd in de periode tussen circa 1000 en 1300 na Chr. Op basis van de C14-dateringen (1080 en 1105 na Christus) van twee begravingen uit het onderste gedeelte van deze laag moet rekening worden gehouden met een datering in de tweede helft van de 11de eeuw of de 12de eeuw, mogelijk dus tot in de 13de eeuw¹³.

Een indicatie voor het toenmalig maaiveldniveau in deze periode is de aangetroffen sarcofaag. De bovenzijde van deze sarcofaag werd aangetroffen op circa 2.12 meter +NAP. Er van uitgaande dat de afdekking van de sarcofaag als zerk aan de oppervlakte zichtbaar was, zou moeten worden uitgegaan van een maaiveldniveau van circa 2.2 meter +NAP. Op basis van de C14-datering¹⁴ van een skeletdeel van de bijzetting in de sarcofaag, welke een datering opleverde van circa 1100 na Chr., lijkt het een originele bijzetting te zijn. Deze datering komt ook overeen met het hoogtepunt van de periode waarin roodzandstenen sarcofagen voor funeraire doeleinden werden gebruikt (zie Hoofdstuk 7.3).

Laag 1, 2 en 3 betreffen donker(bruin)grijze zandige ophooglagen. De bovenzijde van dit pakket reikte tot circa 3.6 meter +NAP. Daarboven was het pakket veelal verstoord door recente graafwerkzaamheden.

---

¹⁰ De onderste lagen, Laag 4 en 6-7 zijn aan de zuidzijde op het kerkhof gedocumenteerd. Het ophoogpakket daarentegen was hier door de voormalige kelder vrijwel niet meer aanwezig. De documentatie hiervan berust dan ook op de situatie in het noordelijke deel binnen de kerk.

¹¹ Er dient rekening te worden gehouden met de mogelijkheid van het optreden van het zogenaamde 'Reservoir effect'. Hiervoor wordt verwezen naar hoofdstuk 4.3.2.4.

¹² Vier C14-dateringen: GrA Nr 32794: 940± 20 BP (S62). GrA Nr 49406: 915± 35 BP (S34). GrA Nr 49593: 975± 30 BP (S44). GrA Nr 49595: 985± 30 BP (S53); BP= 1950 na Chr.

¹³ Twee C14-dateringen: GrA Nr 49584: 845± 30 BP (S56). GrA Nr 49585: 870± 30 BP (S57).

¹⁴ GrA Nr: 49405: 850± 35 BP (S29).

Op basis van de aanwezigheid van een drempel van een van de kapellen van de gotische kerk, op circa 3.82 meter +NAP, moet dit niveau bij benadering worden gezien als het toenmalig vloerniveau binnen de kerk. In dit ophoogpakket is geen duidelijke fasering aan te brengen.

Op basis van de datering van het aardewerk en de C14-dateringen kunnen hierover wel enige uitspraken worden gedaan. Bij de aanleg van het eerste vlak, tot circa 3.35 - 3.50 meter +NAP, werd aardewerk aangetroffen uit de periode tussen circa 1250 en 1550 met een zwaartepunt in de 14de en 15de eeuw. Op een niveau van 3.34 meter +NAP werd tevens een begraafing aangetroffen die op basis van de C14-datering stamde uit circa 1580¹⁵. Aangezien aangenomen wordt dat de kerk in 1575 werd afgebroken zal de datering eerder wat vroeger moeten worden gesteld, namelijk voor 1575.

Bij de aanleg van het tweede vlak tot circa 2.75 - 2.90 meter +NAP werd aardewerk aangetroffen uit de 13de en 14de eeuw en niet meer uit de 15de eeuw of later. Een C14-monster van een skelet uit dit niveau (2.86 meter +NAP) leverde een datering op van circa 1475¹⁶.

Bij de met de C14-methode gedateerde skeletten is de periode tussen circa 1100 - 1450 niet vertegenwoordigd¹⁷. Dit zou te maken kunnen hebben met de selectie van skeletten tijdens het veldwerk en/of met de selectie van de C14-monsters. Een andere mogelijkheid is dat er in deze periode niet werd begraven ter plaatse van het onderzoeksgebied of dat graven uit deze periode geruimd zijn bij de (ver)bouw van de gotische kerk. Zo wordt bijvoorbeeld in een oorkonde uit 1295 melding gemaakt van de verplaatsing van het kerkhof¹⁸. Doordat het oude kerkhof als marktplaats werd gebruikt, werd op gezag van de Bisschop van Utrecht besloten om het terrein officieel als marktplaats te erkennen en op een andere plaats een nieuw kerkhof in te richten, dat vervolgens ook ommuurd werd.

Het meest waarschijnlijk is dat lagen met begravingen uit de periode 1100 - 1450 ter plaatse van de kerk (grotendeels) geruimd/verstoord zijn bij de bouwwerkzaamheden en mogelijk ook bij de aanleg van latere grafkuilen binnen de kerk. Ter plaatse van het kerkhof buiten de kerk waren de lagen met begravingen uit deze periode (en later) reeds verdwenen door de aanleg van de kelder in 1953.

De Westmonsterkerk werd tenslotte in 1575 gesloopt. In oktober van dat jaar werd tot het bestraten van de markt besloten, zodat de sloop toen vermoedelijk reeds was voltooid¹⁹. Er zou mogen worden aangenomen dat vanaf dat moment ook geen doden meer zijn bijgezet op het kerkhof of in de voormalige kerk. Opvallend is dat een bijzetting in de aangetroffen grafkelder mogelijk op het tegendeel wijst. In deze grafkelder bevonden zich op de vloer resten van drie individuen, die niet meer in anatomisch verband lagen. Vervolgens was de kelder deels met puin opgevuld, waaronder zich afbraakpuin van de kerk en een 17de eeuwse ijsselsteentje bevond. Daar bovenop is vervolgens een secundaire begraafing van een forse man bijgezet. Zijn ellebogen lagen tegen de wand van de kelder, vermoedelijk omdat hij nogal gezet was. Op de heup van de man werd een type kledinghaakje aangetroffen, dat aan het einde van de 16^e of in de eerste helft van de 17de eeuw wordt gedateerd (zie Hoofdstuk 6.6.2). Het C14-monster van dit skelet leverde eveneens een late datering op, namelijk circa 1615²⁰. Gezien de datering van de metaalvondst en het feit dat de bijzetting heeft plaatsgehad nadat de kelder met puin was gevuld, moet ten minste de mogelijkheid worden opgehouden dat er nog een bijzetting heeft plaatsgevonden nadat de kerk reeds was gesloopt. Misschien betreft het een notabele die nog in zijn familiegrafkelder bijgezet wilde worden. Het is namelijk bekend dat veel notabelen het niet eens waren met de sloop van de kerk²¹.

Dan rest wel de vraag hoe dit graf bovengronds nog zichtbaar was na het bestraten van de markt. Mogelijk waren grafzerken geïncorporeerd in de marktbestrating of had men herkenningpunten aangebracht op plaatsen waar zich familiegraven bevonden en waarin nog mensen bijgezet wilden worden na de sloop van de kerk. Men kan zich voorstellen dat zo kort na het in onbruik raken van het kerkhof er nog wel nabestaanden waren die nauwe banden hadden met de hier bijgezette personen.

---

¹⁵ GrA Nr 49400: 370± 35 BP (S4).

¹⁶ GrA Nr 49401: 475± 35 BP (S16).

¹⁷ Mogelijk is dit een gevolg van het Reservoir-effect, waardoor begravingen uit deze periode mogelijk te vroeg zijn gedateerd (zie Hoofdstuk 4.3.2.4).

¹⁸ Henderikx, 2000: p. 21.

¹⁹ Van Waarden - Koets, 2000: p. 30.

²⁰ GrA Nr 49402: 335± 35 BP (S18).

²¹ Van Waarden - Koets, 2000: p. 40.

4.3.2.4 Het Reservoir-effect

Het Reservoir-effect betreft een afwijking in de ouderdom van C14 in oceaanwater. Deze afwijkende ouderdom van het C14 in oceaanwater wordt veroorzaakt door een vertraging in de uitwisseling tussen CO² uit de atmosfeer en het oceaanwater en ook door de toevoeging van (oppervlakte)water met daarin koolstof van een relatief hogere ouderdom. Hierdoor heeft het oceaanwater en wat daarin leeft een relatief hogere C14-ouderdom. Bij een hoofdzakelijk marien dieet (vis en schelpdieren) kan dit ook een effect hebben op de C14-datering van menselijke resten.

Een C14-datering van menselijke resten kan daardoor een relatief hogere ouderdom verkrijgen. De grootte van deze afwijking kan persoonsgebonden zijn, en kan een grote dan wel minimale afwijking veroorzaken.

In één enkel geval werd tijdens het onderzoek, naast een C14-datering van een skelet (S57), ook een dendrochronologische datering van de kist verkregen, waarin de persoon was bijgezet (zie Hoofdstuk 7.5). De C14-datering bleek circa een eeuw vroeger uit te vallen dan de dendrochronologische datering van de kist. Deze vroege datering kan een gevolg zijn van het zogenaamde Reservoir-effect, aangezien een herbegraving in een nieuwe kist niet het meest waarschijnlijk lijkt (doch ook niet valt uit te sluiten). Het is ook allerm minst zeker dat elke C14-datering later moet worden gedateerd als gevolg van dit Reservoir-effect. Als dat het geval zou zijn dan zouden twee individuele begravingen ruim na de sloop van de kerk gedateerd moeten worden. De datering van de bijzetting in de sarcofaag wordt eveneens als geloofwaardig beschouwd, vanwege de overeenkomstige datering van de sarcofaag. Ook lijkt de relatie tussen diepteligging en ouderdom van de begravingen goed met elkaar overeen te stemmen. Het Reservoir-effect lijkt blijkbaar dus niet bij alle individuen (in dezelfde mate) aanwezig te zijn. Het is daarom onduidelijk of andere dateringen ook bijstelling behoeven en in welke mate.

Zowel de dendrochronologische datering alsook de datering op basis van het aardewerk uit de onderste antropogene lagen wijzen op een jongere leeftijd van enkele individuen dan de met C14 dateringen vastgestelde ouderdom. Daarentegen komen met name de C-14 dateringen van de jongst gedateerde menselijke resten juist wel goed overeen met de te verwachten datering op basis van het aardewerk. Daarom is in het geheel niet duidelijk hoe betrouwbaar de C14 dateringen van de menselijke resten zijn en of er in bepaalde gevallen mogelijk sprake is van het Reservoir-effect. Dit zou dan met name voor de oudste dateringen gelden. De kloof tussen de oudste en jongste dateringen zou kunnen zijn veroorzaakt door het verschil tussen een hoofdzakelijk marien dieet en een hoofdzakelijk terrestriaal dieet, eventueel samenhangend met de sociale status van de begraven individuen. Dit laatste omdat de oudste begravingen op het kerkhof zijn bijgezet en de jongste begravingen binnen de kerk.

Vooralsnog is in deze rapportage niet volledig rekening gehouden met de gevolgen van dit effect, maar wordt het wel uitdrukkelijk vermeld indien van toepassing. Isotopenonderzoek bij het onderzoek naar menselijke resten zou in de toekomst het risico van het Reservoir-effect van te voren kunnen aangeven, omdat hiermee het dieet van de overledene tot op zekere hoogte kan worden vastgesteld. Mocht in de nabije toekomst op basis van andere vindplaatsen in Zeeland of door een feedback van isotopenonderzoek van de skeletten meer duidelijkheid ontstaan over het optreden van het Reservoir-effect dan zullen dateringen mogelijk moeten worden bijgesteld.

4.3.3 De grafkelder

De oorspronkelijk dubbele grafkelder die werd aangetroffen, was voor een deel verstoord. Het noordelijke gedeelte bevond zich voor het grootste gedeelte buiten de opgravingsput. Alleen de zuidelijke kelder werd dan ook opgegraven en gedocumenteerd. De oostelijke korte zijde was grotendeels verstoord door een funderingspaal. Op de bodem van de grafkelder was een vloer gelegd van baksteenfragmenten. Het restant van het muurwerk van de kelder, nog circa 0.45 tot maximaal 0.6 meter hoog vanaf de bodem gemeten, was bepleisterd met enkele lagen pleister. Helaas werd op het restant van het pleisterwerk geen beschildering meer aangetroffen. In de vulling van de grafkelder werden wel brokken puin aangetroffen met een pleisterlaag met beschildering (zie Hoofdstuk 7.2).

Het is daarbij niet met zekerheid vast te stellen, doch wel waarschijnlijk, dat het hier puin van de grafkelder betreft.

Spoor	Laag	Locatie	Datering op basis van stratigrafie	Datering post quem op basis van kernattek	NAP-waarde	14C-monster datering	Hout monster datering	Skelet vnr	Opmerking
3	1	Zijbeuk (op S2)	>1390	15	3.55			7	onderlichaam
4	1	Zijbeuk	>1390	15B	3.34	370±35		11-19	
5	1	Kapel	>1390	14B	3.51			8	Bovenlichaam, geen schedel
8	1	Kapel	>1390	13B	3.24			20	
9	1	Zijbeuk	>1390		3.39			22	
10	1	Zijbeuk	>1390		3.30			21-10	
11	1	Zijbeuk	>1390	14B	3.21			23	
12	1	Kapel	>1390	14B	3.14			26-29	
13	1	Zijbeuk	>1390	14	3.17			33	
14	1	Zijbeuk	>1390		2.97				gedeselecteerd
16	1	Zijbeuk	>1390	14	2.86	475±35		44	
17	1	Zijbeuk	>1390	14	2.93			38	
18		Grafkelder (secundair)	>1390	14	Circa 3.15	335±35		50	
21		Grafkelder (verrommeld, 2 individuen?)	>1390	14	Circa 2.80			56	
29		Kerkhof Sarcofaag	<1390	14B?	2.12	850±35		64	Bovenlichaam
31	6	Kerkhof (herbegraven)	<1390	12B	Circa 1.40			67	Schedel
32	6	Kerkhof (herbegraven)	<1390	12B	Circa 1.40			68	Schedel
34	6	Kerkhof	<1390	11	1.28	915±35		74	
36	6	Kerkhof (herbegraven)	<1390		1.48			80	Schedel
38	6	Kerkhof (herbegraven)	<1390		1.56			86	Schedel
39	6	Kerkhof (herbegraven)	<1390	12	1.41			87	Schedel
40	4	Kerkhof	>1300?	13	1.52			76	
41	4	Kerkhof	>1300?	13B	1.59			75	
44	7	Kerkhof	<1300?	12	Circa 1.15	975±30		90	Onderlichaam
45	7	Kerkhof	<1300?		Circa 1.10				Onderlichaam, gedeselecteerd, in situ bewaard
46	7	Kerkhof	<1300?		Circa 1.10			91	Schedel
47	7	Kerkhof	<1300?		Circa 1.10				Schedel, gedeselecteerd
48		Kerkhof	<1300?					88	Schedel
49		Kerkhof	>1300					93	Schedel
50	6	Kerkhof	>1300		1.08			94	Fragmentarisch, verrommeld
51	6	Kerkhof	>1300		Circa 1.10			95	Schedel
52	6	Kerkhof	>1300	13B	1.15			98	
53	6	Kerkhof	>1300	13B	1.18	985±30		99	
54	6	Kerkhof	>1300	14	1.24			100	
55	4	Kerkhof	>1300	13	1.70			101	
56	4	Kerkhof	>1300	13	1.70	845±30	/	107	
57	4	Kerkhof	>1300	13	1.54	870±30	1161-1190	112	
58	4	Kerkhof	>1300		1.68			118	
59	4	Kerkhof	>1300	13B	1.48			114	
60	6	Kerkhof	<1300?		1.22			120	
61	6	Kerkhof	<1300?		1.18			123	
62	6	Kerkhof	<1300?		1.03	940 ±20		121	
63	6	Kerkhof	<1300?		1.06			122	

Tabel 1. Overzicht opgegraven skeletten met daarnaast aangegeven de resultaten van het 14C en dendrochronologische onderzoek.

Afbeelding 20. Begravingen S9 en 10 in Vlak 1.

Afbeelding 21. Secundaire begraving S18 in grafkelder.

Afbeelding 22. De grafkelder na het leeghalen.

Afbeelding 23. Begraving S55 in Vlak 3.

Afbeelding 24. Begraving S34, afgesneden door het muurwerk van de Gotische kerk.

Afbeelding 25. Begravingen in Vlak 3, afgesneden door de puinfundering van de Gotische kerk.

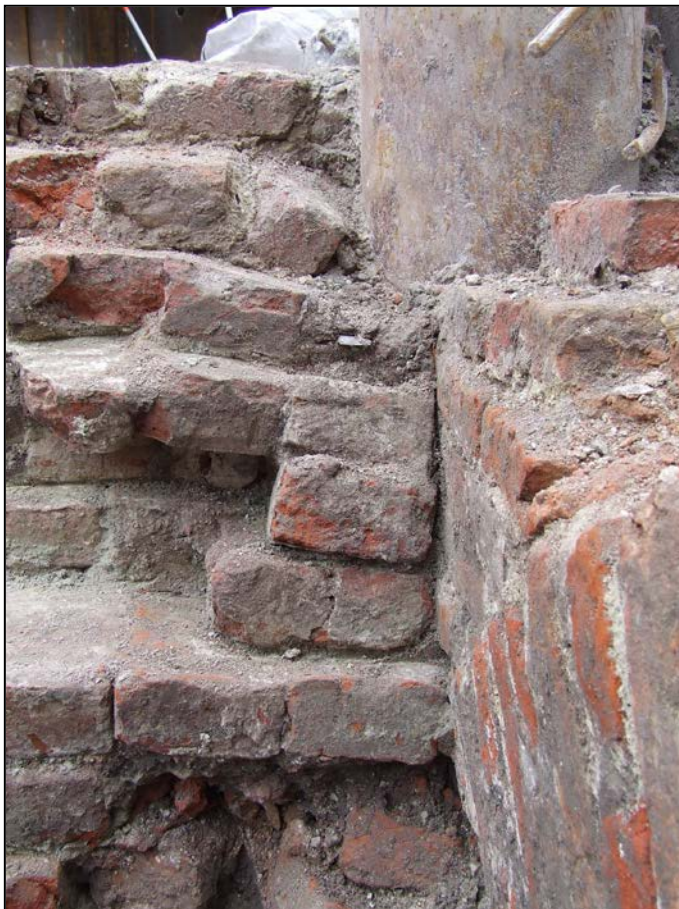
4.3.4 Verstoringen

Hoewel de aanleg van de latere fasen van de kerkfunderingen ook een groot verstorend effect hebben gehad op de vroegere begravingen, worden hier alleen de recente verstoringen behandeld. Dit betreft de verstoringen die optraden bij de bouw van het nieuwe pand ter plaatse van Markt 65 in 1953, voornamelijk als gevolg van het aanbrengen van de funderingspalen. Hierbij was er sprake van een opmerkelijk verschil tussen de ronde en de vierkante palen. De ronde palen met een stalen huls waren kennelijk met groot gemak overal doorheen gesneden, waardoor alleen verstoring was ontstaan ter plaatse van de paal. Zelfs ter plaatse van muurwerk waren de bakstenen door deze palen doorsneden, zonder dat het muurwerk daar erg veel schade van ondervonden had. De vierkante betonnen palen hebben daarentegen tot een veel grotere verstoring geleid, met name ter plaatse van het muurwerk.

Daar waar dergelijke palen muurwerk doorsneden, was het muurwerk tot op volledige diepte voor een vrij groot deel uitgebroken. Op de locaties waar geen muurwerk aanwezig was, was de verstoring minimaal, net als bij de ronde palen.

Afbeelding 26. Vierkante betonnen funderingspaal ter plaatse van skelet S41.

Afbeelding 27. Ronde stalen funderingspaal ter plaatse van funderingen. De fundering is vrijwel niet verstoord.

Afbeelding 28. Meerdere funderingspalen ter plaatse van de funderingen. Ter plaatse van de palen zijn grote stukken muur tot en met de onderzijde uitgebroken.

5. Fysisch Antropologisch onderzoek

K. Maessen

5.1 Inleiding

De *fysische antropologie*, of het onderzoek van menselijke skeletresten afkomstig uit een archeologische context, levert ons een schat aan informatie op over het verleden. Ze geeft ons een beeld van de gezondheidstoestand, de levenskwaliteit en de levensverwachting van een populatie. Op deze wijze draagt het fysisch antropologisch onderzoek, samen met de archeologische bevindingen en de historische aanwijzingen, bij tot een totaalbeeld van de onderzochte populatie.

Huidig fysisch antropologisch onderzoek spits zich toe op de menselijke begravingen van de voormalige Westmonsterkerk. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen een groep skeletten die zijn begraven in de kerk en een groep begravingen op het kerkhof. De 13 begravingen binnen de kerk zijn te dateren tussen circa 1390 en 1575 A.D. Hiervan zijn 11 individuen geselecteerd voor verder onderzoek. Van de 29 begravingen aangetroffen op het kerkhof zijn 16 individuen geselecteerd. Mogelijk zijn ook deze begravingen te dateren tussen circa 1390 en 1575 A.D. Natuurwetenschappelijk onderzoek zal uitmaken of een aantal van de resten van op het kerkhof dateren van vóór 1300 A.D. De selectie van de te onderzoeken skeletten is doorgevoerd op basis van volledigheid en is uitgevoerd door J. E. M. Wattenberghe²².

Voordat de resultaten worden toegelicht in hoofdstuk 5.3, wordt uitgelegd welke methoden hiervoor zijn gebruikt (hoofdstuk 5.2).

5.2 Methodiek

5.2.1 Algemeen

De mate waarin biologische informatie kan worden afgeleid van het skelet is sterk afhankelijk van de volledigheid van het onderzochte skelet en van de kwalitatieve preservatie van de beenderen. Een volwassen skelet bestaat uit meer dan 200 beenderen die in vele gevallen niet allemaal bewaard zijn gebleven. De volledigheid van een skelet wordt weergegeven in een osteologische inventaris. Hierin wordt het volledige skelet onderverdeeld in tien zones, bestaande uit verschillende beenderen. Elke zone wordt op aan- of afwezigheid gescoord. Vervolgens wordt dit gegeven in verband gebracht met een ideale situatie waarin alle zones bewaard zouden zijn gebleven. Deze zones zijn: het schedeldak (*calvaria*), het aangezicht (*facies*), de onderkaak (*mandibula*), de wervelkolom (*columna vertebralis*), de borstkas (*thorax*), het bekken (*pelvis*), de bovenste ledematen (*membra superiora*), de handen (*ossa manus*), de onderste ledematen (*membra inferiora*) en de voeten (*ossa pedis*). Er dient te worden opgemerkt dat bij de beoordeling van de aanwezigheid van het bot geen rekening wordt gehouden met de volledigheid ervan of de graad van fragmentatie. De loutere aanwezigheid van zelfs een fragment van het bot is bijgevolg voldoende om het bot, alsook de gehele anatomische zone waartoe het bot behoort als aanwezig te beschouwen. Deze werkwijze biedt het voordeel dat de volledigheid van het skelet procentueel kan worden uitgedrukt.²³ Voorts kan op deze manier het Minimal Number of Individuals (MNI) vrij eenvoudig worden bepaald. Het MNI is het minimaal aantal personen dat de collectie van beenderen telt. Dit wordt bepaald op basis van de aanwezigheid van twee gelijke beenderen²⁴.

---

²² Wattenberghe, 2010: p. 8-16.

²³ Dit werkdocument is ontworpen door M. Vandenbruaene (VIOE).

²⁴ White & Folkens, 2000: p. 291-292.

Bij de beoordeling van de preservatie van de bewaarde beenderen wordt de kwaliteit van de aanwezige beenderen geëvalueerd. Tal van destructieve processen, zoals versterking van het graf en chemische reacties in de ondergrond zorgen voor *post mortem*²⁵-verwering, verkleuring en andere vormen van beschadiging aan het skelet²⁶. De conserveringstoestand wordt beoordeeld met het blote oog en uitgedrukt in termen van 'slecht', 'goed' of 'matig'.

Na de beoordeling van de volledigheid van het skelet en de toestand van de bewaarde beenderen kan het biologische profiel van de resten worden bestudeerd. In wat volgt, wordt nader ingegaan op de verschillende aspecten van dit profiel en wordt uitgelegd welke methodes daarvoor zijn gebruikt.

5.2.2 De geslachtsbepaling

Het geslacht wordt bepaald op basis van geslachtsspecifieke anatomische kenmerken op het bekken (*pelvis*), het *cranium*²⁷ en de onderkaak (*mandibula*). De beoordeling van deze morfologische kenmerken staat garant voor 98% accuraatheid bij de geslachtsdeterminatie²⁸. Aan elk van deze geslachtsvariërende kenmerken wordt een seksualisatiegraad toegekend volgens de methode ontwikkeld door Maat, Panhuysen en Mastwijk²⁹. De scores per kenmerk variëren binnen een interval van -2 (zeer vrouwelijk) tot +2 (zeer mannelijk) en worden vermenigvuldigd met de gewichtsscore van dat kenmerk. Vervolgens worden de beoordeelde kenmerken bij elkaar opgeteld (of afgetrokken) en gedeeld door de som van de gewichtsscores. Hoe meer anatomische geslachtskenmerken kunnen worden beoordeeld, hoe betrouwbaarder de geslachtsdeterminatie. Bij het bekken zijn maximaal 10 kenmerken te beoordelen, met een maximumgewicht van 19. Bij de schedel zonder onderkaak maximaal 11 kenmerken met een maximumgewicht van 24. Gezien de onderkaken van Nederlandse vrouwen neigen naar een mannelijke eindscore worden zij niet betrokken bij de uiteindelijke geslachtsbepaling³⁰. In vergelijking met de schedelkenmerken gelden de bekkenkenmerken als meer betrouwbare indicatoren, vanwege de rol die het bekken heeft bij de voorplanting. Aansluitend, worden ook enkele osteometrische technieken toegepast bij de bepaling van het geslacht met behulp van een schuifpasser. Hierbij wordt de gemeten waarde vergeleken met standaardwaarden die algemeen gelden als vrouwelijk of mannelijk. Meer bepaald worden de maximale verticale diameter van de opperarmkop (*caput humeri*) en de maximale verticale diameter van de dijbeenkop (*caput femoris*) gemeten³¹. Alle metingen gebeuren steeds ter ondersteuning van het morfologisch bepaalde geslacht. Ze zijn op zich nooit afdoende om een definitief geslacht toe te kennen aan een individu maar kunnen enkel een indicatie geven van de mogelijke sekse. Bij voorkeur worden zo veel mogelijk methoden toegepast om een zo accuraat mogelijk resultaat te bekomen. Bij afwezigheid of fragmentatie van de schedel en het bekken wordt het geslacht als onmogelijk te bepalen beoordeeld (not possible, NP). Bij individuen met weinig of geen geslachtsspecifieke kenmerken op het bekken en/of *cranium* wordt het geslacht als onbepaalbaar beoordeeld (indifferent, IND).

Gezien de geslachtsbepaling gebaseerd is op de beoordeling van geslachtsspecifieke kenmerken die pas tot uiting komen tijdens de pubertijd, is de geslachtsbepaling van minderjarigen veel problematischer. Hierover bestaat in de literatuur heel wat controverse³². Er wordt aangenomen dat het geslacht aan de hand van morfologische technieken met een accuraatheid van 70% kan worden bepaald³³. Deze technieken kijken voornamelijk naar de vorm van het *cranium*, de onderkaak en het bekken³⁴. Door de te lage zekerheid die deze technieken bieden, wordt geen geslacht toegekend aan minderjarige individuen.

---

²⁵ Na het intreden van de dood.

²⁶ Haglund & Sorg, 1997: p. 13-26.

²⁷ Het *cranium* is de schedel zonder onderkaak.

²⁸ France, 1998: p. 163-168.

²⁹ Maat et al., 2007: p. 7-9.

³⁰ Maat et al., 1997: p. 577-580.

³¹ De wijze waarop de *caput femoris* en de *caput humeri* worden gemeten staat omschreven in Buikstra & Ubelaker, 1994, p. 80-83.

³² Mays & Cox, 2000: p. 121-125.

³³ Scheuer & Black, 2000: p. 15-16.

³⁴ Schutkowski, 1993: p. 199-205.

5.2.3 De bepaling van de sterfteleeftijd

De bepaling van de sterfteleeftijd houdt in dat een biologische leeftijd aan het skelet wordt toegekend. Hoe jonger het individu, hoe accurater de leeftijd kan worden geschat omdat de ontwikkelingsfasen goed gedocumenteerd zijn. Bij biologisch minderjarige individuen of *subadulten* (<20 jaar) wordt de leeftijd bepaald op basis van de gebitsmineralisatie en -eruptie, de algemene verbening (*ossificatie*) van het gehele skelet, de sluiting van de groeischijven van de lange pijpbeenderen (*epifysen*), alsook op basis van de lengtegroei van de lange pijpbeenderen³⁵. De minderjarigen worden ondergebracht in een van volgende leeftijdscategorieën:

- Foetus: I-IX maanden
- Neonatus: 0-1 jaar
- Infans I: 1-6 jaar
- Infans II: 7-12 jaar
- Juvenis: 13-18/20 jaar

Voor de leeftijdschatting van de volwassenen of *adulten* (>20 jaar) is de *complexe methode* toegepast. De complexe methode combineert vier leeftijdsindicatoren, namelijk: de mate van slijtage van de schaamvoeg (*facies symphalis*), de mate van porositeit in het proximale gewrichtsuitende³⁶ van de opperarm (*humerus*) en het dijbeen (*femur*) en de schedelnaadvorgroeiing aan de binnenzijde van de schedel (*endocraniaal*)³⁷. Indien alle 4 factoren zijn beoordeeld, levert deze methode een leeftijdsschatting op met een betrouwbaarheid van 80-85%.

Ter aanvulling is het slijtagepatroon (*attritie*) van de kiezen (*molaren*) beoordeeld³⁸. Waar mogelijk, is de mate van slijtage van de vierde rib (*costa*)³⁹ en van het gewrichtsoppervlak van het darmbeen (*facies auricularis*)⁴⁰ gecontroleerd en toegewezen aan de meest overeenstemmende leeftijdscategorie.

De biologische ouderdom van een skelet en de kalenderleeftijd van het individu stemmen echter niet noodzakelijk overeen. Niettegenstaande er een relatie bestaat tussen beide, loopt deze relatie niet altijd parallel⁴¹. Voedingsgewoontes, aanleg, arbeid, omgevingsfactoren en verscheidene ziektes zorgen ervoor dat de schatting van de fysiologische leeftijd meestal een over- of onderschatting is van de werkelijke leeftijd⁴². Net zoals bij de geslachtsbepaling worden ook bij de leeftijdsbepaling zo veel mogelijk leeftijdsindicatoren in overweging genomen om de meest accurate leeftijdsbepaling te verkrijgen. Op basis van deze indicatoren zijn individuen onderverdeeld in een 10-jareninterval. Zo wijst 'interval 2' op een sterfteleeftijd in de periode van 20-29 jaar, 'interval 3' op een sterfteleeftijd tussen de 30-39 jaar ... Met uitzondering van het 'interval 6' dat wijst op 60-70+.

5.2.4 De berekening van de lichaamslengte

Verskillende factoren oefenen een invloed uit op de lichaamslengte van een individu. Niet alleen genetische en hormonale factoren spelen een belangrijke rol maar ook verschillende omgevingsfactoren. In dit verband zijn de socio-economische omstandigheden, zoals het milieu waarin men opgroeide, het dieet dat men genoot en pathologische aandoeningen waaraan men leed, mede bepalend voor de uiteindelijke lichaamslengte op volwassen leeftijd.⁴³

---

³⁵ Scheuer & Black, 2000.

³⁶ Het proximale gewrichtsuitende is het uiteinde naar het lichaam toe.

³⁷ Acsadi & Nemeskeri, 1970.

³⁸ Maat et al., 1987: p. 281-292.

³⁹ Iscan et al., 1984: p. 1094-1104; Iscan et al., 1985: p. 853-863.

⁴⁰ Lovejoy et al., 1985: p. 15-28; Osborne et al., 2004: p. 1-7.

⁴¹ Acsadi & Nemeskeri, 1970: p. 103; Scheuer & Black, 2000: p. 7.

⁴² White & Folkens, 2000: p. 341.

⁴³ Larsen, 2003: p. 8-9 & p. 13-19; Maat, 2003: p. 57-88; Scheuer & Black, 2000: p. 4-5.

De lichaamslengte voor volwassen individuen kan worden berekend op basis van de totale lengte van intacte lange pijpbeenderen zoals het dijbeen (*femur*), het scheenbeen (*tibia*) en het kuitbeen (*fibula*), de bovenarm (*humerus*), de ellepijp (*ulna*) of het spaakbeen (*radius*). Hierbij wordt gebruik gemaakt van Trotter en Gleser's formules voor de mannen⁴⁴ en vrouwen⁴⁵.

Deze techniek gaat uit van een causaal verband tussen de lengte van de ledematen en de totale lengte van een individu⁴⁶. Omdat de relatie tussen de lengte van de lange pijpbeenderen en de reële lengte van een individu niet perfect is, moeten standaard deviaties (SD)⁴⁷ opgeteld en afgetrokken worden van de berekende lengte om zo tot een aanvaardbare marge te komen. Bij deze studie zijn geen leeftijdscorrecties toegepast op de berekende lichaamslengtes⁴⁸. Gezien niet alle pijpbeenderen bij alle skeletten bewaard zijn gebleven, wordt geopteerd om steeds hetzelfde been te gebruiken bij de gemiddelde lichaamslengteberekening, namelijk het dijbeen (*femur*). De lichaamslengte is enkel berekend voor de volwassenen waarvan het geslacht gekend is en waarbij het dijbeen, geen sporen van ernstige pathologie vertoont die de meting zou kunnen vertekenen.

5.2.5 Indices

Indices zijn ratio 's die worden berekend door afmetingen tussen anatomische punten op het bot met elkaar in verhouding te brengen. Ze worden uitgedrukt in percentages⁴⁹. Indices zijn belangrijk voor het genetisch verwantschapsonderzoek⁵⁰ tussen populaties. Ze dragen bij tot het onderzoek naar de geografische migratiestromen van populaties in het verleden⁵¹.

De meest courant berekende index in de fysische antropologie is de *cephalische index*. Deze wordt berekend door de maximale breedte van een schedel te delen door de maximale lengte ervan en te vermenigvuldigen met 100. De score van de cephalische index geeft aan of de persoon in kwestie een smalle (*dolichocraan*) of een brede schedel (*brachycraan*) heeft.⁵² Onderstaande tabel geeft een volledig overzicht van de verschillende schedeltypen en -vormen.

Cephalische index(cm)	Schedeltype	Schedelvorm
<65	Ultradolichocraan	Extreem lange schedel
65-69.99	Hyperdolichocraan	Extra lange schedel
70-74.99	Dolichocraan	Lange schedel
75-79.99	Mesocraan	Gemiddelde schedel
80-84.99	Brachycraan	Korte schedel
85-89.99	Hyperbrachycraan	Extra korte schedel
>90	Ultrabrachycraan	Extreem korte schedel

Tabel 2. Schedeltypen volgens Cephalische index

⁴⁴ Trotter & Gleser 1958: p. 79-123.

⁴⁵ Trotter & Gleser, 1952: p. 463-514.

⁴⁶ Byers, 2002: p. 240-245.

⁴⁷ Standaard Deviatie is een maat uit de statistiek die de spreiding van kenmerken weergeeft van een normaal verdeling (Gaus Curve). Bij een normale verdeling geldt dat 68,2% van alle waarden 1 standaarddeviatie van het gemiddelde liggen en dit zowel rechts (plus) als links (min).

⁴⁸ De lichaamslengte neemt gemiddeld af vanaf 30 jaar ten gevolge van compressie van het kraakbeen tussen de gewrichten.

⁴⁹ Brothwell, 1981: p. 87.

⁵⁰ Zowel genetische als niet-genetische factoren beïnvloeden de craniale variabiliteit. Onder niet-genetische invloeden kan worden verstaan: het soort dieet, de voeding en het klimaat.

⁵¹ Mays, 2000: p. 277-288.

⁵² Brothwell, 1981: p. 87; Bass, 1995: p. 70.

5.2.6 De gebitsstatus

De studie van het gebit vormt een belangrijk onderdeel van de fysisch -antropologische analyse. De gebitsstatus reflecteert niet enkel de sterfteleeftijd (zie *supra*) maar ook de samenstelling van het dieet, de gezondheid, ziektes en genetische affilatie. Het levert ook informatie op over de zorg die een individu en meer algemeen een populatie, besteedde aan de mondhygiëne en welke levensgewoontes werden aangenomen (bv. slijtage van de tanden ten gevolge van pijproken).

Bij deze studie is het volgroeide gebit beoordeeld volgens de methodologie van Brothwell⁵³ en Hillson⁵⁴. Hierbij zijn volgende zaken gecontroleerd:

- Het aantal doorgebroken tanden (N Erupt): een volwassen gebit telt normaal gezien 32 tanden bestaande uit 12 maaltanden, 8 valse kiezen, 4 hoektanden en 8 snijtanden;
- Het aantal *ante mortem* verloren tanden (N AM verlies) of het aantal tanden dat tijdens het leven zijn verloren, bv. een weggerotte tand ten gevolge van cariës, tandvleesontsteking (*periodontitis*) of trauma;
- Het aantal *post mortem* verloren tanden (N PM verlies) of het aantal tanden, dat na de dood zijn verloren, bv. door verstoring van het graf;
- Het aantal afwezige tanden omdat ze nooit zijn doorgebroken of gevormd. Deze tanden worden gedefinieerd als *congenitaal afwezig* (N CA);
- Het aantal daadwerkelijk geïnspecteerde tanden (N Insp).

Per individu is het gebit gecontroleerd op de aanwezigheid van tandbederf (*cariës*), tandsteen (*calculus*), abscessen, storingen in het glazuur van het tandemail (*emailhypoplasie*), terugtrekking van het tandkasbotweefsel (*alveolaire atrofie*), wortelvleesontsteking (*periodontitis*) en pijprokersslijtage.

Per site en vondstlocatie zijn volgende indexen berekend:

$$\% \text{ PM verlies: } \frac{\text{N PM verloren tanden} \times 100}{\text{N geïnspecteerde tanden} + \text{N PM verloren tanden}}$$

$$\% \text{ AM verlies: } \frac{\text{N AM verloren tanden} \times 100}{\text{N doorgebroken tanden} - \text{N PM verloren tanden}}$$

$$\% \text{ Cariës: } \frac{\text{N cariës} \times 100}{\text{N geïnspecteerde tanden}}$$

5.2.7 Bijzondere skeletgegevens

De studie van de bijzondere skeletgegevens van volwassen individuen omvat de anatomische variaties, ziektes en traumata die worden opgemerkt over het gehele skelet. Voor de beschrijving van de pathologieën en hun etiologie is gebruik gemaakt van basiswerken⁵⁵. Zij worden nader toegelicht in de resultaatbespreking.

De meeste ziektes of (paleo-)pathologieën laten geen sporen na op het skelet. Dit komt omdat de reactietijd van het bot op een ziekte relatief langzaam verloopt. Zo zullen acute infectieziekten slechts bij enkelingen kunnen worden opgemerkt, hoewel deze tot voor kort de grootste doodsoorzaak vormden. Bij gebrek aan efficiënte medische verzorging (cfr. antibiotica) stierf de overgrote meerderheid van de bevolking voordat het bot de tijd had om te reageren op de infectie.

⁵³ Brothwell, 1981: p. 111-117 & p. 154-160.

⁵⁴ Hillson, 2003.

⁵⁵ Auferheide & Rodriguez - Martin, 1998; Ortner, 2003; Finnegan, 1978: p. 22-37; Brothwell, 1981: p. 90-100.

De trage reactietijd van het bot op ziektes impliceert tevens dat pathogene condities op het bot bij archeologische skeletten steeds een weerspiegeling zijn van een langdurige conditie, die meestal jaren tot zelfs decennia aansleepte. Het merendeel van deze condities is niet levensbedreigend. Vele worden dan ook in een helende fase aangetroffen op het bot, wat aangeeft dat de persoon in kwestie was hersteld. De meeste ziektes die worden vastgesteld op archeologische skeletten staan doorgaans niet in verband met de doodsoorzaak van het betrokken individu. Ze zullen wel een invloed hebben gehad op de levensstijl en -kwaliteit, of althans voor een zekere periode tijdens zijn of haar leven.

Net zoals pathologieën zijn anatomische skeletafwijkingen (*non-metrische varianten*) ofwel aanwezig vanaf de geboorte⁵⁶ ofwel verworven tijdens het leven door adaptatie van het bot. In tegenstelling tot de pathologieën zijn ze dikwijls onschuldig van aard en maken ze geen significant onderscheid naargelang geslacht en leeftijd. Meestal komen ze symmetrisch voor over het gehele skelet en gebit⁵⁷. Het voorkomen van deze anatomische varianten wordt in verband gebracht met erfelijkheid en kan wijzen op genetisch verwantschap tussen bevolkingsgroepen. Het is echter niet zo dat het voorkomen van een bepaalde anatomische variant bij verschillende skeletindividuen binnen 1 begrafenispopulatie, automatisch aanleiding mag geven tot de veronderstelling dat deze personen familiaal verwant zijn. Dit kan ook op louter toeval berusten of ontstaan zijn door aanpassing aan de omgeving. De precieze aard van de overervingmechanismen van anatomische varianten zijn complex en zullen ongetwijfeld het voorwerp vormen van toekomstig onderzoek⁵⁸.

5.3 Resultaten

Tabel 2 geeft een overzicht van de basis demografische gegevens.

Eén van de begravingen binnen de kerk (spoor 21) bestaat uit minstens 3 personen (MNI= 3). Dit is vastgesteld op basis van de aanwezigheid van 3 dubbel voorkomende kaakbeenfragmenten. Elk van deze individuen is als afzonderlijk individu opgenomen in de analyseresultaten. Het totaal aantal onderzochte individuen bestaat dus uit 29 personen in plaats van 27 personen.

Bij de verdere resultaatbespreking wordt geen onderscheid gemaakt tussen de geselecteerde skeletten van in de kerk (N= 13) en die van het kerkhof (N= 16). Zij worden als 1 groep behandeld. De exacte aantallen van beide contexten zijn te laag om een statistisch relevante vergelijking te kunnen maken. Een totale populatie van 29 individuen, afkomstig van verschillende contexten (kerk - kerkhof), laat verder ook geen vergelijkend onderzoek toe met andere onderzochte skeletpopulaties.

5.3.1 De preservatie van de beenderen

Figuur 1 geeft een grafische voorstelling van de **volledigheid** van de skeletten. Hierbij wordt ook een voorstelling gegeven van de frequentie van het aantal bewaarde skeletzones in absolute aantallen. Algemeen gezien is de volledigheid van de skeletten goed. Van de collectie beenderen zijn 263 anatomische zones geteld van de 290 zones die men in ideale omstandigheden zou verwachten (29 skeletten verdeeld over 10 zones). Skeletonderdelen van de bovenste ledematen (*membra superiora*), de wervelkolom (*columna vertebralis*) en de borstregio (*thorax*) zijn bij alle skeletten bewaard gebleven (100%). De aanwezigheid van de voetbeenderen (*ossa pedis*) is het minst opgetekend (69%). Bij alle 29 skeletten zijn minstens 6 zones bewaard en bij meer dan 50% (N= 15) is de aanwezigheid van skeletonderdelen van alle 10 zones opgetekend.

---

⁵⁶ Congenitale skeletafwijkingen: afwijkingen die aanwezig zijn vanaf de geboorte. Ze omvatten niet enkel afwijkingen veroorzaakt door genetische (of erfelijke) factoren maar kunnen net zo goed veroorzaakt zijn door problemen tijdens de zwangerschap.

⁵⁷ Finnegan, 1978: p. 23-37.

⁵⁸ Tyrell, 2000: p. 289-323.

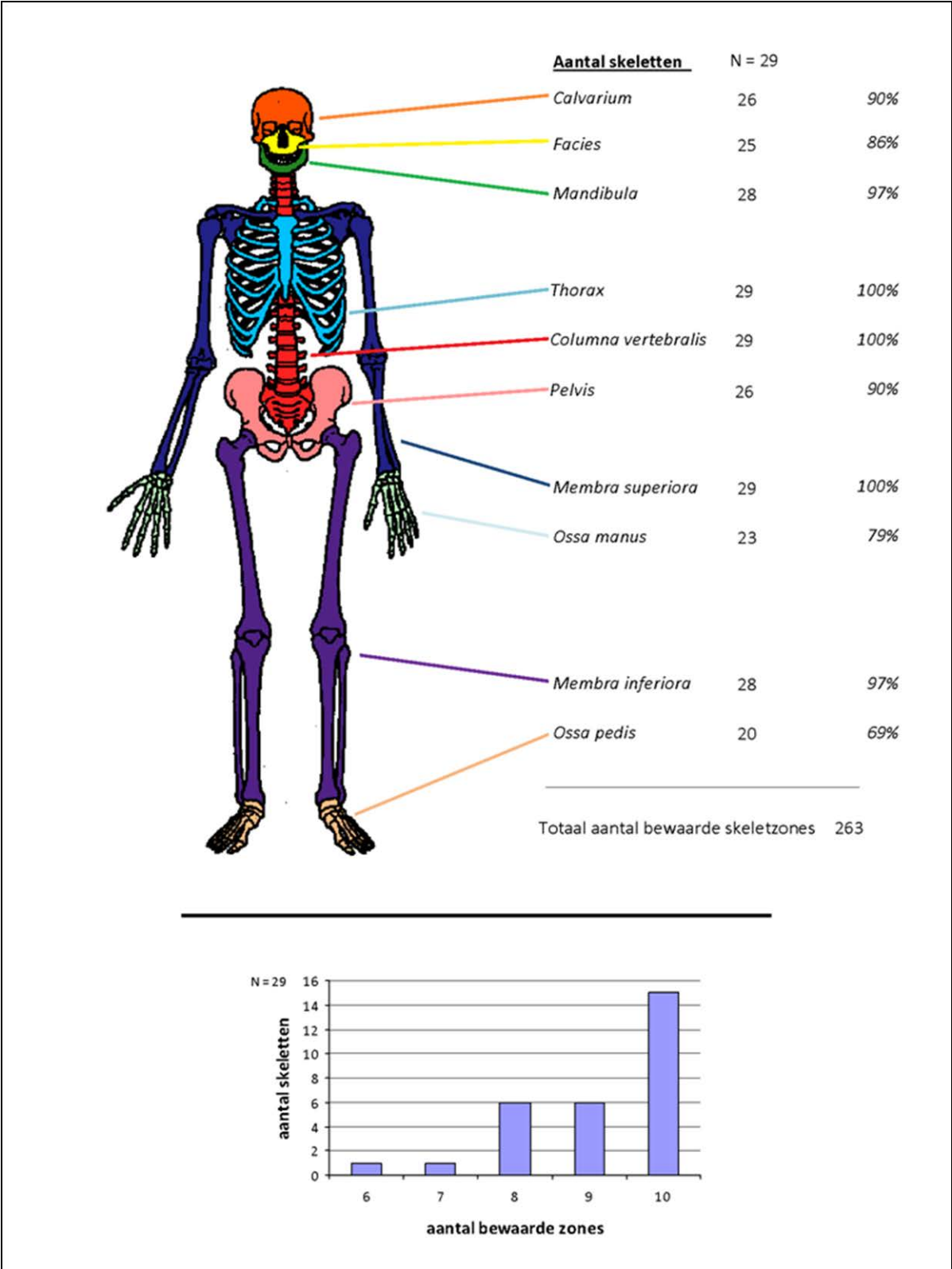
Ind.nr.	Sp.nr.	V.nr.	Geslacht			Leeftijd			Metrische kenmerken		
			CR	PE	Concl.	Methodes	Concl.	Interval	Lichaamslengte (cm)	SD	CI
1	4	11	1	0,57	M	C(3), A, D	34-42	3	171,13	3,27	
2	8	20	.	0,25	M	A, D	40-49	4			
3	9	22	-1,1	-1,6	F	C(4),A, D	39,25-44,25	4	170,07	3,72	81,14
4	10	21	.	-1,2	F	C(3), A, D	64,67-75	6	158,7	3,72	
5	11	23	.	.	IND	E, O, C	13-20	.	.	.	
6	12	29	1,38	.	M	C(2), A, D	52-61	5	.	.	83,33
7	13	33	.	0,7	M	C(2), A, D	51-60	5	177,55	3,27	
8	16	44	0,54	0,1	M	C(3), A, D	42,33-48,33	3	169,22	3,27	74,72
9	17	38	.	1	M	C(3), A, D	24,67-30,67	2	171,37	3,27	
10	18	50	.	.	NP	D	>20	.	.	.	
11	21	56	.	.	NP	D	>20	.	.	.	
12	21	56	.	.	NP	D	>20	.	.	.	
13	21	56	.	.	NP	D	>20	.	.	.	
14	29	64	0,85	1,27	M	C(2), A, D	44-53	5	.	.	
15	34	74	.	.	IND	E, O, C	1-6	.	.	.	
16	40	76	-1,2	-0,7	F	C(3), A, D	31,33-37,33	3	161,42	3,72	
17	41	75	.	0,5	M	C(3), A, D	43,67-49,67	4	169,22	3,27	
18	52	98	.	.	IND	E, O, C	13-20	.	.	.	
19	53	99	-0,7	-1,1	F	C(2), A, D	37-46	4	156,85	3,72	
20	54	100	.	.	IND	E, O, C	13-20	.	.	.	
21	55	101	.	.	IND	E, O, C	7-12	.	.	.	
22	56	107	.	.	IND	E, O, C	0-12	.	.	.	
23	57	112	.	.	IND	E, O, C	1-6	.	.	.	
24	58	118	.	.	IND	E, O, C	0-12	.	.	.	
25	59	11	-0,8	-0,7	F	C(2), A, D	62-71	6	.	.	
26	60	120	.	.	IND	E, O, C	1-6	.	.	.	
27	61	123	-0,9	-1,3	F	C(2), A, D	32-50	4	158,58	3,72	74,73
28	62	121	.	0,67	M	C(2),A, D	34-42	3	177,55	3,27	
29	63	122	-1	.	NP	C(2), A, D	23-48	4	.	.	

Ind.nr.: Individunummer	CR: Craniale index	M: Male	E: Dental eruption	SD: Standaarddeviatie
Sp.nr.: Spoomnummer	PE: Index pelvis	F: Female	O: Ossification (cranial and axial)	CI: Craniale index
V.nr.: Vondstnummer		IND: Indifferent	C: Epiphyseal closure	
		NP: Not Possible	C(x): Complexe methode (aantal)	
			A: Auricular surface	
			D: Degeneratie	

Tabel 3. Overzichtstabel basis demografische gegevens

Daarnaast is ook de **kwaliteit** van de gepreserveerde beenderen beoordeeld. Algemeen beschouwd kan de bewaringstoestand van de beenderen als 'matig' tot 'slecht' worden beschouwd. Vijftien (= 52%) van de 29 skeletten verkeerde in een 'matige' bewaringstoestand, 11 skeletten (38%) in een 'slechte' bewaringstoestand en slechts 3 skeletten (=10%) in een 'goede' bewaringstoestand. Bij alle skeletten is enige vorm van *post mortem* fragmentatie vastgesteld. *Post mortem* schade aan het buitenste oppervlak van het bot is vastgesteld bij 12 skeletten.

Figuur 1. Verdeling bewaarde skeletzones

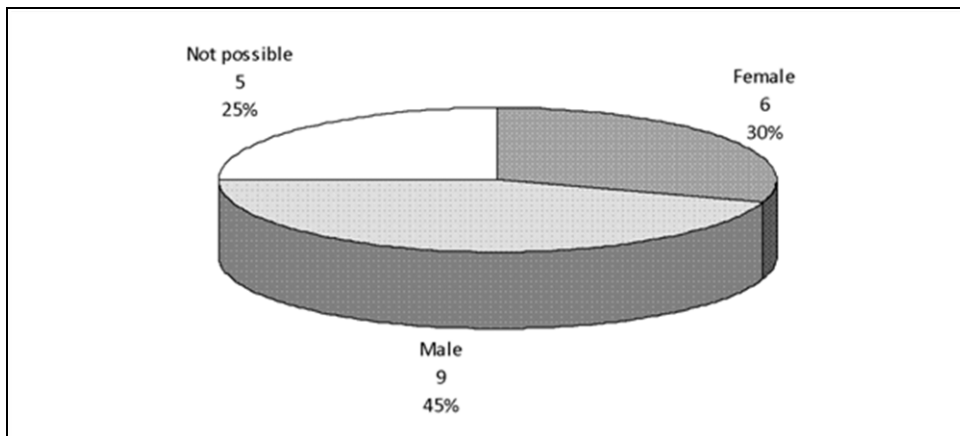
5.3.2 Geslacht

Het geslacht is enkel bepaald voor volwassen individuen (> 20jaar). Bij minderjarigen zijn de typische geslachtskenmerken nog niet voldoende ontwikkeld en zouden deze dus onbetrouwbare resultaten opleveren (zie *supra* 4.4.1, laatste paragraaf). Onderstaande tabel geeft een overzicht van het aantal volwassenen ten aanzien van het aantal minderjarigen.

	N	%
<20	9	31%
>20	20	69%
Totaal	29	100%

Tabel 4. Verdeling subadulten-adulten

Uit deze tabel valt af te lezen dat 20 van de 29 individuen volwassen zijn. Bij 15 van de 20 volwassenen kan het geslacht worden bepaald (75%). Figuur 2 geeft een grafische voorstelling van de geslachtsverdeling. Van de 20 volwassenen zijn 9 personen als mannelijk beoordeeld en 6 als vrouwelijk. Bij 5 volwassenen kan het geslacht niet worden bepaald omdat te weinig skeletonderdelen bewaard zijn om tot een betrouwbare geslachtsbepaling te komen (*not possible, NP*).

Figuur 2. Geslachtsverdeling adulten (>20 jaar)

5.3.3 Leeftijd

Voor de leeftijdsbepaling van de subadulten en de adulten is gebruik gemaakt van de methodes zoals uiteengezet in hoofdstuk 4.4.1.

Subadulten (<20 jaar)

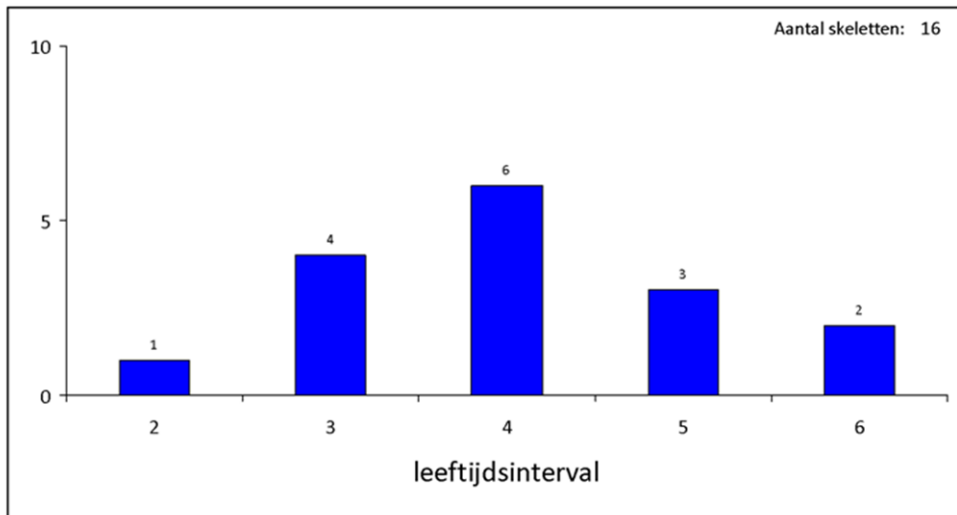
Tabel 4 geeft een overzicht van de verschillende leeftijdsgroepen. In het totaal zijn 9 personen gestorven voor de leeftijd van 20 jaar. Hiervan zijn 3 kinderen overleden tussen de leeftijd van 13 tot 20 jaar, 1 tussen de 7 en 12 jaar, 3 tussen de 1 en 6 jaar en 2 voor het 1^e levensjaar.

Subadultus < 20 jaar	N
Foetus	0
Neonatus	2
Infans I	3
Infans II	1
Juvenis	3
Totaal	9

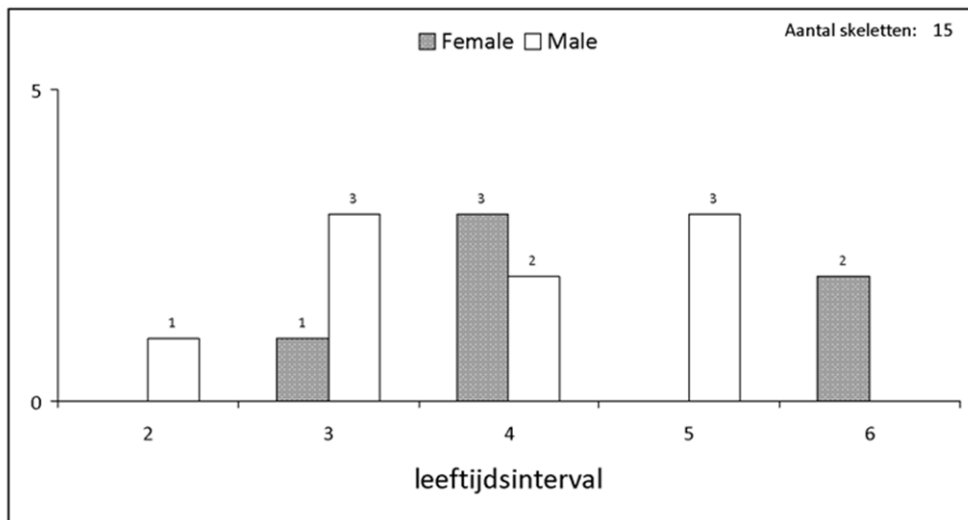
Tabel 5. Leeftijdsverdeling subadulten (<20 jaar)

Adulten (>20 jaar)

Bij 16 van de 20 volwassen individuen kan een schatting worden gemaakt van de sterfteleeftijd. Bij respectievelijk 4 volwassenen is te weinig skeletmateriaal bewaard of is de bewaringstoestand ervan te slecht om een leeftijdsinterval te bepalen. Van deze personen kan wel worden gezegd dat zij minstens de volwassen leeftijd hadden bereikt (>20 jaar) op het ogenblik van overlijden. Deze personen zijn niet mee opgenomen in de berekening van de gemiddelde sterfteleeftijd. De leeftijdsverdeling van de adulten wordt weergegeven voor de verschillende aanwezige geslachtsgroepen (male, female, NP) (Figuur 3) alsook voor de mannen en vrouwen afzonderlijk (Figuur 4).

Figuur 3. Leeftijdsverdeling adulten (>20 jaar)

Figuur 4. Leeftijdsverdeling adulten (>20 jaar) volgens geslacht

De gemiddelde sterfteleeftijd van de volwassen populatie waaraan een leeftijdsinterval kon worden toegekend (N=16), bedraagt ongeveer 46 jaar. Van de 15 personen waarbij zowel het geslacht als de leeftijd kon worden bepaald, zijn de mannen gemiddeld 45 jaar oud geworden (N=9) en de vrouwen gemiddeld 49 jaar (N=6). Figuur 3 toont aan dat de grootste groep van sterfgevallen voor alle geslachtsgroepen (male, female, NP) te situeren is tussen de 40 en 49 jaar (30%). Figuur 4 geeft een overzicht van de leeftijdsverdeling volgens geslacht. Hieruit valt af te leiden dat evenveel mannen zijn overleden tussen de 30-39 jaar (N= 3) als tussen de 50-59 jaar (N= 3). Bij de vrouwen is het hoogst aantal sterfgevallen waargenomen tussen de 40 en 49 jaar (N=3).

5.3.4 Lichaamslengte

De lichaamslengte op basis van de gemiddelde lengte van het bovenbeen (*femur*) is berekend bij 6 mannen. Hun gemiddelde lengte bedraagt 172,68 cm met een minimale lengte van 169,22 cm en een maximale lengte van 177,55 cm. Bij de 5 de vrouwen van wie de lichaamslengte is berekend, varieert de lichaamslengte tussen de 156,85 cm en de 170,07 cm met een gemiddelde lengte van 161,12 cm. Het verschil in gemiddelde lichaamslengte tussen beide geslachten bedraagt ongeveer 10 cm.

5.3.5 Cephalische Index

Ten gevolge van *post mortem* fragmentatie van de schedel of afwezigheid van de schedel is de cephalische index slechts bij 2 mannen en 2 vrouwen berekend. Eén man (spoor 16) en 1 vrouw (spoor 61) hebben een lange, smalle of *dolichocrane* schedelvorm. De overige man (spoor 12) en vrouw (spoor 9) bij wie deze index is berekend, vertonen beiden een *brachyocrane* schedelvorm. Hun schedelvorm is relatief rond en breed ten aanzien van de schedellengte.

5.3.6 Gebitsstatus

Tabel 5 geeft een overzicht van de gebitsstatus van de volwassenen.

Site	Omschrijving	Aantal individuen	Aantal tanden
Markt 65	Doorgebroken tanden	17	472
	AM verlies	11	71
	PM verlies	17	131
	Geïnspecteerd	17	270
	Hypodontia	2	4
	Extra tanden	0	0
	Cariës	11	33
	Periodontitis	3	NA
	Abcessen	4	NA
	Alveolaire resorptie	13	NA
	Calculus	14	NA
	Emailhypoplasie	4	NA
	Pijprokersslijtage	0	NA

NA: Not Applicable (niet van toepassing)

Tabel 6. Gebitsstatus adulten (>20 jaar)

De gebitsstatus bij 17 van de 20 volwassen individuen onderzocht. Bij deze 17 personen zijn 472 tanden doorgebroken waarvan er 71 vóór de dood (*ante mortem*) zijn verloren gegaan en 131 na de dood (*post mortem*). Iets meer dan de helft (57,20%) van de tanden kon dus worden bestudeerd (N=270). Desalniettemin is het percentage tandverlies na de dood (*post mortem*) vrij hoog (32,7%).

Volgende indices zijn berekend:

$$\% \text{ PM-verlies} = \frac{131 \times 100}{270 + 131} = 32,67\%$$

$$\% \text{ AM- verlies} = \frac{71 \times 100}{472 - 131} = 20,82\%$$

$$\% \text{ cariës} = \frac{33 \times 100}{270} = 12,20\%$$

Veertien van de 17 onderzochte individuen vertonen sporen van tandsteen (*calculus*). Tandvleesontsteking (*periodontitis*) is vastgesteld bij 3 van de 17 onderzochte individuen. Abscessen zijn vastgesteld bij 4 individuen en resorptie van het tandbeen bij 13 personen. Deze populatie is ook onderzocht op sporen van ondervoeding of ziekte tijdens de kindertijd (wanneer de tanden zich vormen) (*emailhypoplasie*). Dit uit zich als putjes of horizontale lijnen in het tandglazuur. Dergelijke storing in het tandemail is aanwezig bij 4 individuen. Opmerkelijk is de volledige afwezigheid van slijtage ten gevolge van het veelvuldig pijproken.

Afbeelding 29. Cariës, calculus en abces (Spoor 53)

Afbeelding 30. Emailhypoplasie (Spoor 61)

5.3.7 Pathologieën

Tabel 6 geeft een overzicht van de waargenomen pathologische aandoeningen bij de volwassenen. Omdat het onmogelijk is om de aanwezige pathologie per skelet individueel te bespreken, worden ze weergegeven per groep. De indeling van de groepen berust op een gemeenschappelijke oorzaak.

	Aangetast	%	INSP	F	M	NP
<u>Arthropathies</u>						
Vertebral Osteophytosis	13	76,47%	17	4	8	1
Schmorl's nodes	5	33,33%	15	2	2	1
Vertebral Osteoarthritis	3	20,00%	15	1	2	0
<u>Infections</u>						
Periostitis	9	64,29%	14	3	5	1
<u>Traumata</u>						
Healed fracture postcranial	1	5,88%	17	0	1	0
Spondylolysis (L5)	1	9,09%	11	1	0	0

INSP: Inspected

F: Female

M: Male

NP: Not Possible

Tabel 7. Frequentie pathologische aandoeningen adulten (>20 jaar)

Traumata

Enkel de traumata die merkbare sporen nalaten op het skelet komen in deze studie aan bod. Algemeen gezien gaat het om de verwondingen aan het botweefsel door een uitwendige kracht zoals projectielen (bv. kogel), scherpe voorwerpen (bv. mes), stompe voorwerpen (bv. hamer), een bewegend object (bv. auto of koets) of een harde oppervlakte (bv. grond). Een geheele of gedeeltelijke botbreuk (*fractuur*) is een voorbeeld van een veel voorkomende vorm van trauma. Afhankelijk van het soort breuk en de kwaliteit van de medische verzorging zal de breuk al dan niet meer zichtbaar zijn. Van zodra een breuk ontstaat wordt een helingsproces in gang gezet. Wanneer de breukvlakken niet in hun originele positie worden gezet, zullen zij toch aaneengroeien en duidelijk zichtbaar blijven.

Een werkelijke breuk (*fractuur*) is bij 1 op de 17 inspecteerbare individuen waargenomen. Het gaat om een enkelvoudige breuk van het rechter spaakbeen (*radius*) bij een man (spoor 41).

Een stressfractuur waarbij de wervelboog geheel of gedeeltelijk is afgebroken van het wervellichaam (*spondylolysis*) is vastgesteld bij 1 vrouw (spoor 53). Deze vorm van trauma wordt in verband gebracht met chronische mechanische overbelasting van de lage rug. Wanneer de afgebroken wervelboog goed op zijn plaats wordt gehouden door het omliggend weefsel geeft dit normaal gezien geen aanleiding tot lichamelijke klachten.⁵⁹

⁵⁹ Ortner, 2003: p. 147-148.

Afbeelding 31. Spondylolysis (Spoor 53)

Infectieziektes

Infecties worden hoofdzakelijk veroorzaakt door besmetting met één of meerdere micro-organismen zoals virussen bacteriën, schimmels en parasieten. Deze veroorzaken ontstekingen die gepaard gaan met zwelling, pijn, gevoeligheid en een verhoogde temperatuur. Slechts enkele infecties zijn terug te vinden op het skelet. In de literatuur worden zij onderverdeeld in twee grote categorieën.

De **specifieke infectieziekten** worden veroorzaakt door een specifiek organisme. Zo wordt bv. lepra veroorzaakt door besmetting met het *myobacterium leprae*. **Aspecifieke infecties** daarentegen kunnen worden veroorzaakt door een variëteit van organismen of door trauma. De meest gerapporteerde aspecifieke infectieziekten in de archeologie zijn deze die het vlies aan de buitenzijde van het been aantasten (*periostitis*) of het beenmerg (*osteomyelitis*). De botreacties die zij teweegbrengen zijn ook aanwezig bij de specifieke infectieziekten maar in dat geval vertonen zij een specifiek distributiepatroon⁶⁰.

Specifieke infectieziekten zijn niet aangetroffen. Daartegenover staat dat aspecieke infecties wel veelvuldig zijn vastgesteld en dan voornamelijk op de onderste ledematen. *Periostitis* is vastgesteld bij 9 van de 14 inspecteerbare individuen (3 vrouwen, 5 mannen en 1 persoon waarvan het geslacht niet meer kon worden bepaald).

Afbeelding 32. Periostitis (Spoor 18)

Degeneratieve aandoeningen

Degeneratieve aandoeningen in de gewrichten en wervelkolom worden hoofdzakelijk veroorzaakt door aanleg, ouderdom of chronische overbelasting. Bijna alle personen ouder dan 40 vertonen sporen van degeneratie van het skelet. Het is de meest voorkomende pathologie bij archeologische populaties.

⁶⁰ Rogers & Waldron, 1989: p. 611-625; Roberts, 2000: p.146.

Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen drie categorieën van degeneratieve gewrichtsslijtage op basis van plaats en verschijningsvorm.

In de wervelkolom kan degeneratie zich uiten door slijtage van de gelatineachtige vloeistof die zich bevindt tussen de wervels, de tussenwervelschijf. Hierdoor komen de wervellichamen dichterbij elkaar te liggen en neemt de druk toe op de wervellichamen. Dit resulteert in een botreactie langs de randen van de wervellichamen (*vertebrale osteofytosis-vO*). Voorts kunnen ook inkepingen ontstaan in de boven- en onderzijde van de wervellichamen doordat de kern van de tussenwervelschijf verhardt en in het wervellichaam duwt (*Schmorlse noduli*). Degeneratie van het weefsel tussen de facetgewrichten op de wervelbogen wordt *vertebrale osteoarthritis* (vOA) genoemd. Deze aandoening wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van randvorming (*osteofytosis*), kleine openingen op het botoppervlak (*pitting*) en een gepolijst, spiegelend gewrichtsvlak (*eburnatie*) als gevolg van bot op bot contact.

Wanneer deze laatste vorm van degeneratie (contourverandering, *pitting*, *eburnatie*) zich voordoet op andere gewrichten dan de wervelkolom wordt gesproken over *perifere osteoarthritis* (pOA)⁶¹.

Vertebrale osteofytosis zijn vastgesteld bij 13 van de 17 inspecteerbare individuen. *Schmorlse noduli* zijn vastgesteld bij 5 van de 15 inspecteerbare wervellichamen. *Vertebrale osteoarthritis* is aangetroffen bij 3 van de 15 inspecteerbare wervelbogen. Degeneratie van de andere gewrichten dan de wervelbogen (*perifere osteoarthritis*) zijn niet vastgesteld. Vermoedelijk heeft dit te maken met *post mortem* schade aan de grote gewrichten.

Afbeelding 33. Vertebrale osteofytosis (Spoor 13)

Afbeelding 34. Schmorlse noduli (Spoor 9)

⁶¹ Auferheide & Rodriguez - Martin, 1998: p. 93-97; Ortner, 2003: p. 545-558.

Afbeelding 35. Vertebrale osteoarthritis (Spoor 29)

5.3.8 Non- metrische varianten

Tabel 8 geeft een overzicht van de opgemerkte anatomische varianten bij de volwassenen.

	Aangetast	%	INSP	F	M	NP
Os lambdoideum	1	9,09%	11	0	1	0
Metopism	1	9,09%	11	0	0	1
Foramen sternale	2	25,00%	8	2	0	0
Spina bifida occulta	2	22,22%	9	0	2	0
Lumbarization	2	9,09%	11	0	1	0
Allen's fossa	3	27,27%	11	2	1	0
Squatting facet	4	50,00%	8	3	1	0

INSP: Inspected

F: Female

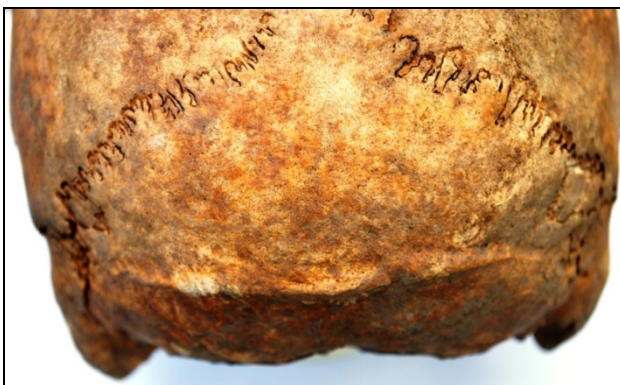
M: Male

NP: Not Possible

Tabel 8. Frequentie non-metrische varianten adulten (>20 jaar)

Ossa wormiana

Wormiaanse beenderen zijn kleine botelandjes langs de schedelnaden die ontstaan ten gevolge van vergroeiing van de schedelnaden⁶². Een voorbeeld hiervan is het *os lamboideum*, waargenomen bij 1 van de 11 inspecteerbare individuen.

Afbeelding 36. Os lamboideum (Spoor 12)

⁶² Brothwell, 1981: p. 47.

Sutura metopica

Bij een *sutura metopica persistens* of kruisschedel is de voorhoofdsnaad niet of niet volledig gesloten. Normaal gezien sluit deze naad voor het tweede levensjaar⁶³. Dit is bij 1 van de 11 inspecteerbare schedels vastgesteld.

Afbeelding 37. Sutura metopica (Spoor 63)

Foramen sternale

Een foramen sternale is een aangeboren opening in het borstbeen⁶⁴. Dit is twee maal vastgesteld bij 8 personen waarbij de aanwezigheid van deze anatomische variant kon worden nagegaan.

Afbeelding 38. Foramen sternale (Spoor 59)

Spina bifida occulta

Een onvolgroeide wervelboog⁶⁵ van het heiligbeen (*sacrum*) wordt een spina bifida occulta genoemd. In de volksmond is dit gekend als ‘open ruggetje’. Meestal geeft dit geen aanleiding tot lichamelijke complicaties omdat de onvolgroeide wervelboog op zijn plaats wordt gehouden door het weke weefsel. In sommige gevallen kan dit wel leiden tot *herniatie*. Het voorkomen van deze anatomische variant kan wijzen op een kleine gesloten gemeenschap⁶⁶. Enkel biochemisch onderzoek kan hierover uitsluitsel geven. Dit is vastgesteld bij 2 van de 9 inspecteerbare individuen.

---

⁶³ Brothwell, 1981: p. 94.

⁶⁴ Brothwell, 1981: p. 97.

⁶⁵ Auferheide & Rodriguez - Martin, 1998: p. 62.

⁶⁶ Brothwell, 1981: p. 109-110.

Afbeelding 39. Spina bifida occulta (Spoor 12)

Lumbalisatie

Wanneer de eerste wervel van het heiligbeen niet goed is vergroeid met de rest van het heiligbeen wordt gesproken over *lumbalisatie*. Deze anatomische variant is waargenomen bij 2 van de 11 inspecteerbare individuen.

Afbeelding 40. Lumbalisatie (Spoor 9)

Allen's fossa

Een *Allen's fossa* is een kratervormig ondiepe uitsparing in de dijbeenhals direct onder de dijbeenkop. Het is een onschuldige anatomische variant waarvan de meningen over het ontstaan zijn verdeeld. Het zou kunnen ontstaan zijn door regelmatig te hurken of net door veel rechtop te staan⁶⁷. Deze anatomische variant is aanwezig bij 3 van de 11 inspecteerbare individuen.

---

⁶⁷ Maat & Mastwijk, 1998: p. 9.

Afbeelding 41. Allen's fossa (Spoor 11)

Squatting facet

Een extra articulatiepunt op het onderste uiteinde (*distaal*) van beide scheenbeenderen wordt een *squatting facet* genoemd en is opgemerkt bij 4 van de 8 inspecteerbare individuen.

Afbeelding 42. Squatting facet (Spoor 9)

5.4 Conclusie

De geselecteerde populatie van de Westmonsterkerk is samengesteld uit 29 individuen. Dertien van deze begravingen zijn afkomstig van in de kerk en 16 van op het kerkhof. Deze aantallen zijn echter te beperkt om een vergelijking toe te laten tussen de demografische profielen van beide contexten (kerk - kerkhof). Voorts zou elke vergelijking van de gemiddelde sterfteleeftijd, lichaamslengte, gebitstatus, pathologische aandoeningen en andere afwijkingen van het skelet met andere skeletpopulaties een statistisch vertekend beeld opleveren.

Wanneer de gehele populatie als 1 groep wordt beschouwd, kan een beperkt demografisch beeld worden geschetst. Van de 29 onderzochte individuen zijn 20 individuen ouder dan 20 jaar geworden. Deze 20 volwassenen zijn samengesteld uit 9 mannen, 6 vrouwen en 5 individuen waarvan het geslacht niet meer kon worden bepaald. De gemiddelde sterfteleeftijd van de mannen bedraagt 45 jaar. De mannen hebben een gemiddelde lengte van 172,68 cm. De 6 vrouwen zijn gemiddeld gezien, 49 jaar oud geworden en 161,12 cm groot. Van de 9 biologisch minderjarigen, zijn 3 kinderen overleden tussen de 13 en 20 jaar, 1 tussen de 7 en 12 jaar, 3 tussen de 1 en 6 jaar en 2 vóór de leeftijd van 1 jaar. Ondanks dat veel skeletmateriaal bewaard is gebleven, is de algemene bewaringstoestand van de beenderen matig tot slecht. De slechte bewaringstoestand van de beenderen beperkt de mogelijkheid om ziektes vast te stellen op de beenderen. Desalniettemin, is beenvliesontsteking op de onderbenen vrij frequent vastgesteld.

De meest vastgestelde pathologie heeft te maken met slijtage van de wervellichamen. Dit is niet verwonderlijk gezien de gemiddelde leeftijd van de gehele populatie boven de 45 jaar ligt.

Vreemd genoeg zijn geen gelijkaarde frequenties opgetekend wat betreft de degeneratie van de wervelboogfacetten en de grote gewrichten (knie, heup, elleboog...). Deze ondervetegenwoordiging kan mogelijk worden verklaard door de slechte bewaringstoestand van de beenderen. Niettegenstaande relatief weinig tanden onderzocht konden worden, wijzen de hoge percentages van versteende tandplaque, tandverlies vóór de dood en terugtrekking van het kaakbeen op een slechte mondhygiëne.

6. Archeologisch DNA onderzoek

E. Altena

6.1 Doelstellingen

Dit onderzoek betreft een archeologisch DNA onderzoek aan gebitselementen van tien individuen afkomstig van locatie Markt 65 te Middelburg. Deze individuen zijn begraven op het kerkhof van de voormalige Westmonsterkerk of Sint-Maartenskerk. Deze kerk is waarschijnlijk in de loop van de tiende eeuw gebouwd en in 1575 afgebroken. Zeven van de tien individuen zijn C-14 gedateerd. Deze dateringen vallen tussen 965 ± 30 AD en 1650 ± 35 AD. Het onderzoek omvat de volgende doelstellingen:

- het verkrijgen van een indicatie van de kwaliteit en kwantiteit van het DNA
- het verkrijgen van een betrouwbare geslachtsindicatie
- reconstructie van eventuele directe of indirecte verwantschap
- het aantonen van eventuele migranten op basis van Y-chromosomale en mitochondriale kenmerken

6.2 Materiaal

Het materiaal dat door ons werd onderzocht is in maart 2010 opgegraven en op 8-6-2011 door ons ontvangen. De monsters zijn in het veld onder forensische omstandigheden verzameld. Per individu is uit één gebitselement het DNA geïsoleerd (zie Tabel 9).

DNA monster nr	Spoor	FLDO monster nr	Gebitselement nr
1	4	M1	4.3
		M2	4.7
5	12	M3	3.3
		M4	3.4
9	16	M5	2.7
		M6	4.7
11	18	M7	3.7
		M8	4.7
32	29	M9	1.3
		M10	1.6
39	34	M11	5.4
		M12	5.5
40	40	M13	2.6
		M14	2.7
48	53	M15	1.6
		M16	1.3
50	55	M17	2.6
		M18	2.7
62	62	M19	3.5
		M20	3.7

Tabel 9. Overzicht van de monsters.

- DNA monster nr.: monster nummer zoals uitgegeven door de SOB (één nummer per spoor).
- Spoor: spoornummer zoals uitgegeven door de SOB.
- FLDO monster nr.: monsternummer zoals uitgegeven door het FLDO (één nummer per monster). De vetgedrukte monsters zijn gebruikt voor DNA onderzoek.
- Gebitsselement nr.: nummering volgens *Fédération Dentaire Internationale*.

6.3 Methoden en technieken

Contaminatie met DNA van andere personen is een groot probleem voor het doen van DNA-onderzoek aan archeologisch humaan materiaal. Daarom is het belangrijk dat hier tijdens het onderzoek aandacht aan wordt besteed. Daarnaast treed in de loop van de tijd degradatie van het DNA op. Degradatie treed onder andere op in de vorm van verlies van DNA en fragmentatie van de DNA-moleculen. Ook hiermee moet rekening gehouden worden bij het onderzoek.

In het menselijk lichaam komen twee soorten DNA voor: celkern DNA en mitochondriaal DNA. Het celkern DNA bestaat uit 23 verschillende chromosomen die elk in tweevoud voorkomen in iedere celkern. De ene helft van deze chromosoomparen is afkomstig van de biologische moeder en de andere helft is afkomstig van de biologische vader. Eén van die paren bestaat uit de geslachtschromosomen. Vrouwen hebben twee X-chromosomen: één van hun moeder en één van hun vader. Mannen hebben een X-chromosoom van hun moeder en een Y-chromosoom van hun vader. De andere 44 chromosomen (in 22 paren) worden autosomale chromosomen genoemd.

Buiten de celkern bevindt zich het mitochondriale DNA (mtDNA). Zowel mannen als vrouwen hebben mtDNA, maar alleen vrouwen kunnen hun mtDNA doorgeven aan hun kinderen.

DNA-moleculen bestaan uit vier verschillende bouwstenen, de zogenaamde basen, die in bepaalde volgordes aan elkaar zitten.

Voor dit onderzoek wordt standaard één monster per spoor gebruikt waarvan één DNA-extract gemaakt wordt waarop alle hieronder genoemde testen uitgevoerd worden. Om een indicatie te krijgen van de kwantiteit van het DNA wordt een kwantificeringstest uitgevoerd. Hiermee kan een indicatie worden verkregen van de concentratie van autosomaal celkern-DNA (auDNA) en van het eventueel aanwezige mannelijke Y-chromosomale DNA (YDNA).

Het auDNA wordt gebruikt om een directe, oftewel ouder-kind, relatie te testen. Hiervoor worden 16 kenmerken, de zogenaamde *Short Tandem Repeat* (STR) markers, getypeerd. Deze markers bestaan uit een kort DNA fragment waarin een specifieke volgorde van basen een aantal maal is herhaald. De volgorde van de basen is voor iedereen hetzelfde, maar het aantal herhalingen verschilt per persoon en kan in het geval van auDNA ook verschillen per chromosoom kopie. De verschillende lengtevariëaties worden allelen genoemd en weergegeven als het daadwerkelijke aantal herhalingen.

De markers liggen verspreid over verschillende autosomale chromosomen en vormen samen het autosomale STR (auSTR) profiel. Eén van de 16 markers is een indicator voor de aanwezigheid van het Y-chromosoom. Deze test wordt minimaal twee keer uitgevoerd ter bevestiging van de verkregen gegevens en, waar nodig, ter aanvulling.

Per marker kunnen maximaal twee zogenaamde allelen verkregen worden; elk allel is afkomstig van één chromosoom kopie en dus van één van de ouders. Wanneer beide ouders een verschillend allel hebben doorgegeven is een persoon heterozygoot voor die marker. Wanneer er sprake is van een ouder-kind relatie zullen beide personen voor elke marker een allel moeten delen. Wanneer dit niet het geval is spreekt men van exclusie en is er geen sprake van een ouder-kind relatie. Wanneer beide ouders hetzelfde allel hebben doorgegeven, wordt er maar één allel getypeerd en is iemand homozygoot voor die marker. In het geval van archeologisch DNA is het echter ook mogelijk dat vanwege degradatie van het DNA een tweede allel niet wordt waargenomen waardoor er sprake is van valse homozygotie.

Omdat de 16 getypeerde markers een verschillende lengtemarge hebben, is het mogelijk om op basis van de resultaten ook een indicatie te krijgen van de fragmentatie van de DNA moleculen.

Het Y-chromosoom wordt gebruikt om verwantschap in de mannelijke lijn te testen. Dit kan ook over meerdere generaties omdat het Y-chromosoom in principe onveranderd wordt doorgegeven van vader op zoon. Op basis van specifieke kenmerken kunnen Y-chromosomen ook worden ingedeeld in groepen, de zogenaamde haplogroepen. Deze Y-haplogroepen hebben vaak een specifieke geografische verspreiding en kunnen dus ook dienen als indicator voor migratie.

Indien de kwantificeringstest en/of het auSTR profiel indicaties geven voor de aanwezigheid van YDNA zal getracht worden het Y-chromosoom te typeren. Hiervoor worden elf Y-chromosomale STR markers getypeerd. Deze test wordt twee keer uitgevoerd ter bevestiging van de verkregen gegevens en, waar nodig, ter aanvulling.

Omdat het Y-chromosoom altijd in enkelvoud voorkomt, en niet in tweevoud zoals de autosomale chromosomen, kan men per YSTR maximaal één allel hebben (marker DYS385 vormt hierop een uitzondering, omdat hier eigenlijk twee markers tegelijk getypeerd worden). Wanneer mannen in de mannelijke lijn aan elkaar verwant zijn zullen zij hetzelfde YSTR profiel hebben. Bepaalde Y-chromosomen, en dus ook YSTR profielen, komen echter zo algemeen voor in Nederland dat een overeenkomst ook kan berusten op toeval. Een overeenkomst is dus niet per definitie een garantie voor verwantschap. Wanneer de YSTR profielen niet volledig overeenkomen kan verwantschap in de mannelijke lijn uitgesloten worden.

Om de frequentie van een YSTR profiel in de wereld en Europa in te schatten wordt gebruik gemaakt van de *Y-STR haplotype reference database (YHRD)* via de website <http://www.yhrd.org/>. Om de frequentie van een verkregen YSTR profiel in Nederland in te schatten wordt gebruik gemaakt van een Nederlands databestand met 2085 mannen (ongepubliceerde data FLDO).

Op basis van de verkregen YSTR profielen kan de Y-haplogroep waartoe het YSTR profiel behoort voorspeld worden. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van *Whit Athey's Haplogroup Predictor (HPRG)*, zie <http://www.hprg.com/hapest5/>. Deze software geeft aan tot welke Y-haplogroep een YSTR profiel het meest waarschijnlijk behoort en de waarschijnlijkheid daarvan. Om de frequentie van een Y-haplogroep in Nederland in te schatten wordt gebruik gemaakt van het Nederlandse databestand.

Het mtDNA wordt gebruikt om verwantschap in de vrouwelijke lijn te testen. Omdat het mtDNA in principe onveranderd wordt doorgegeven van moeder op kind, kan dit ook over meerdere generaties. Ook het mtDNA kan op basis van specifieke kenmerken ingedeeld worden in mt-haplogroepen. Deze mt-haplogroepen hebben vaak een specifieke geografische verspreiding en kunnen dus ook dienen als indicator voor migratie.

Om het mtDNA te typeren worden 17 zogenaamde *Single Nucleotide Polymorphisms (SNPs)* gedetermineerd. Deze SNPs geven een variatie weer van één enkele base. In dit geval bestaat een allel dus uit één base en omdat het mtDNA, net zoals het Y-chromosoom, niet in tweevoud voorkomt kan er maximaal één allel per SNP getypeerd worden. Per SNP zijn twee variaties mogelijk. Op basis van deze SNPs kan bepaald worden tot welke mt-haplogroep een individu behoort. Wanneer individuen in de vrouwelijke lijn aan elkaar verwant zijn zullen zij tot dezelfde mt-haplogroep behoren. Bepaalde mt-haplogroepen komen echter zo algemeen voor in Nederland dat een overeenkomst ook kan berusten op toeval. Een overeenkomst is dus niet per definitie een garantie voor verwantschap. Wanneer de haplogroepen niet overeenkomen tussen individuen kan verwantschap in de vrouwelijke lijn uitgesloten worden.

Om de frequentie van een verkregen mt-haplogroep in de wereld en Europa in te schatten, wordt gebruik gemaakt van de beschikbare verspreidingskaarten van *Genetree* via de website http://www.genetree.com/what_this_means. Er is op dit moment geen databestand met mitochondriale gegevens van Nederland beschikbaar, waardoor het niet mogelijk is de frequentie van een mt-haplogroep binnen Nederland in te schatten.

Eventueel contaminerend DNA van andere personen op de DNA-monsters wordt verwijderd met UV-C licht. Om de authenticiteit van de resultaten te waarborgen worden zowel positieve als negatieve controles gebruikt tijdens het onderzoek en worden verschillende tests meerdere malen uitgevoerd om te controleren of resultaten gereproduceerd kunnen worden. Als extra controle wordt van twee sporen (Spoor 12 en 29) een tweede DNA-extract gemaakt waarop bovengenoemde analyses ook worden uitgevoerd. Hiermee wordt gecontroleerd of resultaten ook van verschillende extracten gereproduceerd kunnen worden.

Om eventuele contaminatie op te sporen wordt allereerst gekeken of de positieve en negatieve controles in orde zijn. Ook wordt gekeken of de verkregen DNA kenmerken geheel of gedeeltelijk overeenkomen met laboratorium medewerkers.

Daarnaast wordt gekeken naar het aantal allelen dat getypeerd wordt per auSTR en YSTR marker. Extra allelen kunnen een aanwijzing zijn voor contaminatie, maar ook voor een zogenaamd artefact van de test. Wanneer extra allelen niet gereproduceerd kunnen worden is het niet aannemelijk dat er sprake is van contaminatie.

Om de mtDNA resultaten te controleren wordt bekeken of de onderzochte SNPs consequent dezelfde variatie geven of een combinatie van twee variaties.

6.4 Resultaten

6.4.1 Kwantiteit en kwaliteit

Met de kwantificeringstest is voor negen van de tien individuen aangetoond dat er auDNA aanwezig was in de DNA extracten. Slechts in één geval is geen auDNA concentratie gemeten (Spoor 34). Bij zes individuen (Spoor 4, 12, 16, 18, 29 en 62) is met de kwantificeringstest een indicatie gevonden voor de aanwezigheid van een mannelijk Y-chromosoom (zie Tabel 10).

Voor acht individuen kon een volledig auSTR profiel gegenereerd worden (zie Tabel 10). Voor deze acht individuen achten wij het nagenoeg zeker dat alle allelen getypeerd zijn en dat deze individuen voor alle markers waarbij maar één allel is getypeerd, daadwerkelijk homozygoot zijn voor die markers.

Voor Spoor 34 en 55 kon geen compleet auSTR profiel getypeerd worden. Bij deze sporen geldt dat de afwezigheid van een tweede allel niet automatisch betekent dat het individu homozygoot is voor die marker. Het is mogelijk dat door degradatie het tweede allel niet is waargenomen.

Voor zeven individuen is in het auSTR profiel een indicatie gevonden voor de aanwezigheid van een mannelijk Y-chromosoom (Spoor 4, 12, 16, 18, 29, 55 en 62). Voor zes hiervan is tevens een indicatie gevonden voor de aanwezigheid van het Y-chromosoom bij de kwantificeringstest. Spoor 55 gaf geen Y-chromosomale concentratie bij de kwantificering, hoewel het auSTR profiel wel duidde op de aanwezigheid van een Y-chromosoom. Voor alle zeven individuen met een indicatie voor de aanwezigheid van YDNA zijn YSTR analyses uitgevoerd. Voor drie van de zeven individuen (Spoor 4, 18 en 62) kon een volledig YSTR profiel verkregen worden. Voor drie individuen (Spoor 12, 16 en 29) konden tien van de elf YSTR markers getypeerd worden en voor Spoor 55 slechts vijf. Op basis van de verkregen YSTR profielen was het mogelijk om betrouwbaar een Y-haplogroep te voorspellen voor alle sporen, behalve Spoor 55 (zie Tabel 10).

Voor alle sporen was het mogelijk een mt-haplogroep te bepalen. Voor Spoor 16, 40, 53 en 55 zijn niet alle SNPs getypeerd, maar was het wel mogelijk op basis van de verkregen informatie de haplogroep te bepalen (zie Tabel 10). Voor Spoor 55 was het echter niet mogelijk om binnen haplogroep U verder te subtyperen.

Het DNA van de onderzochte monsters is relatief goed bewaard gebleven. Toch is er sprake van verlies en fragmentatie van de DNA moleculen. In de analyses is te zien dat de opbrengst van langere DNA-fragmenten lager is dan van de kortere fragmenten. Ook konden niet voor alle sporen alle autosomale en/of Y-chromosomale en/of mitochondriale kenmerken getypeerd worden.

Spoor 34 geeft het minste resultaat en lijkt het meest onderhevig te zijn geweest aan degradatie. Het betreft hier echter een kind waarvan het onderzochte gebitselement een kies uit het melkgebit is waarvan de wortelpunten nog niet gesloten zijn. Kiezen waarvan de wortelpunten nog niet gesloten zijn leveren doorgaans aanzienlijk minder resultaat op.

De onderzochte sporen dateren tussen de tweede helft van de tiende eeuw en de 17^e eeuw. Er is echter geen kwaliteitsverschil waarneembaar dat gecorreleerd kan worden aan de ouderdom van de skeletten. Er zijn echter slechts tien sporen onderzocht waarvan er slechts zeven C-14 gedateerd zijn.

6.4.2 Contaminatie

De positieve en negatieve controles gaven geen indicaties voor contaminatie. De verkregen data kon gereproduceerd worden en de tweede DNA-extracten van Spoor 12 en 29 gaven overeenkomstige resultaten met de eerste DNA-extracten. Bij twee sporen is echter bij één auSTR marker een derde allel gevonden (Spoor 4, marker D1S1656; Spoor 55, marker D3S1358). Voor beide sporen zijn twee allelen bevestigd en één niet. Ook komt het in allebei de gevallen slechts bij één van de 16 getypeerde markers voor (zie Tabel 10). Voor Spoor 12 en 18 zijn extra allelen gevonden bij één YSTR marker (Spoor 12, marker DYS390; Spoor 18, marker DYS19). Ook hier geldt dat één allel wel gereproduceerd is en één allel niet en dat bij slechts één van de elf markers een extra allel is waargenomen. Daarom beschouwen wij de niet gereproduceerde extra allelen niet als indicatie voor contaminatie, maar als artefacten van de analyse (zie Tabel 10).

6.4.3 Geslachtsbepaling

Voor alle individuen, behalve Spoor 34, was het mogelijk betrouwbaar het geslacht te bepalen. Spoor 40 en 53 zijn vrouwelijk, Spoor 4, 12, 16, 18, 29, 55 en 62 zijn mannelijk. Voor Spoor 34 is geen indicatie voor aanwezigheid van het Y-chromosoom gevonden. De totale opbrengst van het celkern DNA is echter zo laag dat het goed mogelijk is dat vanwege degradatie een eventueel aanwezig Y-chromosoom niet gedetecteerd is. Met fysisch antropologische methoden is het geslacht van zeven individuen bepaald (Spoor 4, 12, 16, 29, 40, 53 en 62). Deze resultaten zijn bevestigd met het DNA onderzoek.

6.4.4 Verwantschap

Op basis van de auSTR profielen, in combinatie met de YSTR profielen, is een directe verwantschap tussen de onderzochte individuen uitgesloten. Dit betekent dat er geen ouder-kind relaties zijn tussen de onderzochte individuen.

Spoor 4, 16 en 18 delen eenzelfde YSTR profiel. Dit zou kunnen duiden op verwantschap in de mannelijke lijn. De frequentie van dit profiel in de huidige Nederlandse populatie is echter relatief hoog waardoor het ook zeer goed mogelijk is dat de mannen per toeval hetzelfde Y-chromosoom delen (zie Tabel 10). Verwantschap in de mannelijke lijn tussen deze individuen kan dus niet worden uitgesloten, maar ook niet worden bevestigd. De overige vier mannen hebben een verschillend YSTR profiel en zijn dus niet in de mannelijke lijn aan elkaar verwant.

Spoor 4 en 62 behoren tot dezelfde mt-haplogroep. Op basis hiervan is het mogelijk dat zij in de vrouwelijke lijn aan elkaar verwant zijn. Hetzelfde geldt voor Spoor 16, 40 en 53. Spoor 12 en 55 delen mogelijk eenzelfde mt-haplogroep. Spoor 12 behoort tot mt-haplogroep K, welke een subgroep is van haplogroep U. Vanwege incomplete typering van de mtSNPs kon voor spoor 55 echter niet verder gesubtypeerd worden binnen haplogroep U. Het kan daarom niet uitgesloten worden dat Spoor 12 en 55 tot dezelfde mt-haplogroep behoren en dus in de vrouwelijke lijn verwant zijn. Alle getypeerde mt-haplogroepen komen echter frequent voor in noordwest Europa ⁶⁸, waardoor het dus ook goed mogelijk is dat deze individuen per toeval dezelfde mt-haplogroep delen. Verwantschap in de vrouwelijke lijn kan dus niet worden uitgesloten, maar ook niet worden bevestigd.

---

⁶⁸ Jobling, et al., 2004.

6.4.5 Migratie

De Y-haplogroepen die op basis van de YSTR profielen voorspeld zijn en de getypeerde mt-haplogroepen zijn allen gangbaar in Europa ⁶⁹. De frequenties van Y-haplogroepen R1b en I in het Nederlandse databestand zijn respectievelijk 58% en 28%. Op basis hiervan zijn dus geen indicaties verkregen voor mogelijke migratie van buiten Europa. De gevonden Y- en mt-haplogroepen komen echter ook voor buiten Europa. Migratie kan dus ook niet worden uitgesloten.

De frequenties en geografische verspreiding van de gevonden YSTR profielen en Y- en mt-haplogroepen is gebaseerd op moderne populaties en is dus mogelijk niet representatief voor de perioden waarin de onderzochte sporen vallen. Er is echter geen data beschikbaar op basis waarvan de frequenties en geografische verspreiding van YSTR profielen en Y- en mt-haplogroepen in het verleden kan worden gereconstrueerd. Wanneer dit wel mogelijk is zullen bovenstaande conclusies betreffende indirecte verwantschap en migratie mogelijk herzien moeten worden.

---

⁶⁹ Jobling, et al., 2004.

conc auDNA/YDNA auSTR markers	spoor 4			spoor 12		spoor 16		spoor 18		spoor 29		spoor 34		spoor 40		spoor 53		spoor 55			spoor 62	
	±	+		±	+	±	+	+	++	+	++	-	-	+	-	±	-	±	-	±	++	
	allele 1	allele 2	allele 3	allele 1	allele 2	allele 1	allele 2	allele 1	allele 2	allele 1	allele 2	allele 1	allele 2	allele 1	allele 2	allele 1	allele 2	allele 1	allele 2	allele 3	allele 1	allele 2
Amelogenine	X	Y		X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X		X		X		X	Y		X	Y
D1S1656	18	19,3	18,3	12	15,3	17,3		16	18,3	15	17	13	15,3	11	15	12	16	17,3	19,3		15	17
D2S1338	22	24		17	23	20		17	18	16	25			19	22	16	18				16	17
D2S441	11	14		10	15	10	13	11	14	11		14		11	14	11	14	10	11		11	11,3
D3S1358	17			14		17		16	17	14		14	17	14	19	14	19	16	17	15	15	18
D8S1179	13	14		12	13	13	14	13	14	10		10		10	14	13	14	13			10	
D10S1248	12	14		13		14	15	13	14	12	14	14		14	15	13	15	13			12	16
D12S391	17	23		17,3	18,3	17,3	23	19	23	21	24			19	22	17		17,3	18		21	25
D16S539	12			12	13	10	13	11	12	13		12		9	13	12	13	12			9	13
D18S51	14	16		13	14	15		12	14	14	16			12	19	15	16	14	16		17	18
D19S433	16	17		15		12	15,2	12	16	12	14			13	14	13	14	15			14	15
D21S11	29	32,2		29	30,2	28	30,2	30	32,2	30	31			29	31	28	30	28	30,2		29	32,2
D22S1045	16	17		11	16	15	16	16		16	17			15	16	15		11	16		16	
FGA	22	23		23,2	24	20	24	23	24	18	20			22	24	23	23,2	20			20	21
TH01	6	9,3		6	9,3	8	9,3	9	9,3	9,3				7		9		6	9,3		8	9,3
vWA	14	16		16	19	16	19	15	18	14	15	17		16	18	15	18	14	17		16	18
YSTR markers																						
DYS391	10			11		10		10		11								10			10	
DYS389 I	13			14		13		13		13											13	
DYS439	12			12		12		12		13								12			11	
DYS389 II	29					29															29	
DYS438	12			12		12		12		12								10			10	
DYS437	15			15		15		15		15								16			16	
DYS19	14			14		14		14	15	14											15	
DYS392	13			13		13		13		13											11	
DYS393	13			13		13		13		13								14			13	
DYS390	24			23	22	24		24		25											22	
DYS385	11	14		12	14	11	14	11	14	11	14										13	14
Freq. NL %	1,34			1,10		1,34		1,34		0,10											0,00	
Freq. EUR %	0,50			0,58		0,50		0,50		1,07											0,17	
Freq. WERELD %	0,40			0,38		0,40		0,40		0,69											0,12	
Y-haplogroep	R1b (100%)			R1b (100%)		R1b (100%)		R1b (100%)		R1b (100%)											I1 (92,5%)	
mt-haplogroep	J_3010(A)			K		H1		J/T		J		H2		H1		H1		U			J_3010(A)	

Tabel 10. Overzicht resultaten.

-Conc auDNA/YDNA: concentratie van auDNA en YDNA: ++ = zeer goed, + = goed, ± = matig, - = slecht/geen aanwezigheid gemeten.

-auSTR/YSTR resultaten: de vetgedrukte allelen zijn gereproduceerd, de niet vetgedrukte allelen zijn niet gereproduceerd. De roodgekleurde allelen zijn niet gereproduceerde extra allelen.

-Freq. NL, Freq. EUR, WERELD: frequentie van de YSTR profielen binnen resp. Nederland, Europa en de wereld.

-Y-haplogroep (wrsch): Y-haplogroep zoals voorspeld door HPRG en de waarschijnlijkheid daarvan.

-mt-haplogroep: Voor de vetgedrukte haplogroepen zijn alle SNPs getypeerd. Voor de niet vetgedrukte haplogroepen zijn niet alle SNPs getypeerd maar kon wel de haplogroep bepaald worden.

6.5 Conclusie

Er zijn geen indicaties waargenomen van contaminatie in het onderzochte materiaal. De gerapporteerde resultaten kunnen als authentiek en betrouwbaar beschouwd worden.

Het DNA van de skeletten is relatief goed geconserveerd. Desondanks zijn er wel aanwijzingen voor degradatie waar te nemen. Er is echter geen kwaliteitsverschil waarneembaar dat gecorreleerd kan worden aan de ouderdom van de skeletten.

Voor alle sporen, behalve Spoor 34, is het geslacht betrouwbaar getypeerd met DNA onderzoek en komt dit, voor zover toepasbaar, overeen met de resultaten van het fysisch antropologisch onderzoek.

Ouder-kind relaties tussen de onderzochte individuen zijn uitgesloten. Er is echter wel sprake van mogelijke verwantschap in de vrouwelijke en mannelijke lijn tussen verschillende individuen, hoewel overeenkomsten ook op toeval kunnen berusten.

Duidelijke indicaties voor migranten van buiten Europa zijn afwezig, maar enkel op basis van het hier gerapporteerde DNA onderzoek kan migratie niet worden uitgesloten. Isotopenonderzoek zou meer informatie kunnen geven over mobiliteit en migratie.

De tien onderzochte individuen zijn geen representatieve steekproef van de totale begraven populatie in Middelburg en dus is het niet mogelijk om bijvoorbeeld een vergelijking te maken met andere gelijktijdige sites of onderzoek te doen naar de genetische continuïteit binnen Middelburg. Toch is het een waardevolle aanvulling op de Nederlandse archeologische humane genetische database. Wanneer de te onderzoeken selectie wordt uitgebreid zal dit meer mogelijkheden geven voor verder onderzoek. Uit dit onderzoek is gebleken dat de kwaliteit van het DNA over het algemeen goed genoeg bewaard is gebleven voor verder onderzoek.

Dit DNA onderzoek is uitgevoerd met behulp van methoden waarvoor het FLDO door de Raad voor Accreditatie is geaccrediteerd, tenzij expliciet anders is vermeld.

7. Archeologisch vondstmateriaal

7.1 Aardewerk

Tijdens het onderzoek werd een hoeveelheid aardewerk verzameld tijdens het aanleggen van de vlakken en het vrijleggen van skeletten. Al het aardewerk is dan ook oorspronkelijk afkomstig uit de opgebrachte ophooglagen binnen het onderzoeksgebied. Tijdens het graven van de grafkuilen en bij graafwerkzaamheden ten behoeve van de bouw of het herstel van het kerkgebouw zal relatief jong aardewerk in diepere lagen terecht zijn gekomen en zal relatief vroeg aardewerk zijn opgespit uit dieper gelegen lagen. Daarnaast kan door het inzakken van kisten aardewerk uit hoger gelegen lagen naar een dieper gelegen niveau zijn getransporteerd. Het aardewerk is dan ook niet goed geschikt om bijzettingen te dateren, omdat dit een vertekend beeld kan opleveren.

Opvallend was het ontbreken van aardewerk in de diepste lagen (het vergraven kreekzand). Niet meegerekend daarbij is het aardewerk afkomstig uit de grafkuilen die in deze lagen waren ingegraven. Dit hangt vermoedelijk samen met het tereingebruik als grafveld en het ontbreken van opgebracht afval/grond in deze vroege periode. Het vroegste aardewerk dat binnen het onderzoeksgebied werd aangetroffen kan gedateerd worden in de periode 900 - 1200. Het betreft bijvoorbeeld Pingsdorf, Maaslands witbakkend aardewerk en daarnaast Paffrath en overig handgevormd grijsbakkend aardewerk.

Pingsdorf-aardewerk werd in het Duitse Rijnland geproduceerd in de periode vanaf de 10de tot en met de 12de eeuw. Het materiaal heeft een vrij hard, meestal geelwit, baksel (zie Afbeelding 44). Vergelijkbaar aardewerk werd gedurende en na deze periode ook in andere plaatsen vervaardigd, zoals Brunssum-Schinveld. Het materiaal werd veelal beschilderd met een ijzerengobe, waardoor deze vaak rood tot bruin of soms paars kleurde.

Paffrath-aardewerk werd geproduceerd bij de gelijknamige plaats, die net als Pingsdorf vlakbij Keulen was gelegen. Het type is goed herkenbaar aan de bladerdeegachtige structuur (zie Afbeelding 46). Het betreft een lichtgrijs tot wit baksel en is gesmoord, waardoor de buitenzijde blauw- tot donkergrijs kleurt. De meesten Paffrath-baksel betreffen kogelpottypen. Het aardewerk werd vervaardigd vanaf de 10de tot in de 12de eeuw.

De Maaslandse waar, waartoe ook het Andenne-aardewerk wordt gerekend, betreft witbakkend aardewerk (zie Afbeelding 45). Vaak is het materiaal spaarzaam geglazuurd met groen of gele loodglazuur. Het aardewerk werd vervaardigd vanaf de 10de eeuw tot in de 13de eeuw. Het meeste in Nederland geïmporteerde aardewerk is vaak pas te dateren vanaf de 11de eeuw en dan met name in de 12de en vroege 13de eeuw.

Het handgevormde grijsbakkend aardewerk, waartoe ook het kogelpot-aardewerk gerekend wordt, werd waarschijnlijk voornamelijk lokaal vervaardigd. Het aardewerk is vaak uitgevoerd in kogelpotvorm. Kogelpotten werden al vervaardigd vanaf de Karolingische periode (750-900). Het aardewerk dat tijdens het onderzoek werd aangetroffen betreft echter laat middeleeuwse typen uit de periode 1000-1300. Het is bekend dat grijsbakkend aardewerk vanaf circa halverwege de 12de eeuw ook op de draaischijf werd geproduceerd, bijvoorbeeld in Brugge ⁷⁰. Vanaf de 13de eeuw kwamen daar waarschijnlijk ook Zeeuwse productiecentra bij, zoals Aardenburg. Dit gedraaide grijsbakkende aardewerk is veelal te dateren vanaf de 13de eeuw tot in de 15de eeuw.

Ook het roodbakkend aardewerk vertegenwoordigd binnen het aardewerkspectrum een brede groep. Dit soort aardewerk werd vanaf circa 1250 waarschijnlijk op zowel lokale als regionale schaal vervaardigd. Binnen deze aardewerkgroep werden vrijwel alle vormtypen vervaardigd. Ook werd het roodbakkend aardewerk nog tot in de 20ste eeuw geproduceerd.

Een bijzondere en vroege groep binnen het roodbakkend aardewerk is het 'hoogversierde aardewerk'. Dat is een vertaling van de Engelse term *high decorated pottery*, dat voor hetzelfde aardewerktype wordt gebruikt. Kenmerkend voor dit aardewerk is de toepassing van twee of meer versieringstechnieken.

---

⁷⁰ Dijkstra & Zuidhoff, 2011: p. 184-185.

Het hoogversierd aardewerk kan ruwweg tussen 1100 en 1350 gedateerd worden. Het hoogversierde aardewerk was typische luxewaar en wordt dan ook relatief weinig aangetroffen. Ongeveer negentig procent van dit aardewerk bestaat uit schenkkannen en is bestemd geweest voor de tafels van welgestelde burgers. Ook komt er een aantal andere vormen voor, zoals stolpen, vetvangers en spaarpotten.

Het Proto-Steengoed is afkomstig uit het Duitse Rijnland. Het werd vervaardigd vanaf het begin van - tot laat in de 13de eeuw. Dit aardewerk werd gebakken bij temperaturen van circa 900-1000°C waardoor de klei gedeeltelijk versinterde. Naarmate de tijd vorderde werden steeds hogere temperaturen bereikt, waardoor ten slotte bij een temperatuur van meer dan 1200°C het baksel totaal versinterde en een porselein-achtige scherf ontstond. Zo ontstond in het begin van de 14de eeuw, via het bijna-steengoed, het steengoed. Binnen het onderzoeksgebied is een hoeveelheid (Proto-)steengoed gevonden waarbij deze ontwikkeling van Proto-steengoed, via bijna-steengoed naar steengoed zichtbaar is. Het vroegste (bijna-)steengoed is veelal afkomstig uit de productiecentra van Siegburg en werd vanaf de late 13de eeuw vervaardigd. Bij het 14de en 15de eeuwse steengoed zijn vervolgens meer productiecentra te herkennen, zoals Langerwehe, Raeren en Frechen.

Type aardewerk:	Aantal fragmenten:	Percentage:
Pingsdorf	24	5.6 %
Paffrath	20	4.7 %
Andenne	21	4.9 %
Brunsum-Schinveld	2	0.5 %
Elmpt	1	0.25 %
Grijsbakkend, handgevormd	22	5.2 %
Grijsbakkend, gedraaid	80	18.6 %
Maaslands geelwitbakkend	54	12.6 %
Majolica	1	0.25 %
Protosteengoed	16	3.7 %
Steengoed	19	4.4 %
Steengoed, geglazuurd	15	3.5 %
Vlaams hoogversierd	19	4.4 %
Roodbakkend, geglazuurd	126	29.4 %
Aardewerk, gedraaid	9	2 %
Totaal	429	100 %

Tabel 11. Aantallen en percentage van het aardewerk per type-groep.

Afbeelding 43. Badorf/Pingsdorf baksel,

Afbeelding 44. Pingsdorf baksel, 1000-1200.

Afbeelding 45. Andenne baksel, 1100-1250.

Afbeelding 46. Paffrath baksel, 1000-1200.

Afbeelding 47. Roodbakkende manchetrans. Links het vooraanzicht en rechts het breukvlak, 1200-1350 .

Afbeelding 48. Brunssum-Schinveld. Links de buitenzijde, rechts de binnenzijde met rode verfstrepen, 1150-1200.

Afbeelding 49. Protosteengoed, 1200-1250

Afbeelding 50. Vlaams hoogversierd, 1200-1350.

Afbeelding 51. Vlaams hoogversierd, 1200-1350.

Afbeelding 52. Vlaams hoogversierd, 1200-1350.

Afbeelding 53. Handgevormd grijsbakkend, 1150-1300.

Afbeelding 54. Spaanse Majolica, 1350-1450.

7.2 Keramisch bouw materiaal

F. G. R. D'hondt

Tijdens de archeologische opgraving werden in totaal 38 stuks keramisch bouw materiaal verzameld. Dit betreft 30 stuks volledige of gefragmenteerde baksteen, 5 fragmenten van plavuizen en tot slot 3 fragmenten van daktegels.

7.2.1 Baksteen

De verzamelde bakstenen zijn hoofdzakelijk bemonsterd uit het aangetroffen muurwerk. In het geval van Vondstnummer 1 betreft het individuele bakstenen die aangetroffen werden in de laatmiddeleeuwse ophooglagen. Vondstnummer 62 betreft het keramisch bouw materiaal uit de vulling van de grafkelder (Spoor 7). Alle andere bakstenen zijn afkomstig uit muurwerk en dus wellicht toe te schrijven aan de Westmonsterkerk.

Uit de ophooglagen werden twee laatmiddeleeuwse kloostermoppen (formaat 30x14.5x8 cm en 29.8x14.4x7.7 cm) geborgen en één fragment van een baksteen met centraal twee ronde slijpsoren. Dit item is wellicht gebruikt als contragewicht.

In de vulling van een grafkelder, aangeduid als Spoor 7, werd een klisklezoor van een IJsselsteen aangetroffen. Dit type steen werd ten vroegste pas omstreeks 1500 ingevoerd vanuit de IJsselstreek. Dit type baksteen had in oorsprong een formaat circa 18x9x4 cm⁷¹ en was rozig-geel van kleur. Vanaf de 17^e eeuw evolueerde de IJsselsteen naar een formaat van circa 16x8x4 cm met de typische gele tot groengele kleur. De klisklezoor die hier is aangetroffen behoorde tot dit latere type.

De bakstenen die uit het aanwezige muurwerk werden bemonsterd hebben een formaat dat qua lengte varieert tussen 22.5 en 31.4 centimeter. De breedte varieert tussen 10.5 en 15.8 centimeter en de dikte varieert tussen 5 en 8.2 centimeter.

De aangetroffen bakstenen kunnen op basis van het formaat in drie types worden opgedeeld. Deze typologie is gebaseerd op het principe van verkleining. De oudste bakstenen, uit de 13de eeuw, zijn vaak vrij groot, maar verkleinden in de loop van de eeuwen naar meer handzame formaten. Verkleining had verschillende voordelen. Er waren minder misbaksels, het formaat was ook gemakkelijker te gebruiken en beter toepasbaar voor kleinere gebouwen⁷².

Het eerste type betreft aldus de grootste en ook de oudste bakstenen. Van dit type werden 4 exemplaren verzameld, respectievelijk uit Spoor 24 en 27. De lengtemaat van deze stenen varieert tussen 29.4 en 32.5 cm. De breedte varieert tussen 14.5 en 15.8 en de dikte tussen 8 en 8.2 cm. Deze stenen werden aangetroffen in twee verstevingingen (Spoor 24 en 27) van poeren. Deze poeren moesten het gewicht van de steunberen ondervangen, maar bleken te licht. Daarom heeft men de oudere bakstenen tegen de poeren opgetast (er was geen mortel gebruikt). De stenen uit de steunberen en de poeren zijn dus van een jongere datum en behoren tot de zuidelijke gevelwand van het schip. Het is aannemelijk dat de baksteen die voor de versteving is gebruikt afkomstig is van de sloop van een ouder bouwdeel van de Westmonsterkerk. Wellicht gaat het om baksteen die te dateren is in de eerste fase van de bakstenen kerk, aan het einde van de 13de eeuw⁷³.

Het tweede type baksteen dat is bemonsterd is iets kleiner en varieert in lengte tussen 25 en 27 cm, in breedte tussen 11.2 en 12.5 cm en in dikte tussen 5 en 6.4 cm. Van dit type werden in totaal 15 stenen of fragmenten van stenen bemonsterd. Alle bemonsterde bakstenen van dit type zijn te relateren aan bouwactiviteiten in het schip van de kerk.

---

⁷¹ Hollestelle, 1976: p. 122.

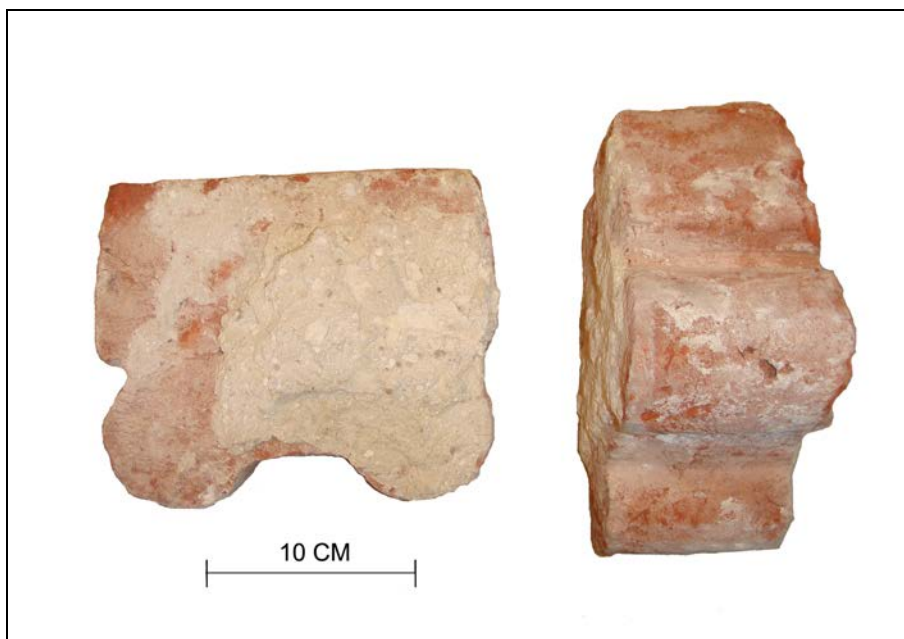
⁷² Hollestelle, 1976: p. 77-85.

⁷³ Kuipers, 2000: p. 61.

Qua datering is dit type vermoedelijk te plaatsen in de 14de eeuw. Omstreeks 1350 zijn kleinere formaten baksteen, 25/26 cm. lang, al courant in gebruik in Zeeland ⁷⁴.

Het kleinste type baksteen werd aangetroffen in het metselwerk van de grafkelder, Spoor 7. Dit derde type steen heeft een formaat van 22.5/23x10.5/11x5/5.5 cm. Hiervan werden twee bakstenen bemonsterd. Het bovenstaande formaat komt vanaf circa 1400 veelvuldig voor en is daarom moeilijk als gidsfossiel voor een datering te gebruiken. Tijdens het archeologisch onderzoek in 1998 werden echter wel grafkelders aangetroffen met een gelijksoortig steenformaat. Deze kelders konden worden gedateerd in de 15de eeuw en de vroege 16de eeuw ⁷⁵, wat ook een aannemelijke datering is voor dit spoor.

Tot slot werden uit Spoor 22, een drempel ook nog drie profielstenen bemonsterd. Deze stenen werden voorafgaand aan het bakproces in de gewenste vorm gesneden. Twee van deze stenen vertonen een dubbel rolstaafprofiel. De derde steen is op de kopse kant aan beide zijden afgesneden en heeft dus centraal een punt. De specifieke architecturale toepassing van deze profielstenen is moeilijk te achterhalen omdat deze stenen hier waren hergebruikt in de funderingen. Op basis van de vormtaal kunnen ze worden geplaatst in de vroege gotiek, waarmee deze aansluiten bij de oudste bakstenen fase van de Westmonsterkerk.

Afbeelding 55. Twee vormstenen met een dubbel rolstaafprofiel. Vermoedelijk afkomstig uit de eerste vroeg gotische bakstenen Westmonsterkerk (omstreeks 1300). Later zijn deze stenen verwerkt in een drempel in het zuidelijke deel van het schip van de kerk.

Er werden tijdens het onderzoek geen misbaksels bemonsterd. Wel werden enkele gedeeltelijk versinterde of verglaasde stenen bemonsterd. Deze versintering ontstond centraal in de veldoven, waar de temperatuur het hoogste lag. Door deze hoge temperaturen ontstond een chemische reactie waarbij de verschillende componenten van de klei (onder andere zand, klei, zout en as) gaat smelten. Na afkoeling wordt er aan het oppervlak een groenige glanzende laag gesmolten siliciumdioxide gevormd.

De drie bovenstaande types baksteen die tijdens dit onderzoek werden bemonsterd zijn gedateerd hoofdzakelijk op basis hun formaat. Deze methode geeft een indicatie, maar is op zich niet eensluidend. Daarom is een getracht een vergelijking te maken met de bakstenen in gebouwen uit ongeveer dezelfde periode, aangetroffen bij eerdere onderzoeken in Middelburg.

⁷⁴ Berends, 1989: p. 2-4.

⁷⁵ Kuipers, 2000: p. 66.

Bij de Archeologische Begeleiding aan het Tympaanplein, in 2004-2005, werden ook restanten van de Westmonsterkerk aangetroffen. De oudste bakstenen funderingen werden hier in de 13de/ 14de eeuw gedateerd. Er werden van deze funderingen baksteenmaten gemeten variërend tussen 22x15x8 cm en 29x14x8/8.5 cm. Ook de kerkhofmuur werd omstreeks 1300 gedateerd en had steenformaten van 26/31x12/14.5x5/7 cm. Er worden ook latere bouwfasen van de kerk vermeld in de 14de en het einde van de 15de eeuw, maar van deze latere fasen worden geen baksteenmaten vermeld ⁷⁶.

Een tweede vergelijkende casus is te vinden in de abdij van Middelburg. Tijdens twee onderzoeken, in 2005 en 2006, werden hier ook verschillende funderingen blootgelegd. Bij het onderzoek uit 2005 aan het “vuile pleintje” werden de funderingen van de pandhof vrijgelegd. Dit muurwerk is te dateren vanaf 1255 en bestaat uit een combinatie van baksteen en Doornikse kalksteen. De aangetroffen bakstenen hebben een formaat van 30/33x14x7/9 cm. In de loop van de 14de eeuw werd de oostelijke pandgang verbreed. De bakstenen die bij deze bouwphase horen hebben een formaat van 28/31x14x7 cm, maar er zijn ook al kleinere exemplaren gebruikt met een formaat van 22/23x11/11.5x5.5/6 cm. Na een brand in 1492 werd het abtshuis opnieuw gebouwd met bakstenen met een formaat van 22/23x10/11x6.5/7 cm ⁷⁷.

Tot slot werd in 1992, tijdens archeologisch onderzoek aan de Kousteensedijk de restanten van de Laatmiddeleeuwse bakstenen stadsmuur aangetroffen. De aangetroffen steenformaten bedroegen hier 28/29x14x7 cm en 24/23.5x12x6 cm. Het grootste steenformaat wordt toegeschreven aan een uitbreidingsfase omstreeks 1312 en het kleinere formaat aan een herstellingscampagne in de tweede helft van de 14de eeuw ⁷⁸.

Uit de vergelijking met deze andere archeologische onderzoeken kan geconcludeerd worden dat de hierboven gestelde typologische indeling en de daaraan gekoppelde relatieve datering kan worden gehandhaafd.

7.2.2 Plavuizen

Tijdens deze archeologische opgraving werden 5 fragmenten van plavuizen bemonsterd. Vier fragmenten werden aangetroffen bij het aanleggen van het vlak, in de antropogene ophooglagen. Eén fragment is afkomstig uit de vulling van de grafkelder, Spoor 7.

Het fragment uit de grafkelder (vondstnummer 62) betreft een plavuisje met een dikte van 2,7 cm en heeft een deklaag van wit slib onder een loodglazuur.

De andere fragmenten zijn afkomstig van twee plavuizen. 1 klein fragment behoort tot een ongeglazuurde tegel met een dikte van 2,5 cm. De andere fragmenten behoren tot een grote plavuis van 27.6x?x 4.5 cm. Deze plavuis had een ingelegd decor van wit slib onder een laag loodglazuur, het decor is echter fragmentarisch en daarom moeilijk te achterhalen.

Het is niet te achterhalen of deze plavuizen hebben toebehoord aan de Westmonsterkerk of aan de burgerhuizen in de buurt, maar ze zijn allen wellicht te dateren in de Late Middeleeuwen.

7.2.3 Dakbedekking

In de ophooglagen werden tot slot nog drie kleine fragmenten van daktegels geborgen, waarvan 1 fragment spaarzaam geglazuurd was. De daktegels hebben een dikte van 1.5 cm. Net als de plavuizen zijn de daktegels Laatmiddeleeuws, maar er valt niet te bepalen of ze tot de dakbedekking van de Westmonsterkerk hebben behoord.

---

⁷⁶ Van Kempen, 2005.

⁷⁷ Spitzers, 2005: p. 9.

⁷⁸ Van Heeringen et al, 1994: p. 11-17.

7.2.4 Baksteen met pleisterwerk

Alleen in de vulling van de grafkelder werden een aantal fragmenten aangetroffen met een laag pleister aan één of meerdere zijden van een baksteen. Het betreffen tien fragmenten met resten van een beschildering, die als onderdeel van de wand van een grafkelder kunnen worden geïnterpreteerd. Onder de fragmenten met een beschildering bevond zich slechts één flink brok puin aan de hand waarvan een reconstructie van de oorspronkelijke beschildering is vast te stellen. Het betreft één tak van een zogenaamd leliekruis-ornament. De beschildering is aangebracht in de gebruikelijke ossenbloed kleur. Op een tweede kleiner fragment was ook nog een leliebladje herkenbaar. Op Afbeelding 58 wordt een vergelijkbare beschildering weergegeven, die werd aangetroffen in een van de blootgelegde grafkelders bij het onderzoek in 1998. Die grafkelder werd gedateerd in de periode 1400-1525.

Vijf fragmenten waren aan meerdere zijden bepleisterd en betreffen architectonische fragmenten, die tot de bouw van de kerk zelf behoren en vermoedelijk bij de sloop in de grafkelder zijn beland. Drie fragmenten lijken tot een raamtracering te behoren (zie Afbeelding 56). Wellicht gaat het hier om een moneel of montant. Dit betreft een typisch element uit de gotische bouwtraditie. Een ander bouwelement kon niet goed geplaatst worden. Het betreft een baksteen met twee afgeronde zijden, zowel aan de kopse als de strekse kant. Mogelijk gaat het om het uiteinde van een venster of om de hoek van een bakstenen grafafdekking.

Afbeelding 56. Bepleisterde bouwfragmenten van baksteen.

Afbeelding 57. Bepleisterd en beschilderd wandfragment van een grafkelder.

Afbeelding 58. Vergelijkbare versiering bij grafkelder II die werd aangetroffen tijdens het onderzoek op de Markt te Middelburg in 1998. Bron: Kuipers, 2000.

7.3 Natuursteen

M. J. A. Melkert

7.3.1 Inleiding

In februari 2010 werd door SOB Research in de Gemeente Middelburg een Archeologische Begeleiding en Opgraving uitgevoerd van een ondergrondse sloop binnen het plangebied 'Markt 65'. Daarbij was één van de oogmerken het documenteren van de restanten van de voormalige Westmonsterkerk.

Deze bouwresten zijn inderdaad aangetroffen en er konden drie bouwfases worden onderscheiden:

- een Romaanse fase in tufsteen, waarvan slechts hergebruikt materiaal is aangetroffen,
- een eerste bouwfase in baksteen (circa 1300 AD?), gefundeerd op afbraakpuin van de Romaanse kerk, en

- een tweede bouwfase in baksteen (circa 1390 AD?), gefundeerd op poeren van baksteenpuin en met hergebruik van bakstenen uit de eerste baksteenfase.

Hierna zijn op diverse momenten nog herstelwerkzaamheden uitgevoerd tot de Westmonsterkerk in 1575 werd afgebroken.

Ook bij een eerdere opgraving in 1998 waren al aanwijzingen gevonden voor een Romaanse voorloper van de gotische kerk in baksteen.⁷⁹ Zo werd een fundering van tufsteen aangetroffen onder het niveau van een grafkelder van de laat-middeleeuwse kerk, en bleek daarnaast de fundering van deze bakstenen kerk zelf veel secundair gebruikte tufsteen te bevatten.

7.3.1.1 Onderzocht materiaal

Van het project Markt 65 zijn 59 stuks natuursteen met een gezamenlijk gewicht van ruim 92 kilo plus 6 grote fragmenten met onbekend gewicht nader geanalyseerd. Het materiaal is verzameld in vijf vondstnummers (1, 48, 49, 62 en 128) en twee monsternummers (33 en 65) en is afkomstig van het eerste en tweede aanlegvlak binnen de kerk, van een uitbraakspoor/puinfundering van een oudere fase van de kerk en uit een met puin opgevulde grafkelder. De zes grote fragmenten zijn afkomstig van een natuurstenen sarcofaag die onder de fundering van de tweede bouwfase in baksteen is aangetroffen. Op deze sarcofaag (en mogelijk een tufsteenblok) na bestaat het natuursteen geheel uit diverse soorten bouwmetaal.

Niet al het natuursteen is verzameld voor nader onderzoek, het is voor een deel tijdens de opgraving geselecteerd op basis van representativiteit. Naast de fragmenten van de sarcofaag waren stenen en fragmenten uit een fundering aanwezig, bouwblokken, (vloer)tegels, dakleien en een geprofileerd element. De vroegste contexten zijn het uitbraakspoor en het tweede aanlegvlak binnen de kerk. De halve sarcofaag, die nog *in situ* werd aangetroffen, dateert in ieder geval van voor circa 1390 en de opvulling van de grafkelder moet na 1390 en voor 1575 hebben plaatsgevonden. Het eerste aanlegvlak binnen de kerk heeft het jongste materiaal opgeleverd met aardewerk uit de 14de tot en met 16de eeuw. Bij de resultaten zullen deze vijf contexten afzonderlijk worden besproken.

7.3.1.2 Vraagstelling

De vraagstelling voor het natuursteen richt zich met name op de bouwhistorie: welke steensoorten zijn gebruikt bij de Westmonsterkerk en hoe was de toepassing van deze steensoorten als bouwmetaal door de tijd heen.

7.3.1.3 Methode van onderzoek

Alle vondsten zijn onderzocht op sporen van bewerking en gebruik, compleetheid, verwering en secundaire afronding, en zijn macroscopisch gedetermineerd op steensoort. Van de vondsten zijn afmetingen, gewicht, vorm, kleur, productie - en gebruikssporen, fysieke staat en specifieke kenmerken genoteerd.

In deze rapportage worden in hoofdstuk 7.3.2 de resultaten van de analyse per context besproken, waarna in hoofdstuk 7.3.3 wordt ingegaan op de handel in natuursteen en de toepassing hiervan als bouwmetaal, toegespitst op de aangetroffen steensoorten. In hoofdstuk 7.3.4 volgen de conclusies en wordt gepoogd het aangetroffen natuursteen in te passen in de bouwfasen.

7.3.2. Resultaten

Het meeste natuursteen is afkomstig uit de met puin opgevulde grafkelder en van het eerste aanlegvlak (Tabel 12). Op twee uitzonderingen na zijn alle vondsten bewerkt: ze tonen productiesporen zoals bekapping en oppervlaktebewerking, verwerkingssporen zoals nog aangehechte mortel en gebruikssporen in de vorm van slijtage door belopen.

---

⁷⁹ Kuipers, 2000.

Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor verbranding. Wel heeft in een aantal gevallen secundaire afronding plaatsgevonden of degradatie van oppervlakken met uitwering tot gevolg. Dit wijst er in beide gevallen op dat deze stenen –op eniger moment- zijn verspoeld of aangetast door vocht.

vondstnummer	spoor	context en steensoorten	gewicht	
			aantal	(gr)
aanlegvlak 1 binnen de kerk (ophogingslaag)				
1	-	mix van alle steensoorten m.u.v. tufsteen	21	14.398
grafkelder opgevuld met puin				
62	7	Doornikse kalksteen, Gobertange/Ledesteen, leisteen	25	53.951
sarcofaag onder fundering van ca. 1390				
128	29	rode zandsteen	6	onbekend
aanlegvlak 2 binnen de kerk (ophogingslaag)				
49	-	Gobertange/Ledesteen	1	2.414
uitbraakspoor oudere fase kerk				
48	15	Gobertange/Ledesteen	1	6.000
0 (monster 33)	30	Römer tufsteen, Doornikse kalksteen, grote rolstenen	10	11.400
0 (monster 65)	30	Römer tufsteen	1	4.000
TOTAAL			65	> 92.163

Tabel 12. Overzicht van de steensoorten per context

7.3.2.1 Uitbraakspoor van een oudere fase van de kerk

Bij het aanleggen van het tweede vlak binnen de kerk werd een uitbraakspoor / puinfundering van een oudere fase van de kerk blootgelegd, vermoedelijk van de eerste baksteenfase. Deze puinfundering is bij het natuursteen met twee sporen vertegenwoordigd: Spoor 15 in Vlak 2 (vondstnummer 48) en, iets ten zuiden daarvan, Spoor 30 in Vlak 3 (Monster 33). Monster 65 is afkomstig uit Vlak 5, eveneens uit de puinfundering.

Monster 33 uit Spoor 30 bestaat uit verschillende steensoorten: vier grote rolstenen, vijf fragmenten Römer tufsteen en een breuksteen van Doornikse kalksteen. Al deze stenen en fragmenten hebben nog aangehechte mortel rondom, wat bevestigt dat ze uit een fundering afkomstig zijn (of uit het binnenwerk van een gemetselde structuur). Dit is anders bij Monster 65 uit Vlak 5, eveneens een blok Römer tufsteen, dat geen enkel spoor van mortel laat zien. Het is een goed geconserveerd bouwblok met complete afmetingen. Vondstnummer 48 uit Spoor 15 ten slotte is een tegel van Gobertange- of Ledesteen (Vondstnummer 48).

Römer tufsteen

Zowel bij de vijf fragmenten als bij het bouwblok gaat het om bekapte blokken van Römer tufsteen. Deze vulkanische tufsoort wordt gekenmerkt door de opvallende aanwezigheid van witte of gele puimsteenfragmentjes, ook wel bims genoemd. De bims weren makkelijk uit de steen en laten dan kleine en grote holten na, wat ook gebeurd is bij de vijf fragmenten van Monster 33. Deze zijn deels nog hoekig zijn en deels sterk afgerond; de twee grootste fragmenten passen aan een tot een blok met afmetingen van (22) x 17 x 9 centimeter. Bij alle fragmenten zijn de bims uitgeweerd en de tuf zelf toont een sterke roze-kleuring. De nog aanwezige resten kalkmortel hebben een toeslag van baksteengruis.

Het bouwblok met complete afmetingen is een goed geconserveerde, witgrijze Römer tufsteen zonder aangehechte mortel (zie Afbeelding 59, Monster 65). Het hoekige blok meet 31 x 15.5 x 8 centimeter en heeft één sterk afgeschuinde 'kopse kant'. De witte bims zijn nog opvallend aanwezig, zodat mag worden aangenomen dat de mortel niet door bijvoorbeeld verspoeling is verdwenen. Niet alleen het aanzien, ook breedte en dikte verschillen dus ten opzichte van de fragmenten.

Afbeelding 59. Het blok Römer tufsteen met sterk afgeschuinde kopse kant, aangetroffen in het uitbraakspoor.

De afmetingen van de tufsteenblokken uit de in 1998 bloot gelegde fundering verschilden overigens van zowel de hier aangetroffen fragmenten als het complete blok: de tufsteen uit de fundering had lengtes tot 34 centimeter en de afmetingen bedroegen gemiddeld 30 x 20 x 9 centimeter.

Doornikse kalksteen

Uit Spoor 30 is eveneens een plat brok fijn gelamineerde, donkergrijze kolenkalksteen geborgen. Dit is een breuksteen van Doornikse kalksteen. De steen is niet bekapt, maar gebruikt in de ruwe vorm waarin hij in de groeve is gewonnen. De afmetingen bedragen circa 230 x 115 x 50 millimeter en, net als bij de fragmenten Römer tufsteen, zijn ook hier nog resten kalkmortel rondom aanwezig.

Grote rolstenen

Eveneens afkomstig uit Spoor 30 zijn vier grote, glad afgeronde rolstenen, waaronder één van zwarte vuursteen, één van porfier en één van vulkaniet. Ook de vierde steen is een vuursteen. Gezien de aanwezigheid van porfier en vulkaniet (en zwarte vuursteen) zullen deze grote rolstenen afkomstig zijn uit Scandinavië. Dit soort gesteenten kennen we van de noordelijke zwerfstenen, die in de voorlaatste ijstijd met het landijs naar Nederland zijn gekomen. De hier aangetroffen stenen zijn echter aanzienlijk meer afgerond dan deze noordelijke zwerfstenen: ze vertonen de kenmerken van stenen uit strandafzettingen en niet van stenen die met landijs zijn getransporteerd. Alle vier stenen hebben rondom nog aangehechte kalkmortel of resten daarvan en zullen afkomstig zijn uit een fundering.

Tegel van Gobertange- of Ledesteen

Vondstnummer 48 uit Vlak 2 is als enige afkomstig uit Spoor 15; het is een (vloer)tegel van witte, zandige kalksteen. De steensoort staat bekend als witte Belgische kalksteen, waarvan twee moeilijk te onderscheiden varianten bestaan: Gobertange en Lede kalksteen.

De Ledesteen is iets donkerder van kleur en bevat meer korreltjes van het mineraal glauconiet, wat vaak tot gele en bruine, soms fel oranje verkleuringen aanleiding geeft. Bij de tegel van Vondstnummer 48 zijn wel veel zwarte korreltjes zichtbaar, maar verkleuringen zijn niet opgetreden. Of deze korreltjes glauconiet zijn, zou petrografisch vastgesteld kunnen worden.

Er is geen mortel rondom aanwezig, wel legmortel. Het oppervlak is vrij ruw met veel uitgeweerde zandkorreltjes en een eventuele bewerking is niet –meer- zichtbaar. De afmetingen van de tegel bedragen 275 x [265] x 69 millimeter.

7.3.2.2 Tweede aanlegvlak binnen de kerk

Bij het aanleggen van het tweede vlak is nog een groot fragment aangetroffen van een tegel van Gobertange/ Ledesteen (Vondstnummer 49). Dit fragment komt, wat steeneigenschappen betreft, sterk overeen met de tegel uit Spoor 15, maar hier is op twee zijkanten nog een bewerking zichtbaar in de vorm van een regelmatige, schuine scharreerslag. Mortel is bij dit fragment niet aanwezig.

7.3.2.3 Sarcofaag onder de fundering van de tweede baksteen-fase

Onder de fundering van de tweede baksteenfase is de helft van een monolithische (uit één blok gehouwen), roodzandstenen sarcofaag aangetroffen. Deze hoort daarmee tot de eerste fase van het kerkhof. De halve kist lag nog in zijn oorspronkelijke positie, tussen twee poeren van deze laatste baksteenfase en onder een versterking voor één van de poeren. Ter plaatse van de verdwenen helft is de grond verstoord door nieuwbouw in de jaren vijftig van de vorige eeuw en het is mogelijk dat hierbij de zandstenen ‘barrière’ is opgeruimd. Het is echter ook mogelijk, dat dit al eerder heeft plaatsgevonden, aangezien ook bij de opgraving uit 1998 delen van een roodzandstenen sarcofaag (kist en –deksel) zijn aangetroffen.⁸⁰ De fragmenten van de kist hadden mortel rondom en waren blijkbaar hergebruikt in het muurwerk van de gotische kerk (van welke bouwphase is niet bekend). Het fragment van de deksel is mogelijk hergebruikt als altaarsteen, getuige een wijdingskruisje dat op het bovenzvlak is uitgehouwen.⁸¹ In de halve sarcofaag van de huidige opgraving waren nog delen van een skelet aanwezig (zie Afbeelding 60).

De halve sarcofaag viel bij het bergen in zes stukken uiteen, waarvan de grootste fragmenten 82 x 24 x 8 en 70 x 63 x 8 centimeter meten. Uit de vorm van de fragmenten kan worden afgelezen dat de sarcofaag licht trogvormig was, een hoogte bezat van 34 centimeter en een randdikte van circa acht centimeter. De fragmenten zijn aan de buitenzijde ruw behouwen met de spitsbeitel en laten aan de binnenzijde een eveneens vrij grof uitgevoerde, waaiervormige bewerking zien. In de binnenhoek van één fragment is nog een hoekstaaf zichtbaar. Deze ‘hoekverstevigings’ zijn vermoedelijk afgeleid van de balkjes in de hoeken van houten kisten; daarom wordt aangenomen dat sarcofagen met hoekstaven ouder zijn dan sarcofagen zonder hoekstaven. Een lichte trogvorm in combinatie met hoekstaven zou op een relatief vroege, 11de-eeuwse datering wijzen.⁸² Als het in 1998 geborgen fragment van de –onversierde- dekplaat bij deze halve sarcofaag behoort, komt zelfs een datering in de eerste helft van de 11de eeuw in aanmerking.

---

⁸⁰ Kuipers, 2000: p. 63.

⁸¹ Wijdingskruisjes hebben vier even lange armen en vaak een gevorkt of driehoekig uiteinde. Ze worden onder andere op altaarstenen en op grafstenen van priesters aangetroffen.

⁸² Martin, 1957: Waslander, 1991.

Afbeelding 60. Rood zandstenen sarcofaag met gedeeltelijk blootgelegde skelet.

7.3.2.4 Grafkelder opgevuld met puin

Uit deze met puin opgevulde grafkelder is het meeste natuursteen verzameld (Vondstnummer 62); de opvulling wordt op stratigrafische gronden tussen circa 1390 en 1575 geplaatst. Het natuursteen bestaat uit (fragmenten van) vloertegels van Gobertange/Ledesteen, breukstenen van Doornikse kalksteen en fragmenten van dakleien.

Vloertegels van Gobertange/Ledesteen en fragmenten van witte, massieve kalksteen

Uit het puin van de grafkelder zijn veertien platte fragmenten van Gobertange/ Ledesteen geborgen (Vondstnummer 62-3 tot en met 62-14). Elf hiervan zijn plaatvormig met lengtes en breedtes tussen 25 en 29 centimeter en diktes tussen 5 en 5,8 centimeter (zie Tabel 15).

Aangezien de meeste sporen van belopen tonen in de vorm van een glad afgesleten oppervlak, zullen dit vloertegels zijn geweest; één fragment is dikker en minder breed dan de andere en heeft wellicht tot een plint behoort (Vondstnummer 62-9).⁸³ Diverse tegels laten nog een –vage- afwerking met de scharreerslag zien, zoals bijvoorbeeld Vondstnummers 62-3, -6 en -14, maar vaak is deze door verwerking of gladde afslijting van het oppervlak verdwenen (zie Afbeelding 61). De meeste van deze vloertegels hebben slechts resten van legmortel, maar één van de fragmenten heeft ook mortel op de breukvlakken en is secundair gebruikt in fundering of metselwerk (Vondstnummer 62-12). De legmortel is onder andere gemagerd met baksteengruis, de mortel van het fragment uit de fundering is een rijk met zand gemagerde, witte kalkmortel. Drie fragmenten zijn sterk verweerd en hebben een bruin verkleurd oppervlak. Twee fragmenten bezitten een meer massieve structuur; ze zijn mogelijk uit het midden van de lensvormige kalksteenafzetting afkomstig (zie hoofdstuk 7.3.3.4). Deze fragmenten zullen zeker van Gobertangestein zijn (Vondstnummer 62-13 en 62-14).

⁸³ Vondstnummer 62-9: dikte: 6,5 cm, breedte: 8,5 cm.

Afbeelding 61. Vloertegels van Gobertange / Ledesteen met nog zichtbare scharreerslag (boven), uitwering van het oppervlak of gladde afslijting door belopen (onder).

Doornikse kalksteen

Naast deze fragmenten van overwegend vloertegels zijn ook zeven breukstenen van Doornikse steen verzameld (Vondstnummer 62-2). Het gaat om fijn-gelamineerde, platte stukken van ongelijke afmetingen met mortel rondom. De maximale lengte bedraagt 28.5 centimeter en de diktes variëren tussen 26 en 48 centimeter. De stenen zijn in deze vorm vanuit de groeve aangevoerd, vermoedelijk voor toepassing in de fundering.

Daklei

Er zijn vier fragmenten van een blauwgrijze leisoort aanwezig met licht fyllitische glans (Vondstnummer 62-1). Ze zijn gespleten op diktes tussen 4.5 en 8 millimeter, gekapt in Maasvorm en twee fragmenten bezitten nagelgaten. Het zijn derhalve fragmenten van dakleien. Deze zijn (op het dak) sterk verouderd en zullen tot een afgehaalde dekking behoren. De leien vormen bij veroudering een zwarte huid aan de onderzijde en een groengrijze, schilferige verweringshuid aan de geëxposeerde zijde.

7.3.2.5 Eerste aanlegvlak binnen de kerk: ophogingslaag

Het eerste aanlegvlak bevat aardewerk dat in de 14de eeuw tot en met de 16de eeuw is gedateerd. Het natuursteen, geselecteerd onder Vondstnummer 1, bevat fragmenten van alle voorgaande steensoorten met uitzondering van de Römer tufsteen en de rode zandsteen.

Tegels en een geprofileerd fragment van Gobertange/Ledesteen

Er zijn twee complete tegels en twee fragmenten van tegels aanwezig van Gobertange / Ledesteen (respectievelijk Vondstnummer 3-1, -2 en -3). Daarnaast zijn nog twee andere fragmenten aanwezig, waarvan één geprofileerd is (Vondstnummer 1-5) en de andere afgerond. De complete tegels hebben een ruw (verweerd) oppervlak en de afmetingen bedragen 230 x 230 x 40-55 millimeter. Hoewel het slechts om twee exemplaren gaat, valt op dat deze afmetingen aanmerkelijk kleiner zijn dan die van de tegels uit de oudere contexten. Aan de onderzijde van de tegels is nog een legmortel zichtbaar met witte kalkpitjes en gemagerd met schelpgruis. De andere twee fragmenten zijn afgewerkt met een scharreerslag en deze afwerking is tevens te zien op het geprofileerde fragment, dat mogelijk deel van een omlijsting is geweest. Hier zijn twee aangrenzende, platte vlakjes afgewerkt met een schuine scharreerslag, terwijl een concaaf vlak dat hier weer aan grenst een verticale scharreerslag laat zien. Het gesteente zelf is vrij massief en vermoedelijk eerder Gobertange dan Ledesteen. Gobertangesteent werd veel verwerkt in plint- en neuslijsten en paramentwerk; het is zelden toegepast voor beeldhouwwerk.⁸⁴

Fragmenten van dakleien

Er zijn acht fragmenten daklei aanwezig, die alle acht sterk verouderd zijn (op het dak) en derhalve van een (of meer) afgehaalde dekkingen zullen zijn (Vondstnummer 1-8 en -9). Er zijn drie verschillende leisoorten aanwezig: een fragment van een Moezellei met een dikte van 6 millimeter, een fragment van een paarse Fumaylei en zes fragmenten van dezelfde blauwgrijze, licht fyllitische leisoort als in Vondstnummer 62-1. De diktes variëren tussen 6.4 en 9.1 millimeter.

Overige steensoorten

Naast Gobertange / Ledesteen en daklei zijn ook nog een grote rolsteen van vuursteen (vondstnummer 1-6) en zes fragmenten kolenkalksteen (Vondstnummer 1-7) aanwezig. De vuursteen is met een grootte van 10 centimeter ongetwijfeld uit dezelfde fundering afkomstig als monsternummer 33, en voor de kolenkalksteen, met resten mortel op de breukvlakken, zou hetzelfde kunnen gelden. Dit is vermoedelijk Doornikse steen, maar door de aanwezigheid van drie massieve, niet gelamineerde fragmenten bij kan niet worden uitgesloten dat het hier om een andere kolenkalksteen gaat. Voor een juiste determinatie is in dit geval een petrografische analyse nodig.

7.3.3 Handel in en gebruik van natuursteen als bouw materiaal

Het gebruik van natuursteen kent een lange geschiedenis, maar voor de aanvoer in grotere hoeveelheden, met name om toegepast te worden als bouw materiaal, is een goede infrastructuur en een hoge graad van organisatie nodig. Die ontwikkeling zien we voor het eerst in de Romeinse tijd, met de komst van het goed georganiseerde Romeinse leger, en vervolgens opnieuw vanaf de 10de eeuw met de opkomst van de kerkelijke macht en de vestiging van kloosters.⁸⁵ De eerste steenbouw in de Middeleeuwen vangt veelal aan met hergebruikt Romeins materiaal.

7.3.3.1 Römer tufsteen en Doornikse kalksteen: secundair Romeins of middeleeuws

Eén van de vroegste bouwstenen in zowel de Romeinse tijd als de Volle Middeleeuwen is vulkanische tufsteen uit de Eifel, een steensoort die relatief licht van gewicht is. Winning vond in beide perioden plaats in groeven in het Brohl- en Nettedal, waarna de stenen op vloten over de Rijn stroomafwaarts werd getransporteerd. De Romeinen exploiteerden eigen steengroeven in de Eifel, die na hun vertrek snel buiten gebruik raakten en dit eeuwenlang bleven. Pas vanaf de 10de eeuw verschenen in Nederland de eerste tufstenen kerkjes, die echter veelal nog van hergebruikt Romeins materiaal zijn gebouwd.⁸⁶

---

⁸⁴ Slinger et al., 1980: p. 43.

⁸⁵ Een aanzet wordt al gegeven in de Karolingische periode, hoewel toen voor natuursteen nog veel hergebruik plaatsvond van Romeins materiaal (zie Kars 1984).

⁸⁶ Hartog, 2002; Slinger et al., 1980.

In de 11de en 12de eeuw nam de bouw van tufstenen kerkjes een hoge vlucht en werden, net als in de Romeinse tijd, weer grote hoeveelheden van deze steensoort via de Rijn naar Nederland aangevoerd. In Deventer, stapelplaats voor tufsteen, dateert de oudste tufsteenbouw uit de eerste helft van de 11de eeuw.⁸⁷ De trend om in tufsteen te gaan bouwen weerspiegelt in beide perioden het feit dat natuursteen niet alleen gezien werd als een praktisch en duurzaam materiaal, maar dat het ook verbonden was met macht en rijkdom. De eerste stenen gebouwen in de 10de eeuw waren kerken, later gevolgd door kloosters en kastelen – residenties van God, de kerkelijke machthebbers en de adel. Vanaf het einde van de 12de eeuw moest de tufsteen het veld weer ruimen voor de veel goedkopere baksteen en in de 13de eeuw stagneerde de aanvoer opnieuw.

Hoewel de steensoort voor de Romeinse en middeleeuwse periode dus dezelfde is, zijn de afmetingen van de Romeinse blokken doorgaans groter, namelijk 70 centimeter of meer.⁸⁸ De afmetingen van alle hier aangetroffen fragmenten en blokken vallen volledig binnen de middeleeuwse maten. De variaties in lengte, breedte en dikte zijn vermoedelijk het gevolg van de wijze van aanvoer: in de Middeleeuwen gebeurde dit meestal in ruwe blokken van ongeveer gelijke grootte. Deze werden dan ter plaatse in de gewenste afmetingen bekapt.⁸⁹

Doornikse (kolenkalk)steen is afkomstig uit de streek rond Tournai (Doornik), in het zuiden van België, en werd via de Schelde naar Nederland aangevoerd. De steen uit het Carboon was in de Romeinse tijd op grote schaal gewonnen, niet alleen voor toepassing als bouwsteen, maar ook als verschrallingsmiddel, voor kalkbranden en bij ijzerwinning.⁹⁰ De Romeinen gebruikten deze platte breukstenen in België en zuidwest Nederland ook veel voor funderingen van gebouwen, zoals bijvoorbeeld bij Rodanum, een versterkt fort voor de kustverdediging bij Aardenburg.⁹¹ Ook de twee heiligdommen ter ere van de godin Nehalennia, bij Domburg en ten noorden van de huidige Colijnsplaat, hebben Doornikse steen opgeleverd.⁹² Bij de opgraving ‘Veere N57 en rondweg Serooskerke-Noord’, met vindplaatsen uit de Vroege en Volle Middeleeuwen zijn met name veel breukstenen van Doornikse steen aangetroffen, soms met nog aangehechte mortel.⁹³ Aangezien in deze tijd nog geen sprake was van steenbouw, moet het hier om hergebruikt Romeins materiaal gaan.

In de Middeleeuwen was de steensoort een kenmerkend element van de Scheldegotiek, die zijn hoogtepunt beleefde in de 13de en het begin van de 14de eeuw. In deze periode is Doornikse steen in Middelburg onder andere toegepast bij de Balanspoort (midden 13de eeuw) en bij de middenzuilen met knopkapitelen in de kelder van de Abdij (derde kwart 13de eeuw).⁹⁴ Uit de periode na de 14de eeuw wordt Doornikse steen nog maar weinig als bouwsteen teruggevonden.

7.3.3.2 Zeehandel in Zeeland: grote rolstenen uit Scandinavië

De vroegste vermelding van Middelburg als havenplaats dateert uit 1103⁹⁵, maar de haven zelf moet al voor de 10^e eeuw in gebruik zijn geweest.⁹⁶

Hoe belangrijk deze haven in die tijd was, is niet duidelijk; wel is bekend dat de handel in Zeeland in de tweede helft van de 13de eeuw opbloeiende met de opkomst van Antwerpen als nieuw machts- en handelcentrum.⁹⁷ Rond het midden van de 14de eeuw was Zeeland het centrum voor de lakenhandel en tijdelijk zelfs de stapelplaats voor wol uit Engeland.

---

⁸⁷ Bartels, 2006: p. 83.

⁸⁸ Slinger, et al., p. 28-32.

⁸⁹ Hartog, 2002, p. 57.

⁹⁰ Vanhoutte, 2007-2008.

⁹¹ De Vries, 1968; Trimpe Burger, 1971 & 1973.

⁹² Louwe Kooijmans, 1971.

⁹³ Melkert, in druk.

⁹⁴ Slinger, et al., 1980: p. 47; Stenvert, et al. 2003: p. 162; Kramer, z.j.

⁹⁵ Stenvert et al., 2003: p. 155.

⁹⁶ Henderikx, 2002. (De andere stadskern lag rond de Westmonsterkerk.)

⁹⁷ Alberts & Jansen, 1964: p. 183 e.v.

Uit archeologische bronnen kan echter wel iets meer gezegd worden over de zeehandel in de vroege periode, en met name over de handel met Scandinavië: bij de opgraving van de ringburgwal van Oost-Souburg uit de 10de eeuw werden namelijk opvallend veel wetstenen van Eidsborgfylliet aangetroffen en daarnaast een komvormig artefact van speksteen.⁹⁸

De wetstenen hebben een herkomst in Zuid-Noorwegen en de speksteen waarschijnlijk in Zuid-Zweden. De auteur verklaart het hoge aantal import-voorwerpen uit Scandinavië onder andere door de nabijheid van handelshaven Middelburg.

De sterk afgeronde, noordelijke rolstenen zouden dus al in een vroeg stadium als ballast met vracht uit deze contreien meegekomen kunnen zijn. Dat deze stenen inderdaad als ballast meekwamen is bekend van Amsterdam, waar een grote concentratie zwerfstenen onder het Waterlooplein werd aangetroffen tussen historische scheepsresten en houten beschoeiingen.⁹⁹ Ook deze ‘zwerfstenen’ waren opvallend meer afgerond dan de noordelijke zwerfstenen zoals we die uit Nederland kennen. Na een vergelijking met stenen op de plaats van verlading, voor de kust van Karlskrona, bleek dat ze daar verzameld waren uit een moreneafzetting.

7.3.3.3 Monolithische sarcofagen van rode zandsteen

Het begraven in monolithische sarcofagen van rode zandsteen is in Noord-Nederland in de Middeleeuwen gedurende een korte periode erg in zwang geweest bij de elite.¹⁰⁰ In die tijd behoorde het noorden van Nederland aan de Friezen, die ook een deel van Noord-Duitsland bewoonden en een strook in Denemarken langs de Waddenzee. De belangrijke handelspositie die de Friezen in de eeuwen daarvoor hadden verworven, lijkt zich tot in de Volle Middeleeuwen uit te strekken. Met name Staveren lag als een spin in het waterweb van –onder andere- de Oostzeehandel.¹⁰¹ Bijna alle nu bekende sarcofagen en deksels zijn gevonden in Friesland, Groningen en Noord-Holland, en daarnaast in de stad Utrecht (stapelplaats voor natuursteen). Vindplaatsen daar ten zuiden van zijn letterlijk op één hand te tellen.¹⁰² De nu bekende sarcofagen uit gesloten contexten zijn afkomstig van begraafplaatsen of begravingen onder de vloeren van kerken en van verdrongen of juist later drooggelegde gebieden (in Noord-Holland). Ze zijn ook hergebruikt voor latere begravingen. In de meeste gevallen gaat het echter om losse vondsten van hergebruikte fragmenten en deksels die in muren en vloeren van kerken zijn verwerkt of in een tweede leven als bestrating of altaarsteen hebben gediend, terwijl de kisten onder andere als voederbak zijn teruggevonden.¹⁰³ Voor zover de sarcofagen gedateerd konden worden, hebben bijna alle bijzettingen oorspronkelijk plaatsgevonden in de 11de of 12de eeuw, waarmee deze luxe begravingen samenvallen met de periode van de tufsteenbouw. Een verklaring hiervoor zou in de herkomst kunnen liggen: voor de sarcofaag van Etersheim is petrografisch aangetoond dat het gesteente afkomstig is van Bontzandsteen-afzettingen uit Zuid-Duitsland: de Eifel (ten westen van de Rijn) of het Maingebied (aan de oostzijde van de Rijn).¹⁰⁴ Het transport van de zware sarcofagen kan dus goed gecombineerd zijn met dat van de lichtere tufsteen, dat eveneens in de Eifel werd gewonnen.

Het lijkt er dus sterk op dat het begraven in monolithische, roodzandstenen sarcofagen in deze periode een exclusief Friese aangelegenheid is geweest. De kennis met betrekking tot de verspreiding is echter nog zeer fragmentarisch is.¹⁰⁵

Het zo goed als ontbreken van sarcofagen van dit type in het zuidelijke deel van Nederland zou deels ook door andere factoren beïnvloed kunnen zijn, zoals bijvoorbeeld de mate waarin begraafplaatsen zijn geruimd of de intensiteit van landgebruik in latere eeuwen.

---

⁹⁸ Kars, 1995.

⁹⁹ Zandstra, 1972.

¹⁰⁰ Waslander, 1991; Waldus & Melkert, 2010.

¹⁰¹ Alberts & Jansen, 1964: p. 48.

¹⁰² Sliedrecht: onder de vloer van een tufstenen toren; Erichem (ten westen van Tiel): kerkhof; Meeuwen (tussen Maas en Waal): secundair gebruikt (Martin 1957); Oegstgeest: herkomst onbekend (Oele-Kap 1882).

¹⁰³ Zie Martin, 1957.

¹⁰⁴ Melkert, 2010a.

¹⁰⁵ Een eerste aanzet tot een inventarisatie voor Noord-Holland is gegeven door Ooijevaar & Waldus 2010, naar aanleiding van het lichten van een complete sarcofaag met deksel uit het Markermeer bij Etersheim.

Voor zover bekend is het Westmonsterkerkhof de eerste vindplaats van middeleeuwse sarcofagen van rode zandsteen in Zeeland.

7.3.3.4 Gobertange- en Ledesteen

Onder Gobertange en Ledesteen worden (tegenwoordig en in Nederland) twee groepen van zandige kalkstenen verstaan die nauw aan elkaar verwant zijn qua steeneigenschappen en vormingswijze.

Gobertange omvat de groep van harde en weervaste stenen die als kalkrijke lenzen in zand en mergel ten oosten van Brussel in de bodem worden aangetroffen, terwijl Ledesteen uit vergelijkbare, maar iets dikkere en zachtere kalksteenlenzen tussen Brussel en de Schelde komt, bovenstrooms van Gent.¹⁰⁶ Beide soorten komen op meerdere plaatsen voor en zijn onder verschillende namen verhandeld. Zo wordt Gobertange steen in oude bouwrekeningen vaak aangeduid met Godelsceider, Holschier of Hodilsceide steen en staat de steen in Vlaanderen bekend als Brusseliaan. Ledesteen komt in de oude archieven ook voor als ‘Daelbexsche steen’ (naar het dorpje Dilbeek) en heet ook wel Balegem- of Dendersteen. Het zijn allemaal zandige kalkstenen, en ze zijn meestal wit, hoewel ook groene en bruine varianten bekend zijn. Dit is gerelateerd aan het glauconiet- en ijzergehalte.

In Nederland kunnen de twee soorten in het opgaande werk vaak samen worden aangetroffen, zoals bijvoorbeeld het geval is bij het huidige Zeeuwse Museum (uit 1562).¹⁰⁷ De weervaste Gobertangesteel is veel als gevelbekleding toegepast en tevens als bestrating, onder andere in Zierikzee en Middelburg (stadsrekeningen 1365). Voor beeldhouwwerk werd de makkelijker te bewerken Ledesteen gebruikt. Beide varianten zijn vanaf de 14de eeuw in Nederland op grote schaal toegepast en tot ver na 1500 vormden ze in westelijk Nederland de meest gebruikte steensoorten. De afwerking met de scharreerslag, die in eerste instantie niet bedoeld was als sier, maar om het oppervlak te egaliseren, werd in de groeven zelf uitgevoerd en is bekend vanaf circa de 15de eeuw.¹⁰⁸ Vanaf het einde van de 15de eeuw is deze witte, zandige kalksteen geleidelijk verdrongen door de Bentheimer zandsteen.

7.3.3.5 Leistenen dakbedekking

Over de herkomst van de vroegste dakleien is niet veel bekend. Bij de toren van Ermelo uit het begin van de 13de eeuw zijn Duitse leien aangetroffen en bij kasteel Nuwendoorn te Krabbendam (N.H.) uit 1275 zijn paarse Fumayleien gevonden. Deze werden, nog tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw, langs de Maas, net over de grens met Frankrijk gewonnen.¹⁰⁹ Zowel ‘Rijnleien’ als ‘Maasleien’ zijn dus al vroeg vertegenwoordigd. Maar zowel in Duitsland als in de Ardennen komen verschillende soorten leistenen voor, die in de Middeleeuwen in diverse kleine groeven werden gewonnen. Deze zijn nu uitgeput of worden niet meer gekend. Hoewel er enkele karakteristieke leisoorten bestaan, zoals bijvoorbeeld de rode en groene Fumayleien, geldt in de meeste gevallen dat dakleien macroscopisch niet te onderscheiden zijn.

Vanaf de 14de eeuw komen dakleien vaker voor en worden ze ook in bouwrekeningen en andere historische bronnen vermeld.¹¹⁰ De soorten worden echter niet benoemd, vaak wordt alleen over “schaliën” of “leyen” gesproken met de aanvoerhaven (“Ludixie leyen” ofwel aangevoerd via Luik), soms met een kleuraanduiding (“groene scaelgen tot Dordrecht gheleverd) of met een benoeming van de vorm (“coeverdack”, “rhins dack”, ofwel schubleien voor een Rijndekking). Tegen het einde van de 14^e eeuw zullen leien redelijk algemeen zijn geweest, aangezien in diverse steden dakleien en daktegels verplicht worden gesteld als dakbedekking.¹¹¹

---

¹⁰⁶ Slinger et al. 1980: p. 38.

¹⁰⁷ Stenvert et al., 2003: p. 163.

¹⁰⁸ Tolboom, 2007.

¹⁰⁹ Janse, 1986: p. 25.

¹¹⁰ Janse, 1965.

¹¹¹ Beisterveld & Kok: p. 1948.

De belangrijkste stapelplaatsen voor dakleien waren Deventer, Utrecht en Dordrecht, waarbij in de laatste stad alleen rechthoekige (Maasvorm) leien werden verhandeld. Dit wil echter niet zeggen, dat hier geen Rijnleien te vinden waren, want met name in Zeeland werden deze namelijk in Maasdekking verwerkt.¹¹²

De meeste hier aangetroffen leien zijn blauwgrijs van kleur en hebben een licht fyllitische glans. De herkomst van deze leien is niet zeker. De Maasvorm wijst op een herkomst uit de Ardennen, maar de fyllitische glans duidt op een iets hogere graad van metamorfose en deze wordt in de Ardennen in feite alleen in de buurt van Vielsalm, in het noorden, aangetroffen. Volgens Janse (1980) werden daar alleen schubleien geleverd. Ook in Mayen, in de Eifel, zijn wel Maasvorm leien gemaakt, maar deze zijn doorgaans minder schilferig.¹¹³ Een petrografische analyse zou hier uitkomst kunnen bieden. Naast deze serie is nog een fragment van een Duitse Moezellei herkend en een fragment Fumaylei.

7.3.4 Discussie en conclusies

Uit de analyse komt naar voren dat het verzamelde natuursteen van de Westmonsterkerk uit een beperkt aantal steensoorten bestaat en dat de meeste daarvan in diverse van de contexten zijn teruggevonden. Alle stenen zijn bewerkt (geweest) en op de sarcofaag en het afgeschuinde tufblok na gaat het in alle gevallen om bouw materiaal - gebruiksvorwerpen zijn niet aangetroffen. Aan bouwmaterialen zijn Römer tufsteen, Doornikse steen, Gobertange/ Ledesteen en daklei aanwezig, naast enkele grote rolstenen met een Scandinavische herkomst. Uit de steensoorten, hun exploitatie-geschiedenis en de bouwhistorische toepassing kan het volgende worden geconcludeerd:

met betrekking tot een Romaanse voorganger van de gotische kerk

Römer tufsteen, Doornikse steen, rolkeien en een vloertegel van Gobertange / Ledesteen zijn afkomstig van de uitbraaksleuf die mogelijk een puinfundering representeert met hergebruikt materiaal uit een oudere fase van de kerk. Dit zou de voorganger van de gotische kerk in baksteen kunnen zijn. Voor Römer tufsteen, Doornikse steen en rolkeien is dit mogelijk, de vloertegel van Gobertange / Ledesteen dateert echter niet van voor de 14de eeuw. Overigens is deze laatste uit een ander spoor afkomstig (Spoor 15) en heeft de tegel ook geen aangehechte mortel rondom. Een herkomst uit een fundering lijkt daarom niet waarschijnlijk.

Voor de fragmenten Römer tufsteen en Doornikse steen (met mortel rondom) bestaan theoretisch twee mogelijkheden: ofwel het gaat om hergebruikt Romeins materiaal, ofwel de stenen zijn in de Middeleeuwen rechtstreeks uit de groeve aangevoerd. Voor de Doornikse steen zou hergebruik van Romeinse breukstenen zeer wel mogelijk zijn: niet alleen zijn bijvoorbeeld bij de bouw van het Romeinse Rodanum bij Aardenburg grote hoeveelheden Doornikse kalksteen aangevoerd,¹¹⁴ het is tevens bekend dat dit stenen fort in de 10de eeuw als natuursteengroeve is geëxploiteerd.¹¹⁵ Echter, van het gebruik van tufsteen door de Romeinen is in dit deel van Zeeland is niet veel bekend en de formaten van alle hier aangetroffen fragmenten en blokken komen bovendien overeen met die uit de Middeleeuwen.¹¹⁶ De grote rolstenen uit Scandinavië zijn zeker niet uit de Romeinse tijd afkomstig.

Wanneer de tufsteen in de Middeleeuwen is aangevoerd, zal dit tussen de 11^e en het midden van de 13^e eeuw zijn geweest, aangezien hierna de aanvoer van tufsteen stagneerde. Voor de Doornikse kalksteen lijkt in dat geval hergebruik uit een oudere fase van de kerk minder waarschijnlijk, aangezien de bloeiperiode voor deze steensoort in de 13de en 14de eeuw viel. Aanvoer ten tijde van de eerste baksteenfase lijkt dan waarschijnlijker. Hergebruik van Romeins materiaal blijft overigens wel een mogelijkheid. De grote, noordelijke rolstenen zullen eveneens rond de periode van de baksteenbouw als ballast zijn meegekomen met schepen uit Scandinavië.

---

¹¹² Janse, 1986: p. 27.

¹¹³ Janse, 1986: p. 30.

¹¹⁴ De Vries, 1968; Trimpe Burger, 1971 & 1973.

¹¹⁵ Trimpe Burger, 1965-1966: p. 212.

¹¹⁶ Trimpe Burger merkt nadrukkelijk op dat Rijnlandse tufsteen evenals witte, Franse kalksteen bij Aardenburg in veel mindere mate is toegepast.

met betrekking tot de datering van de uitbraaksleuf

De fragmenten tufsteen uit de uitbraaksleuf zijn gemetseld met een mortel met baksteengruis. Dit lijkt erop te wijzen dat al een oudere baksteenfase aan deze uitbraaksleuf vooraf is gegaan.¹¹⁷ Een vergelijkbare mortel werd overigens ook aangetroffen als legmortel bij twee van de vloertegels van Gobertange / Ledesteen uit de met puin gevulde grafkelder, gedateerd tussen 1390 en 1575. Mogelijk zijn deze vloertegels dus gelegd tijdens de bouwfase die bij de uitbraaksleuf hoort.

met betrekking tot begravingen

Onder de funderingen van de tweede baksteenfase is de helft van een roodzandstenen sarcofaag aangetroffen zonder deksel maar wel met resten van een skelet. Het gaat dus zeker om een *in situ* bijzetting. Net als bij tufsteen het geval is, zijn ook dit type sarcofagen slechts in een korte periode via de Rijn aangevoerd, namelijk overwegend in de 11de en 12de eeuw. De hier aangetroffen sarcofaag heeft kenmerken die op een productie in de 11de eeuw lijken te wijzen.

Voor de monolithische sarcofagen wordt aangenomen, dat deze ondiep in de grond werden geplaatst, zodat het deksel als grafsteen kon dienen.¹¹⁸ Dit vergemakkelijkte bovendien nieuwe begravingen, want de stenen kisten werden vaak als ‘familiegraf’ gebruikt – in diverse sarcofagen zijn skeletdelen van meerdere individuen aangetroffen. De dekplaat bevond zich dus op het oude maaiveldniveau. Aangezien de fundering van de baksteenfase 3c direct bovenop de sarcofaag is aangetroffen, zal dit deksel/ deze grafsteen rond deze tijd (15de – 16de eeuw) nog zichtbaar zijn geweest of al eerder zijn verwijderd. De dode (of meer dan één) zal in ieder geval tot de kerkelijke of wereldlijke elite hebben behoord. Eveneens neemt deze sarcofaag in Zeeland vooralsnog een bijzondere positie in.

Wellicht is de sarcofaag niet de enige vertegenwoordiger van doodskisten bij het natuursteen. Bij deze opgraving is namelijk ook een compleet blok met afgeschuinde kant van Römertuf aangetroffen. Interessant aan dit blok is het volledig ontbreken van mortel. Tufstenen blokken die, in de fundering of in het opgaande werk, als bouwblokken werden toegepast, waren altijd gemetseld met mortel en het opgaande werk was bovendien vaak ook nog bepleisterd. Waar tufstenen wel zonder mortel werden toegepast, was bij tufstenen sarcofagen. Tijdens de lichting van de sarcofaag van Etersheim zijn zes van dergelijke tufstenen blokken zonder mortel uit dezelfde kuil als de zandstenen sarcofaag geborgen en drie daarvan hadden afgeschuinde kanten.¹¹⁹ Tufstenen sarcofagen worden op kerkhoven vaker als gestapelde, losse blokken in de buurt van zandstenen sarcofagen aangetroffen; ze komen voor vanaf circa 1200.¹²⁰ Wanneer het tufstenen blok inderdaad deel uitmaakte van een tufstenen sarcofaag, zou dit kunnen impliceren dat het uit een vroege periode van het kerkhof dateert. Het onderzochte blok (monsternummer 65) is afkomstig uit een puinfundering (Vlak 5), maar niet uit een spoor.

met betrekking tot de vloertegels van Gobertange/ Ledesteen

Bijna alle vloertegels van deze zandige kalksteen die in de diverse contexten zijn aangetroffen (uitbraaksleuf, tweede aanlegvlak in de kerk, puinopvulling grafkelder, eerste aanlegvlak in de kerk) hebben min of meer dezelfde kenmerken: ze zijn glad afgesleten door belopen en laten nog een vage bewerking met een scharreerslag zien (Tabel 13). Als het correct is dat dit type afwerking pas vanaf de 15de eeuw voorkwam¹²¹, zullen de vloertegels op zijn vroegst rond of kort na 1400 zijn gelegd, dus ongeveer in de periode van de tweede baksteenfase. Dit betekent dat contexten als de uitbraaksleuf en het tweede aanlegvlak in ieder geval ook jongere vondsten bevatten, mogelijk zelfs uit een jongere fase dateren.

---

¹¹⁷ Het is natuurlijk mogelijk dat voor het mageren van de mortel nieuwe baksteen is vergruisd.

¹¹⁸ Waslander, 1991.

¹¹⁹ Melkert, 2010b.

¹²⁰ Kuiken, 2006: p. 16.

¹²¹ Tolboom, 2007.

Alleen de tegels die uit het eerste aanlegvlak zijn verzameld, lijken met hun geringere afmetingen uit een andere periode te dateren. Hoewel weinig bekend is over de ontwikkeling van afmetingen van natuurstenen tegels in de tijd, is van keramische tegels bekend dat na 1500 een zekere standaardisatie optreedt, waarbij de grotere exemplaren verdwijnen.¹²²

met betrekking tot de dakleien

De dakleien zijn duidelijk van een jongere fase. Ze zijn alleen aangetroffen in de puinopvulling van de grafkelder en verzameld uit het eerste aanlegvlak in de kerk. Alle leien lijken daarmee van na 1390 te zijn, dus uit de tijd van de stadsvorming. De meeste behoren tot hetzelfde type licht fyllitische, blauwgrijze lei, hoewel er ook een fragment Moezellei en een fragment Fumaylei zijn aangetroffen. Het is mogelijk dat dit reparatieleien waren, maar ze kunnen ook van andere dakvlakken of eerdere of latere dekkingen afkomstig zijn.

<i>vnr.</i>	<i>lengte</i>	<i>breedte</i>	<i>dikte</i>	<i>Opmerking</i>
48	275	[265]	69	ruw oppervlak ruw oppervlak, scharreer op twee
49	[210]	[130]	[45]	zijcanten
62- 3	250	[17,5]	50	vage scharreer, belopen
62- 4	290	[117]	58	vage scharreer of bewerkt met puntbeitel?
62- 5	270	[230]	53	lokaal uitgeweerd, belopen
62- 6	[130]	[100]	58	vage scharreer, belopen
62- 7	[230]	[135]	50	Belopen
62- 8	275	275	50	Belopen
62- 10	[55]			sterk afgeschilferd, bruinkleuring oppervlak
62- 11	273	[100]	[45]	sterk verweerd, bruinkleuring oppervlak
62- 12	[140]	[90]	[45]	sterk verweerd, bruinkleuring, belopen
62- 13	[140]		[50]	secundair gebruikt
62- 14	[150]		32	Gescharreerd
1-2	[150]	[130]	25	Gescharreerd
1- 1a	230	220	40	ruw oppervlak
1- 1b	230	230	55	ruw oppervlak

Tabel 13. Tegels van Gobertange/ Ledesteen met kenmerken.

Samenvattend kan gezegd worden dat er elementen van een vroege, Romaanse kerk aanwezig zijn in de vorm van hergebruikte tufsteenfragmenten. Deze zijn aangetroffen in de uitbraaksleuf/puinfundering, samen met materiaal dat vermoedelijk primair is toegepast (Doornikse kalksteen en rolstenen). Bij de hergebruikte tufsteen gaat het niet om hergebruikt Romeins, maar hergebruikt middeleeuws materiaal, dat in de Volle Middeleeuwen nieuw geïmporteerd is.

¹²² Gawronski & Veerkamp, 2005.

Deze aanvoer, en derhalve de bouw van de tufstenen kerk, zal daarmee tussen de 11de en eerste helft van de 13de eeuw hebben plaatsgevonden.

De roodzandstenen sarcofaag en vermoedelijk ook het afgeschuinde blok tufsteen horen niet bij het bouw materiaal, maar kenden een funeraire toepassing. Het blok tufsteen heeft mogelijk deel uitgemaakt van een tufstenen sarcofaag – deze zijn vanaf circa 1200 bekend. De roodzandstenen sarcofaag dateert mogelijk al uit de 11de eeuw, maar deze zou gebruikt kunnen zijn bij een latere herbegraving. Echter, het feit dat de dekplaat naar alle waarschijnlijkheid al bij of voor de aanvang van de tweede baksteenbouw is verwijderd, lijkt eerder op een vroege bijzetting te wijzen.

Uit de aanwezigheid van 14de-eeuwse, mogelijk 15de-eeuwse vloertegels van Gobertange/ Ledesteen in de oudere contexten (uitbraaksleuf, tweede aanlegvlak in de kerk) moet geconcludeerd worden dat hier intrusie vanuit jongere niveaus heeft plaatsgevonden of dat deze contexten zelf jonger zijn dan aangenomen. In het laatste geval zouden ze tot de tweede, en niet tot de eerste baksteenfase behoren. Dit lijkt te worden ondersteund door nog aangehechte mortel bij de tufsteenfragmenten, die met baksteengruis is gemagerd.

7.4 Glas

Tijdens het onderzoek zijn slechts tien glasfragmenten verzameld. Het betreft in alle gevallen fragmenten van (gebrandschilderd) vensterglas. Een fragment werd verzameld uit Laag 1 tijdens de aanleg van het eerste vlak. De overige fragmenten zijn allen aangetroffen tussen het puin in de grafkelder (Spoor 21). Deze fragmenten behoren waarschijnlijk tot de vensters die in de Westmonsterkerk aanwezig zijn geweest en die tezamen met puin van de sloop in de grafkelder zijn beland. Elk van de fragmenten is sterk geïriseerd, waardoor vrijwel niets meer te zien is van de schildering. Op een enkel fragment zijn geometrische motieven te herkennen, die tot de gotische stijl van de bandruitjes te herleiden zijn. Ook zijn er rood en groen gekleurde glasfragmenten aangetroffen.

7.5 Hout

S. van Daalen

7.5.1 Introductie

Het doel van dit onderzoek is om de ouderdom te bepalen van een aantal houten vondsten afkomstig van de opgraving aan de Markt 65 te Middelburg (OM-nummer 38.658). Tijdens het vooronderzoek is tevens de houtsoort van de niet-eiken vondsten bepaald. Twee vondsten zijn uiteindelijk geselecteerd voor dendrochronologisch onderzoek (zie Tabel 14).

put	vlak	spoor	vnr	houtsoort	dendro mogelijk	onderzocht, meting
1	4	52	46	eik	ja	nee
1	3	55	51	eik	ja	nee
1	-	56	52	eik	ja	ja, 1ZL0009
1	4	57	55	eik	ja	ja, 1ZL0010
1	4	57	55	els	nee	nee
1	4	58	54	eik	twijfelachtig	nee
1	4	59	57	eik	twijfelachtig	nee
1	4	59	58	berk, wilg, wilg	nee	-
1	5	60	59	eik	ja	nee
1	6	62	61	els	nee	-

Tabel 14. Resultaten van het vooronderzoek. Berk = *Betula* sp., Wilg = *Salix* sp. Houtsoorten zijn bepaald aan de hand van de determinatiesleutel van Schweingruber¹²³.

¹²³ Schweingruber, 1990.

7.5.2 Methode

De monsters zijn geprepareerd om de jaarringen zichtbaar te maken. Vervolgens zijn de jaarringbreedtes ingemeten met een Velmex meetopstelling met Acu-Rite QV10-V lineaire codeerder met een nauwkeurigheid van 10 µm bij een vergroting tussen de 10 en 30 maal. De ingemeten reeks jaarringbreedtes (de meting of monstercurve) is met behulp van een computerprogramma (PAST4¹²⁴) vergeleken met absoluut gedateerde referentiecurven. Aan de hand van een tweetal statistische parameters (t-waarde en de *Gleichläufigkeit*) is meest waarschijnlijke positie van monster en referentie bepaald.

De t-waarde is de uitkomst van de Student t-toets. Deze wordt berekend aan de hand van de correlatie coëfficiënt. In het algemeen worden t-waarden beneden 5 niet als betrouwbaar beschouwd. De *Gleichläufigkeit* (GLK) geeft aan in welke mate de monster- en referentiecurve een gelijktijdige daling of stijging in het jaarringpatroon laten zien. De betrouwbaarheid van deze uitslag (de overschrijdingskans *P*) hangt af van het aantal ringen overlap tussen de monster- en referentiecurve.

Niet iedere t-waarde hoger dan 5 wijst op een datering en omgekeerd is een hoge t-waarde niet per definitie vereist voor een datering. De bovengenoemde statistische methoden zijn een hulpmiddel bij het verwerken van grote hoeveelheden gegenereerde data. Statistiek alleen is niet genoeg. De uiteindelijke datering moet door de dendrochronoloog zelf gemaakt worden op basis van ervaring en de visuele overeenkomsten tussen monster- en referentiecurve.

7.5.3 Resultaten

De metingen zijn vergeleken met referentiecurven voor Noordwest-Europa. Meting 1ZL0009 (zie Figuur 5) synchroniseert niet met meting 1ZL0010 of de referentiecurven. Voor meting 1ZL0010 volgt een duidelijke datering (zie Tabel 15 en Figuur 6) met meerdere referentiecurven.

Meting	referentie	positie	overlap	GLK	P	t-waarde
1ZL0010	DEWEBE01 ¹²⁵	1157	130	68,8	0,02	6,28
1ZL0010	NLBOUW02 ¹²⁶	1157	130	68,1	0,02	5,68
1ZL0010	DECENT01 ¹²⁷	1157	130	62,7	0,02	5,46
1ZL0010	NLZEEL02 ¹²⁸	1157	130	60,0	0,025	4,65

Tabel 15. Resultaten van de synchronisatie met referentiecurven voor eik.

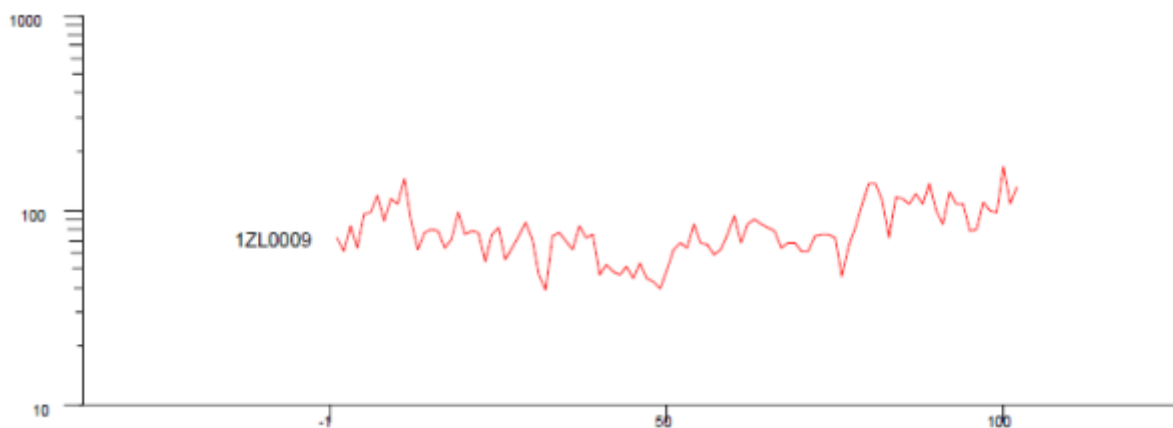
¹²⁴ Knibbe, 2003.

¹²⁵ referentiecurve voor Duitsland, Weser Bergland (1004 - 1970) in Delorme, 1972.

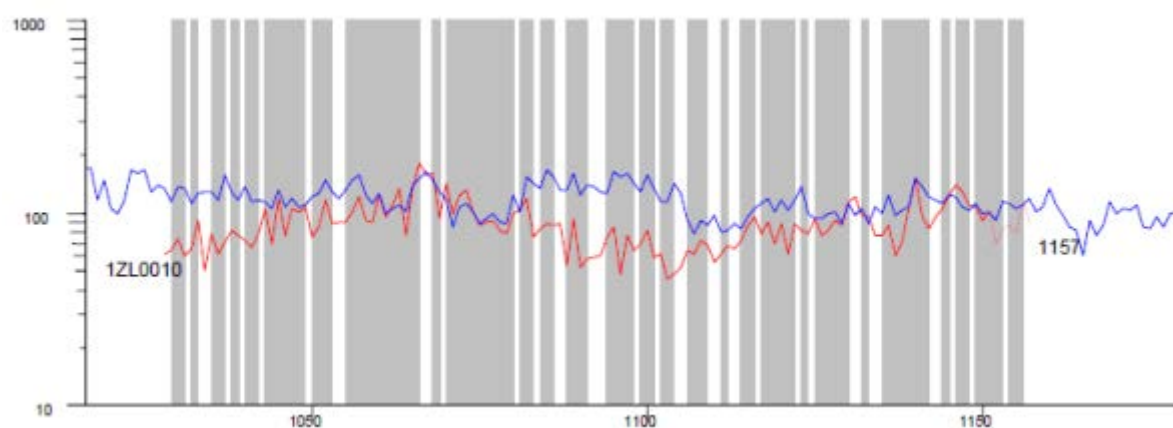
¹²⁶ referentiecurve voor in Nederland aangetroffen lokaal en geïmporteerd bouwhout (427 - 1752) in Jansma, 1995.

¹²⁷ referentiecurve voor Centraal Duitsland (-690 - 1975) in Hollstein, 1980.

¹²⁸ referentiecurve voor Zeeland (985 - 1370), in van Daalen & Jansma, 2003.

Figuur 5. Weergave van 1ZL0009. Op de y-as staan de jaarringen, op de x-as de jaarringbreedtes in 1/100 mm op logaritmische schaal.

Figuur 6. Weergave van 1ZL0010 met DEWEBE01. Op de y-as staan de jaartallen, op de x-as de jaarringbreedtes in 1/100 mm op logaritmische schaal. De grijze banen geven een positieve GLK aan.

7.5.4 Conclusies

Meting 1ZL0009 kon niet worden gedateerd. De laatste jaarring van meting 1ZL0010 dateert in 1157. Op het monster is spinhout aanwezig. Dit is echter dusdanig gecomprimeerd en aangetast dat de jaarringen niet in te meten zijn. Dit geeft echter wel aan dat de laatst gemeten jaarring dichtbij of op de spintgrens ligt waardoor het mogelijk is een kapinterval te schatten. Op basis van spinhoutstatistieken¹²⁹ levert dit een waarschijnlijk kapinterval tussen 1165 en 1190 op. De herkomst van het hout is onduidelijk. Het is mogelijk lokaal, maar geïmporteerd hout is niet uit te sluiten.

¹²⁹ Dit is de ondergrens van een $2 \cdot \delta$ (95,4%) betrouwbaarheidsinterval gebaseerd op spinhoutstatistieken voor eiken tussen 100 en 200 jaar oud (Hollstein, 1980).

7.6 Metaal

C. Nooijen

7.6.1 Inleiding

Tijdens het onderzoek in het plangebied Markt 65 zijn funderingen van de voormalige Westmonsterkerk aangetroffen. In en naast deze kerk bevonden zich verschillende begravingen, waarin soms metaal aanwezig was. Dit rapport handelt over de metalen voorwerpen die in en bij de graven zijn gevonden.

In het veld is gebruik gemaakt van een metaaldetector om zoveel mogelijk vondsten te verzamelen. Hiermee neemt het aantal kleine vondsten sterk toe, ten opzichte van handmatig ‘op het oog’ verzamelen. Zaken als kledingaccessoires en munten, die anders over het hoofd worden gezien, komen dan relatief veel meer voor in de vondstassemblage. In dit geval echter werd het zoeken bemoeilijkt door de omstandigheden, met name door de ijzeren damwanden en de wapening van de heipalen. Desondanks zijn er in totaal 140 metalen voorwerpen geborgen. Deze vondsten zijn onderworpen aan een scan en daarbij zijn 22 voorwerpen geselecteerd voor verdere uitwerking. De overige vondsten bestaan uit spijkers en ondefinieerbare fragmenten.

De conserveringstoestand van de voorwerpen varieert licht, afhankelijk van de metaal soort en de lokale omstandigheden in de bodem. De meeste vondsten zijn sterk gecorrodeerd. Acht vondsten waren bedekt met een zeer dikke laag corrosieproducten. Er was röntgenonderzoek nodig om ze te kunnen identificeren. Het röntgenonderzoek is uitgevoerd door de firma Restaura in Haalen.

7.6.2 Beschrijving van de vondsten

Wanneer we graven onderzoeken uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, kunnen we in feite twee verschillende groepen voorwerpen tegenkomen. Allereerst zijn er onderdelen van de kistconstructies en versieringen van de doodskisten. De tweede groep vondsten is aangetroffen binnen de kisten. Het zijn voorwerpen die aan de overledene zijn meegegeven of die onderdeel waren van de kleding van de dode.

De doodskisten

In Middelburg zijn zeer veel ijzeren spijkers gevonden, die de houten wanden van de doodskisten aan elkaar bevestigden. De spijkers zijn niet verzameld, tenzij ze afkomstig waren uit de grafkuil van een geselecteerde begraving. Deze laatste spijkers zijn geteld maar niet geselecteerd voor verdere uitwerking. Metalen handvatten of kistversieringen zijn niet aangetroffen.

Bijgiften en kledingaccessoires

In drie graven is een kledinghaakje aangetroffen.¹³⁰ Twee exemplaren zijn eenvoudige kledinghaakjes, gemaakt van koperdraad. Tezamen met een oog van koperdraad, dienden ze om de kleding te sluiten. Haak en oog werden op de kleding genaaid. We nemen aan dat dit soort haakjes werd toegepast op de onderkleding en op plaatsen waar ze niet zichtbaar waren. Ze komen al in de 15de eeuw voor, maar wanneer we ze vinden in een context, dan zijn die contexten in de regel wat jonger, namelijk vanaf de (late) 16de eeuw.¹³¹

---

¹³⁰ In spoor 13, 18 en 21; respectievelijk vondstnummer 32.1, 51.1 en 54.1.

¹³¹ Baart, 1977: p. 157. Een schilderij toegeschreven aan Jean Fouquet uit circa 1445: ‘de nar Gonella’, die met deze haakjes op de kraag is afgebeeld. Zie voor haakjes uit gedateerde contexten bijvoorbeeld: Hasselt e.a., 1993: p. 429, afb. 125 (XVIIA); Baart, 1977: p. 157-159 (XVIId-XVIIA).

Het derde haakje is versierd (zie Afbeelding 62). Het bestaat uit een ronde schijf die voorzien is met een kruis in reliëf, omgeven door een parelrand. Boven de schijf zit een rechthoekige opening, waarmee het haakje aan de stof kon worden vastgenaaid. Dit soort haakjes is te dateren tussen 1550 en 1650(-1700).¹³²

Metalen knopen komen vanaf de Late Middeleeuwen voor. De eerste exemplaren zijn gemaakt van tin, later gaat men ze ook in een koperlegering maken. In de late 16de eeuw en 17de eeuw beleven de knopen een grote populariteit. Men draagt grote aantallen knopen op de kleding. Deze zitten in rijen op de mantel, het wambuis en de broek. Vaak zijn ze alleen voor de sier en knoopsgaten zijn dan ook niet altijd aanwezig.¹³³ In het begin waren de knopen relatief groot en bestond de rij uit een beperkt aantal knopen.¹³⁴ Later werden de knopen groter in aantal, maar kleiner van afmeting. Bij de skeletresten van Spoor 21 is één knoop aangetroffen.¹³⁵ Deze is in een zeer slechte staat. Röntgenonderzoek toont aan dat hij niet versierd is. Met een diameter van ongeveer 16 mm. is deze knoop in de late 16de eeuw te plaatsen.

Nestels zijn kleine buisjes van een koperlegering die om het uiteinde van een veter werden bevestigd. Dit deed, en doet men met kunststof exemplaren nog altijd, om het uiteinde te verstevigen en het rijgen en strikken te vergemakkelijken. Twee begravingen bevatten een nestel (zie Afbeelding 63).¹³⁶ Eén exemplaar is compleet en hier is goed te zien hoe het uiteinde is toegevouwen om scherpe randen te voorkomen.

Naast kledingaccessoires waren er in verschillende graven enkele spelden aanwezig (zie Afbeelding 64). Vier spelden bevonden zich in Spoor 21, een grafkelder met meerdere individuen, en één in Spoor 8.¹³⁷ Dit is een bekend verschijnsel in graven. Zo zijn in de Broerenkerk in Zwolle spelden in bijna alle graven aanwezig, tot wel tien exemplaren bij een skelet.¹³⁸ Dit werd door de onderzoekers in verband gebracht met het gebruik om mensen in een doodshemd te begraven, waarbij het hemd met de spelden werd dichtgemaakt. De kleine hoeveelheid spelden in Middelburg doet vermoeden dat hier geen sprake was van dergelijke doodshemden. Ze dienden waarschijnlijk voor het sluiten van kledingstukken. De spelden zijn overigens niet identiek. Ze variëren in lengte van ruim 2 tot bijna 4.5 centimeter, waarbij de kleinste speld een kop met een dikte van 2 millimeter heeft en de twee grootste een kop met een dikte van 3 a 4 millimeter hebben.

In twee graven was een munt aanwezig.¹³⁹ Helaas waren ze zo sterk gecorrodeerd dat determinatie bijna niet mogelijk is. Beide zijn bedekt met een dikke corrosiekorst en één is daarnaast ook uiteengevallen in vele kleine fragmenten. Ook röntgenonderzoek leverde geen informatie op over de herkomst en datering van deze munten. De aanwezigheid van munten in graven is niet uniek. Ook in andere begraafplaatsen zijn ze gevonden, zoals in de Broerenkerk in Zwolle, in de Grote Kerk in Alkmaar, een begraafplaats in Tegelen en in graven in Vlissingen.¹⁴⁰ Bijna altijd gaat het om kleine denominaties. Ze komen los in het graf voor, maar soms ook in de mond, in de handen of op de oogkassen. De reden hiervoor is niet met zekerheid bekend. In de 17de eeuw werd het mogelijk gedaan om de nagelaten bezittingen van de doden af te kopen.

---

¹³² Er zijn van dit haakje geen directe parallellen bekend, maar vergelijk voor soortgelijke haakjes bijvoorbeeld: Wolf, 1994: p. 122, afb. 3 en 4 (XVIB-XVIIa); Baart, 1977: p. 156, afb. 166-7 (XVId-XVIIA); Arts, 1992: p. 70, afb. 114, 9 en 10 (XVId-XVIIA); Arts, 1994: p. 233, afb. 173.3 (XVII).

¹³³ Baart & Krook e.a., 1974-1975: p. 18.

¹³⁴ Idem.

¹³⁵ Vondstnummer 54.5.

¹³⁶ Spoor 11 en spoor 13; respectievelijk vondstnummer 18.1 en 32.2.

¹³⁷ Respectievelijk vondstnummers 54.2, 54.3, 57.1 en vondstnummer 15.1.

¹³⁸ Aten, 1992: p. 26, begravingen vanaf de 17^e eeuw tot en met 1828.

¹³⁹ Spoor 16 en 211; respectievelijk vondstnummers 42.1 en 54.6.

¹⁴⁰ Aten, 1992: p. 27; Bitter, 2002: p. 260.

Later deed men dit ook om de terugkeer van de ziel naar het hoofd te verhinderen.¹⁴¹ Er zijn ook gevallen bekend dat munten op de ogen werden gelegd om ze te doen sluiten.¹⁴²

De fragmentarische munt is gevonden aan de binnenzijde van het rechter dijbeen. Mogelijk was deze oorspronkelijk in de (gevouwen?) handen geplaatst. De complete munt bevond zich los in de grafkelder (Spoor 21).

Het gebruik is overigens niet voorbehouden aan mensen van een bepaald geloof. In Alkmaar is namelijk bij zes personen, die munten in het graf hadden, het geloof achterhaald. Twee van hen waren Rooms Katholiek en vier waren Hervormd.

Afbeelding 62. Kledinghaakje.

Afbeelding 63. Nestel.

In Spoor 21, de grafkelder, bevond zich ook een plat conisch gewicht. Het is voorzien van een verticale doorboring, die aan de onderzijde iets wijder is dan aan de bovenzijde (diameter onder 7 millimeter, boven 6 millimeter). Waarschijnlijk is het een spinsteentje. Om uit wol een draad te kunnen spinnen, gebruikte men houten spinstokjes, verzaard met spinsteentjes. Deze steentjes kunnen gemaakt zijn van aardewerk, maar ook loden exemplaren worden regelmatig gevonden.

¹⁴¹ Aten, 1992: p. 27.

¹⁴² Bitter, 2002: p. 266; Nooijen, 2010: p. 400.

De loden spinsteen is vaak conisch van vorm en heeft een verticale doorboring waar het stokje doorheen stak. De doorboring loopt licht toe, zodat de spinsteen op het toelopende stokje vast bleef zitten.

Afbeelding 64. Spelden.

7.6.3 Interpretatie

Metaalvondsten in graven kunnen ons iets vertellen over begrafenisrituelen, over het geloof en over de sociale status van de overledene. Echter, zoals reeds gezegd, waren de omstandigheden voor het vinden van metaalvondsten niet ideaal. Daar komt bij dat een zeer korte tijd beschikbaar was, voor een grote hoeveelheid werk. We kunnen er dus niet van uitgaan dat alle metalen voorwerpen die mee de kist zijn ingegaan ook zijn teruggevonden. Een uitgebreide analyse van de vondsten is derhalve niet zinvol. Desondanks zijn er een paar zaken die opgemerkt kunnen worden.

De begravingen bij de Westmonsterkerk kunnen worden verdeeld in drie groepen, namelijk graven buiten de kerk, graven binnen de kerk en de grafkelder. Alle metaalvondsten zijn afkomstig uit begravingen binnen de kerk en uit de grafkelder. Het is opvallend dat de graven buiten de kerk geen metaal bevatten. Nu gaat het om zeer eenvoudige voorwerpen, die voor veel mensen toegankelijk waren. Ook moeten we niet vergeten dat met deze kleine hoeveelheden de factor toeval niet te onderschatten is, maar het zou erop kunnen duiden dat de welvarende mensen, die doorgaans binnen de kerk begraven werden, vaker met kleding aan en bijgiften (de munten) werden bijgezet dan de begravingen buiten de kerk.

De kledingaccessoires die in de graven zijn gevonden, duiden erop dat er verschillende mensen in gewone kledij zijn begraven. Mogelijk zijn er ook mensen in een lijkwade gekleed, getuige de spelden. Een enkele keer kregen ze een munt mee. Waarom dit gebeurde is tot op heden nog niet met zekerheid bekend.

De dateerbare metaalvondsten zijn in het laatste deel van de periode tussen 1390 en 1575 te plaatsen. Zij zijn dus afkomstig van de laatste graven die hier nog zijn bijgezet. In de kelder is niet meer te achterhalen bij welk individu de vondsten horen.

Ze komen zelfs misschien helemaal niet bij de begravingen vandaan, maar kunnen bij de versterking van de latere bouwwerkzaamheden in de kelder terecht zijn gekomen. Toen is de kelder gevuld geraakt met puin, waaronder ook enkele loden strips van glas-in-loodramen.

8. Synthese en waardering

8.1 Synthese

8.1.1 De Westmonsterkerk

Bij het onderzoek zijn resten van de Westmonsterkerk en van daarbij behorende menselijke begravingen aangetroffen. Voor de Westmonsterkerk werd tot op heden uitgegaan van een stichtingsdatum vanaf het midden van de 10de of het begin van de 11de eeuw. Daarbij bestaat het vermoeden dat er eerst sprake is geweest van een houten kerkje (Fase 1, waarvan overigens nog nooit resten zijn aangetroffen), vervolgens van een Romaanse in tufsteen opgetrokken kerk (Fase 2) en ten slotte van een in baksteen opgebouwde Gotische kerk (Fase 3).

Bij de tijdens het archeologisch onderzoek aangetroffen funderingsrestanten konden drie bouwfases worden onderscheiden. Elk van deze bouwfases kon echter worden toegeschreven aan de uit bakstenen opgetrokken kerk (en zijn daarom benoemd als Fase 3a, 3b en 3c). Resten van Fase 2, een oudere in tufsteen opgetrokken kerk, zijn binnen het onderzoeksgebied niet aangetroffen. Daarentegen zijn bij dit onderzoek en ook bij eerder archeologisch onderzoek wel aanwijzingen gevonden voor een voorganger die in tufsteen opgebouwd moet zijn geweest. De overgang van een tufstenen kerkgebouw naar een met bakstenen opgetrokken kerk zal een gefaseerd proces zijn geweest, waarbij de verschillende fasen elkaar ten dele overlapt zullen hebben. De verbouwing en het herstel van een kerk betroffen immers meestal een continue proces.

De Romaanse in tufsteen opgetrokken kerk, waarvoor tijdens het onderzoek en de hier eerder uitgevoerde archeologische onderzoeken duidelijke aanwijzingen zijn aangetroffen, zal veel overeenkomsten hebben gehad met kerken uit dezelfde periode. Kerken uit deze periode hebben vrijwel allen een vergelijkbare opbouw. Deze werd gevormd door een zaalkerkje met een inspringend rechthoekig koor of een halfronde absis¹⁴³ (zie Afbeelding 65).

Hoewel de eerste vermeldingen van steenhandel uit de 12de eeuw stammen, is het gebruik van tufsteen al veel eerder vastgesteld. Vanaf de tweede helft van de 10de eeuw werd er weer tufsteen verhandeld vanuit het Rijnland¹⁴⁴. Ook is in Zeeland het hergebruik van Romeins materiaal uit bijvoorbeeld Aardenburg vastgesteld. Of de Westmonsterkerk te Middelburg in zijn eerste fase gelijk uit tufsteen was opgetrokken of dat deze nog een houten voorganger heeft gehad is onduidelijk. Dat een eerste kerkje hier was opgetrokken uit tufsteen kan zeker niet worden uitgesloten.

Er wordt voor de Westmonsterkerk uitgegaan van een stichting op zijn vroegst halverwege de 10de eeuw. Nadat het gevaar voor de Noormannen-invalen was geweken en de bisschop teruggekeerd was naar zijn zetel in Utrecht, werden in de tweede helft van de 10de eeuw en vooral in de 11de eeuw, weer massaal kerken gebouwd. In deze periode zal ook de kerk te Middelburg gebouwd zijn, als eerste parochiekerk van Zeeland bewesten de Schelde¹⁴⁵.

Tijdens eerder uitgevoerd historisch onderzoek werd al vastgesteld dat zeker voor 1050 al enkele parochies waren afgesplitst van deze moederkerk. De bouw van de eerste kerk zal dus vanaf circa 950 hebben plaatsgevonden, maar ruim voor 1050. Een C14-monster van de oudste menselijke resten uit één van de diepste aangetroffen begravingen op het kerkhof heeft een datering opgeleverd van 985 ± 30 BP (circa 965 na Chr.)¹⁴⁶. Ook één ander skelet werd op basis van de C14-datering in de 10de eeuw gedateerd (circa 975 na Chr.). Wanneer deze dateringen juist zijn, dan zou dit inderdaad betekenen dat het kerkhof en de kerk in deze periode in ieder geval al aanwezig moeten zijn geweest.

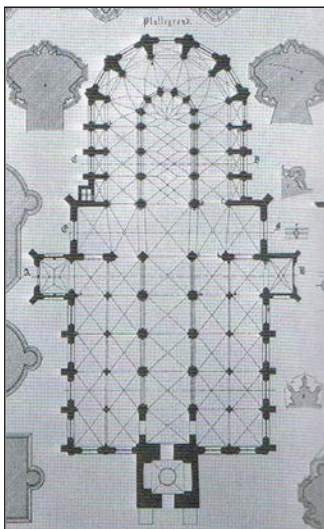
¹⁴³ Bosma, e.a., 2007: p. 38.

¹⁴⁴ Bosma, e.a., 2007: p. 45.

¹⁴⁵ Henderikx, 2000: p. 15.

¹⁴⁶ De datering kan als gevolg van het Reservoir-effect later uitvallen.

Daarbij is het niet zeker of dit het diepst of oudste aanwezige begravningsniveau betreft, aangezien bij het onderzoek de onverstoorde bodem niet is bereikt. Het maaiveldniveau ten tijde van Fase 2 lag vermoedelijk op circa 2.0/ 2.2 meter +NAP.

Afbeelding 65 tot en met 67. Links de Sint Catharinekerk te Lemiers. Een zaalkerkje uit de 11^e eeuw. Rechts de Sint Nicolaaskerk te Oldenzijl. Kerk met halfronde absis uit de eerste helft van de 13^e eeuw. Onder de plattegrond van de St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen uit de tweede helft van de 14^e eeuw. Bron: Bosma, e.a., 2007.

De tufstenen kerk heeft een bakstenen opvolger gehad, die oorspronkelijk uit kloostermoppen en waarschijnlijk deels nog uit tufsteen was opgebouwd. Het is daarbij niet duidelijk of de kerk in zijn geheel is afgebroken en is vernieuwd, of dat het een geleidelijk proces betrof. Het kan zijn dat op een bepaald moment delen van de kerk vernieuwd zijn en/of zijn uitgebreid in een bakstenen uitvoering, eventueel met hergebruik van tufsteen.

Ook voor de in deze rapportage gehanteerde indeling in bouwfases van de in baksteen opgetrokken kerk is waarschijnlijk geen scherpe grens te trekken. Het zal een min of meer geleidelijke metamorfose van het gebouw betreffen. Ook is slechts een heel klein deel van de gehele kerk opgegraven, zodat de fasering niet representatief hoeft te zijn voor het gehele kerkgebouw.

Vaak werd tijdens een eerste fase van baksteengebruik de buitenzijde van de kerkmuur nog bekleed met hergebruikte tufsteen en werd de binnenzijde uit baksteen vervaardigd. In een volgende fase werd dan de gehele muur uit baksteen opgetrokken¹⁴⁷.

Er van uitgaande dat er sprake was van een bevolkingstoename in de loop van de tijd, dan mag worden verwacht dat de kerk bij een opvolgende bouwfase ook werd vergroot. Tegelijkertijd kan het ontstaan van meerdere dochterparochies op Walcheren gedurende de Volle Middeleeuwen ook (hetzij tijdelijk) voor een ontlasting hebben gezorgd.

Fase 3a

Binnen het onderzoeksgebied werd één puinfundering (Spoor 30, Vlak 3) aangetroffen die mogelijk aan het begin van deze derde fase kan worden toegeschreven (Fase 3a). Het spoor bevatte namelijk veel afbraakmateriaal dat gedeeltelijk aan de tweede bouwfase van de kerk toegeschreven kan worden. Bij het onderzoek naar het natuursteen, bleek dat de mortelresten op het tufsteen onder meer een baksteentoeslag bevatten. Ook werden in het bovenste deel van Spoor 30 (benoemd als uitbraakspoor, Spoor 15, Vlak 2) enkele baksteenbrokjes aangetroffen. Het gaat hier dus om resten van een bouwfase waarbij al baksteen was gebruikt. Daarnaast werd in het uitbraakspoor Spoor 15 een tegel van Gobertange- of Ledestein aangetroffen (weliswaar zonder mortelresten). Deze laatste is op zijn vroegst te dateren in de 14de eeuw, zodat de sloop op zijn vroegst ook in deze eeuw moet worden gedateerd. Er werd helaas geen resterend muurwerk aangetroffen, zodat voor het onderzoeksgebied hierover geen duidelijkheid kan worden gegeven. Er bestaat een gereede kans dat het de locatie betreft van de oudste bakstenen fase van de kerk. Het maaiveldniveau ten tijde van het begin van Fase 3a lag vermoedelijk op circa 3.6 meter +NAP.

Bij het onderzoek in 1998 daarentegen werden in de funderingen van met name de noordelijke schipmuur, de oostelijke vieringpijlers en het westelijke deel van de noordelijke koormuur veel hergebruikte tufsteenblokken terug gevonden. Ook werd onder een van de grafkelders een intacte tufstenen fundering waargenomen. Daarnaast wijst het voorkomen van een circa één meter brede fundering met kloostermoppen mogelijk op de aanwezigheid van een oudere bakstenen kerk uit de derde bouwfase¹⁴⁸. Ook werd in het westelijk deel van de kerk relatief meer kloostermoppen waargenomen. Mogelijk dat het aangetroffen restant van de puinfundering binnen het onderzoeksgebied tot eenzelfde fase behoort heeft als dit laatst genoemde muurwerk.

De bouw van deze eerste bakstenen kerk, mogelijk in een laat Romaanse of vroeg Gotische traditie moet in de 13de eeuw of aan het begin van de 14de eeuw hebben plaatsgevonden. In veel grote steden in Nederland verrijzen in deze periode de zogenaamde stedelijke parochiekerken (zie Afbeelding 66). Dit waren over het algemeen driebeukige basilieken, waarbij het middenschip een zadeldak en de zijschepen een lessenaarsdak hadden. Inwendig droegen zuilen of vierkante pijlers de lichtbeuk. In het oosten bevond zich een halfronde of polygoonaal koor of in enkele gevallen een eenbeukig transept¹⁴⁹. De bouw van een eerste bakstenen Westmonsterkerk wordt in voorgaande publicaties vaak rond circa 1300 gesitueerd¹⁵⁰. Waarschijnlijk was deze kerk minder breed en lang dan de latere gotische kerk. Aanwijzingen daarvoor zijn de aangetroffen fundering tijdens het onderzoek in 1998, waarbij een één meter brede fundering bestaande uit kloostermoppen werd aangetroffen, op circa 6.8 meter ten zuiden van de latere noordelijke schipmuur. Het binnen het onderzoeksgebied aangetroffen uitbraakspoor van Fase 3a werd op een afstand van vier meter van de latere zuidmuur (Fase 3b) aangetroffen.

---

¹⁴⁷ Slinger, e.a., 1982: p. 30.

¹⁴⁸ Kuipers, 2000: p. 62-63.

¹⁴⁹ Bosma, e.a., 2007: p. 149.

¹⁵⁰ Kuipers, 2000.

Fase 3b

Tot deze fase behoren de in Vlak 1 aangetroffen oost-west georiënteerde funderingen. Deze maken onderdeel uit van de zuidelijke muur van het schip van de gotische kerk, zoals deze tot 1575 nog moet hebben bestaan. De funderingsrestanten waren bijna een meter breed en bestonden uit nog acht of negen steenlagen. Het muurwerk was voorzien van twee poeren aan de binnenzijde van de kerk (S23 en 26) met daar tegenover, aan de buitenzijde, funderingen voor een steunbeer (S28 en S64). Tussen de poeren waren spaarbogen opgemetseld die de zuidelijke kerkmuur hebben gedragen (S25). Dit gehele muurwerk was gefundeerd op een flinke puinfundering die doorliep tot beneden de aanlegdiepte van de bouwput. De puinfundering was waarschijnlijk gefundeerd op de natuurlijke ondergrond (het kreekzand). Op het diepste aangelegde niveau (circa 1.35 meter +NAP) werd deze puinfundering in elk geval nog waargenomen. De oppervlaktes van de puinfunderingen waren qua oppervlakte groter dan het bovenliggende muurwerk. Het maaiveldniveau ten tijde van het begin van Fase 3b lag waarschijnlijk op circa 3.6 meter +NAP.

Waarschijnlijk is het schip bij de ombouw tot een gotische kerk, vermoedelijk rond circa 1400 A.D., zowel naar het zuiden als naar het noorden toe verbreed. Het koor, dat altijd aan de oostzijde van de kerk geplaatst is en vaak enigszins inspringt ten opzichte van het schip, moet in deze vorm dan uit dezelfde periode stammen als de verbreding van het schip. Mogelijk lag het oude koor dan op de plaats van het priesterkoor zoals vaker het geval is¹⁵¹. Het geheel zal samenhangen met de bouw van een geheel nieuwe grotere gotische kerk in de 14de en/of aan het begin van de 15de eeuw. Deze gotische kerkfase zal aan de noordzijde (het schip) en de oostzijde (koor) eerder zijn opgebouwd dan aan de zuidzijde. Dit vanwege het gebruik van tufsteen in de kerkfunderingen op deze locaties. Ter plaatse van het zuidwestelijke deel van de kerk (binnen het onderzoeksgebied) ontbreekt tufsteen geheel in de funderingen van de laatste fase van de kerk.

Binnen het onderzoeksgebied waren in elk geval twee van de vier aangetroffen poeren, alsmede de fundering van de tussenliggende spaarbogen gefundeerd op afbraakpuin (baksteen/mortel). Mogelijk gaat het hierbij om puin van de gesloopte bakstenen voorganger van de Westmonsterkerk. Het is bekend dat voorgangers soms nog (gedeeltelijk) tot een laat moment tijdens de bouw van een nieuwe kerk overeind bleven staan.

In Utrecht bijvoorbeeld werd in 1254 met de bouw van de nieuwe Dom begonnen. Als eerste werd met de fundering van het koor begonnen. Vanaf 1288 begon de bouw van het opgaande muurwerk. In 1321 was de bouw van de oostpartij grotendeels voltooid, maar werd eerst aan de toren begonnen. Deze was in 1382 gereed, waarop het koor en transept werden afgemaakt en in 1479 voltooid. In 1471 waren dan de laatste delen van de Romaanse voorganger gesloopt. In 1517 was het schip gereed en onder de kap¹⁵²

Verder is het de moeite waard om te wijzen op een goed vergelijkbare Gotische kerk te Kampen. Zowel voor wat betreft de plattegrond als de verhoudingen komt het gebouw goed overeen met de Westmonsterkerk gedurende zijn laatste fase (zie Afbeelding 67). De kerk werd gebouwd vanaf circa 1369, wat ook weer goed vergelijkbaar is met de Westmonsterkerk, waarvan de bouw in circa 1390 wordt geplaatst. Ook op basis van de resultaten van het archeologisch onderzoek moet de bouw in een vergelijkbare periode geplaatst worden.

Een restant muurwerk in de noordwesthoek van het onderzoeksgebied, waarvan de exacte omvang en het verloop niet konden worden vastgesteld, lijkt een enigszins afwijkende positie en oriëntatie te hebben ten opzichte van de te verwachten kerkplattegrond. Het muurwerk was deels uitgebroken en lag gedeeltelijk buiten de damwanden van de nieuwbouw, die rondom het onderzoeksgebied waren aangebracht. Het is daarom onduidelijk hoe dit muurwerk past binnen de plattegrond van de kerk. Het zou een poer kunnen zijn, zoals de drie andere exemplaren die zijn aangetroffen, maar dan zou deze wel erg dicht naast de naastgelegen poer zijn aangelegd.

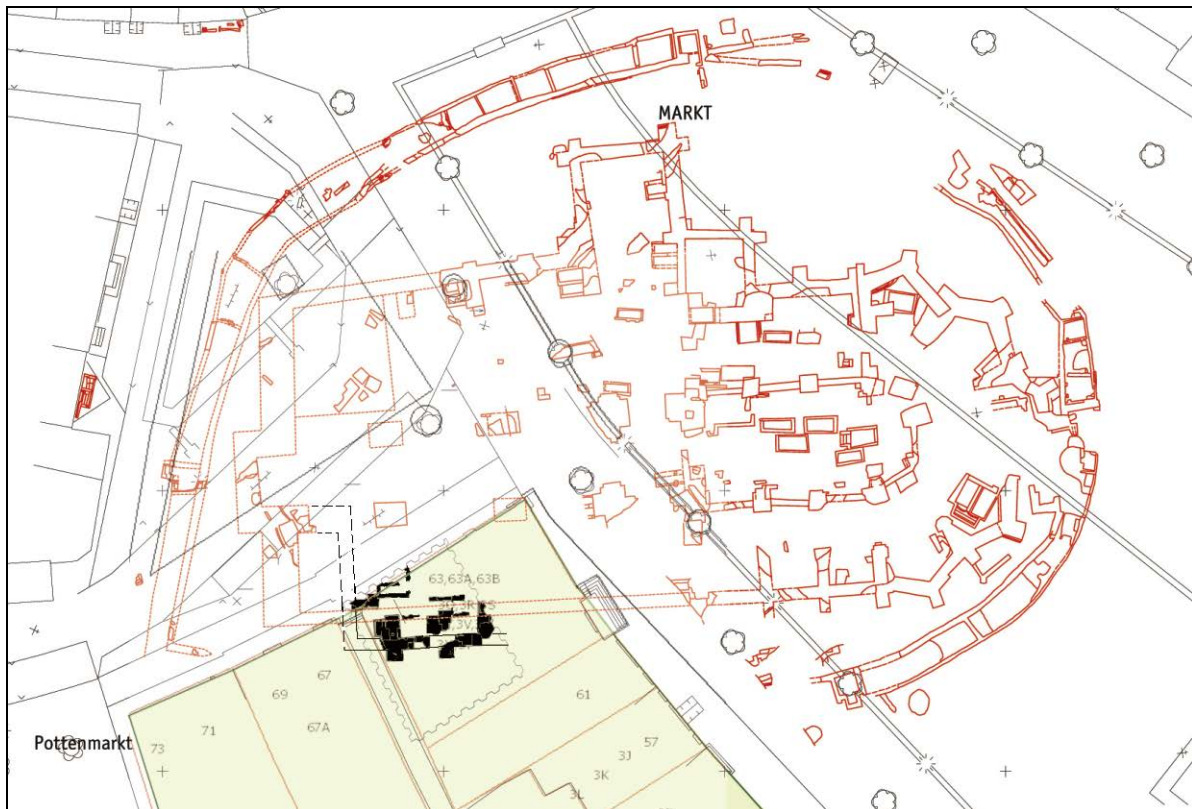
---

¹⁵¹ Zie Grote- of Sint Jacobskerk te Den Haag: Van Veen & Vergouwen, 2009.

¹⁵² Bosma, 2007: p. 154.

Een tweede mogelijkheid is dat het een poer betreft behorend tot de westgevel van de kerk. Dit komt echter niet overeen met de reconstructie van de westgevel op basis van het onderzoek in 1943 (zie Afbeelding 9) en het onderzoek in 2004-2005 op het Tympaanplein (zie Afbeelding 10). Dit zou namelijk betekenen dat de poer op een afstand van circa 7 meter vanaf de westgevel van de kerk geplaatst zou zijn (op basis van de reconstructie). Wanneer het funderingsrestant verband houdt met de westgevel, dan zou dit betekenen dat deze circa 5 meter meer naar het oosten zou hebben gelegen en dat het schip dus minder lang zou zijn geweest. De ingangspartij, centraal voor de westzijde van de kerk, zou dan dieper zijn geweest en ongeveer vierkant. Over het algemeen werd echter een toren gebruikt als ingangspartij voor de westgevel van de kerk (zie Afbeelding 67 voor het voorbeeld uit Kampen) en in het geval van de Westmonsterkerk is al sprake van een vieringtoren.

Een laatste mogelijkheid is dat het gaat om een onderdeel van een nog onbekende indeling in de zuidwesthoek van de kerk, zoals een reeds genoemde grotere min of meer afgesloten ruimte (zie p.20). Het betreft echter speculaties. Toekomstig onderzoek zal hier uiteindelijk uitsluitsel over moeten geven. Zowel tijdens het onderzoek ter plaatse van het Tympaanplein als in het onderzoeksgebied betreffen de waargenomen resten die mogelijk aan de westgevel toegeschreven kunnen worden slechts kleine delen. Hierdoor kan de daadwerkelijke ligging van de funderingen van dit deel van de kerk nog niet goed worden gereconstrueerd.

Afbeelding 68. Reconstructie van de Westmonsterkerk op basis van het onderzoek in 1998, 2004 en 2005 door van Kempen (in rood). Toegevoegd zijn de resultaten van de opgraving ter plaatse van Markt 65 (in zwart). Met zwarte lijnen is op basis van de aangetroffen resten een potentiële reconstructie van het verloop van het muurwerk weergegeven.

Fase 3c

In een volgende fase werd aan de westzijde van de poeren S23 en S26 een versteviging aangebracht (S24 en S27). Waarschijnlijk was een verzakking van dit deel van de kerk de aanleiding voor het aanbrengen van de versteviging. Waarschijnlijk waren de puinfunderingen van de poeren S23 en S26 niet voldoende stevig om het gewicht van de kerkmuur te dragen.

Daarnaast werd op enkele plaatsen in de buitenzijde van de fundering trasmortel waargenomen, met name aan de grondboog tussen de poeren S23 en S26. Het gaat hier om latere herstelwerkzaamheden naar aanleiding van de verzakking, die waarschijnlijk hebben plaatsgevonden toen ook de versteviging van de poeren zelf werd gerealiseerd. Vermoedelijk waren als gevolg van de verzakking de voegen in de grondboog op enkele plaatsen gebarsten. Deze herstelfase van dit deel van de kerk moet in de loop van de 15^e of pas in de 16^e eeuw hebben plaats gehad. Het maaiveldniveau lag aan het einde van de 15de eeuw vermoedelijk op circa 3.8 meter +NAP.

8.1.2 De begravingen

Binnen het onderzoeksgebied werden resten opgegraven van meer dan 40 verschillende individuen. Het merendeel betrof kistbegravingen, waarvan 9 kisten redelijk goed bewaard waren gebleven. Daarnaast werd de resten van een zandstenen sarcofaag en een gemetselde en bepleisterde dubbele grafkelder aangetroffen.

Omdat bij de herbouw van de kerk - vermoedelijk circa 1400 A.D. (Fase 3b) - en bij de bouw van het winkelpand in 1953 veel verstoringen hadden plaatsgevonden, waren niet alle skeletten compleet bewaard gebleven. Zo werden tien losse schedels en een aantal incomplete skeletten aangetroffen. Uiteindelijk zijn 29 grotendeels of geheel complete skeletten geselecteerd voor nader onderzoek.

Op basis van de C14-dateringen van tien skeletten werden de begravingen gedateerd in de tweede helft van de 10de eeuw tot in de 12de eeuw, en in de 15de, 16de tot mogelijk zelfs 17de eeuw (na de afbraak van de kerk). De periode van de 12de tot en met 14de eeuw ontbreekt hierbij. Statistisch gezien gaat het om een kleine populatie die hier in een periode van ruim 600 jaar is begraven. Dit maakt het onmogelijk om algemene conclusies te kunnen trekken. De onderzoeksresultaten, met name ook het fysisch-antropologisch onderzoek en het DNA-onderzoek, bieden wel de mogelijkheid om in de toekomst vergelijkingen te kunnen trekken wanneer er hier in de toekomst nieuwe opgravingen worden uitgevoerd, waarbij meer skeletmateriaal voor onderzoek beschikbaar komt. Ook voor de toekomstige DNA-database, die nu nog in de kinderschoenen staat, kunnen de onderzoeksgegevens worden beschouwd bouwstenen voor toekomstig onderzoek.

De twee vroegst gedateerde skeletten stammen, op basis van de C14-dateringen, uit de 10de eeuw na Chr. De dateringsrange (985 en 975 BP +/- 30 jaar) valt immers tussen 935 – 995 en respectievelijk 945 – 1005 na Chr. Ook een derde met C14 gedateerd skelet zou nog uit de 10de eeuw kunnen stammen (945 BP +/- 30 jaar, 975 – 1035 na Chr.). Dit lijkt de aanname dat de Westmonsterkerk in ieder geval al uit het midden van de 10de eeuw stamt te ondersteunen. Hierbij moet nogmaals worden opgemerkt dat niet volledig blind kan worden gevaren op de C14-dateringen. Als gevolg van het Reservoir-effect zouden deze dateringen immers een te vroege datering kunnen suggereren.

8.2 Beantwoording onderzoeksvragen

In de onderstaande paragraaf worden de onderzoeksvragen uit het PvE herhaald en bondig beantwoord, dan wel aangegeven of de onderzoeksresultaten het toelaten deze te beantwoorden.

1. *Zijn er nog bouwkundige resten aanwezig en zo ja, wat zijn de toegepaste bouwtechnieken en de functie?*

Er zijn funderingsresten aangetroffen behorende tot de Westmonsterkerk en daterend vanaf de tweede helft van de 14de eeuw. Het betreft met kalkmortel gemetselde funderingen van baksteen.

Aan de binnenzijde van de kerk werden poeren aangetroffen met een fundering voor een steunbeer aan de buitenzijde van de kerk daar tegenover. Tussen de poeren was de kerkmuur gefundeerd op grondbogen.

2. *Zijn er begravingen aanwezig? Zo ja, in welke staat verkeren zij?*

Zie onderzoeksvraag 4.

3. *Zijn er water- en beerputten of kuilen aanwezig en wat is hun datering, functie, fasering, inhoud en structuur?*

Er werden binnen het onderzoeksgebied geen archeologische sporen aangetroffen behorend tot een seculiere context.

4. *Wat is de conserveringstoestand van, indien aanwezig, organisch vondstmateriaal?*

Er werd zowel bot- als houtmateriaal aangetroffen. Ondanks dat veel skeletmateriaal bewaard is gebleven, is de algemene bewaringstoestand van de beenderen matig tot slecht. Met name in de diepere lagen was het botmateriaal en zelfs het hout van de kisten soms relatief goed bewaard gebleven.

5. *Past het beeld op basis van de onderzoeksgegevens in het beeld dat er is van de ontwikkeling van Middelburg?*

Het beeld op basis van de resultaten van het archeologisch onderzoek bevestigt het bestaande beeld van de ontwikkeling van Middelburg.

6. *Wat is de datering, fasering, ruimtelijke spreiding, aard en conservering van de aanwezige sporen?*

In de noordoostelijke hoek van het onderzoeksgebied werd een uitbraakspoor/ puinfundering aangetroffen welke waarschijnlijk aan de eerste baksteenfase van de kerk kan worden toegeschreven, die vermoedelijk uit de 13de eeuw of rond 1300 dateert. Het spoor was plaatselijk doorgraven door jongere begravingen en lag grotendeels buiten het onderzoeksgebied.

Uit een daaropvolgende fase, vermoedelijk vanaf de tweede helft van de 14de eeuw, zijn resten aangetroffen van de zuidelijke muur van het schip. De muur was op meerdere plaatsen doorbroken bij het plaatsen van funderingspalen tijdens de bouw in 1953. Bij latere herstelwerkzaamheden aan de kerk in de loop van de 15de of 16de eeuw zijn tegen twee poeren verstevigingen geplaatst om verzakking tegen te gaan. Ook het restant van een grafkelder dateert uit deze periode. Het betreft een dubbele kelder die ten dele buiten het onderzoeksgebied was gelegen. Ook was een deel van de grafkelder verstoord bij het aanbrengen van de funderingspalen in 1953.

7. *Wat is de datering van de begravingen?*

Op basis van de C14-dateringen van tien skeletten werden de begravingen gedateerd in de tweede helft van de 10de eeuw tot in de 12de eeuw, en in de 15de, 16de tot mogelijk zelfs in de 17de eeuw (na de afbraak van de kerk). De periode van de 12de tot en met 14de eeuw ontbreekt hierbij.

8. *Wat zijn de resultaten van het fysisch antropologisch onderzoek?*

Van de 29 onderzochte individuen zijn 20 individuen ouder dan 20 jaar geworden. Deze groep van 20 volwassen bestaat uit 9 mannen, 6 vrouwen en 5 individuen waarvan het geslacht niet meer kon worden bepaald. De gemiddelde sterfteleeftijd van de mannen bedroeg 45 jaar.

De mannen hadden een gemiddelde lengte van 172,68 cm. De 6 vrouwen waren gemiddeld 49 jaar oud geworden en hadden een gemiddelde lengte van 161,12 cm.

Van de 9 biologisch minderjarigen, waren 3 kinderen overleden tussen de 13 en 20 jaar, 1 tussen de 7 en 12 jaar, 3 tussen de 1 en 6 jaar en 2 vóór de leeftijd van 1 jaar.

Ondanks dat veel skeletmateriaal bewaard is gebleven, is de algemene conserveringstoestand van het botmateriaal matig tot slecht. De slechte bewaringstoestand van het botmateriaal beperkt de mogelijkheid om op basis van de bestudering van het botmateriaal sporen van ziektes vast te stellen. Desalniettemin, is beenvliesontsteking op de onderbenen vrij frequent vastgesteld. De meest vastgestelde pathologie heeft te maken met slijtage van de wervellichamen. Dit is niet verwonderlijk aangezien de gemiddelde leeftijd van de gehele populatie boven de 45 jaar ligt.

Vreemd genoeg zijn geen gelijksoortige frequenties opgetekend voor wat betreft de degeneratie van de wervelboogfacetten en de grote gewrichten (knie, heup, elleboog...). Deze ondervetegenwoordiging kan mogelijk worden verklaard door de slechte conserveringstoestand van de beenderen. Ondanks dat relatief weinig tanden konden worden onderzocht, wijzen de hoge percentages van versteende tandplaque, tandverlies vóór de dood en de terugtrekking van het kaakbeen, op een slechte mondhygiëne.

9. *Wat zijn de resultaten van het oud-DNA-onderzoek?*

Uit het DNA-onderzoek is allereerst gebleken dat het DNA in de geselecteerde monsters relatief goed geconserveerd bleek. Er was daarbij geen waarneembaar verschil tussen de conservering van de jongere en de oudere monsters. Dit heeft vermoedelijk te maken met het feit dat de oude begravingen relatief diep liggen, met een afdekkende kleilaag. De conserveringsomstandigheden zijn hier dan ook beter dan bij de jongere begravingen die in de ondiepere bodemhorizonten werden aangetroffen. Ook hebben de strenge werkvoorschriften voor het afnemen van de monsters ervoor gezorgd dat er geen contaminatie is opgetreden met recent DNA.

Op basis van het DNA-onderzoek kon van negen van de tien individuen met zekerheid worden vastgesteld of het een man dan wel een vrouw betrof. Daarbij werd de geslachtbepaling op basis van het fysisch-antropologisch onderzoek bevestigd. In twee gevallen, waarbij het geslacht in eerste instantie niet nader kon worden bepaald, bleek het te gaan om individuen van het mannelijk geslacht.

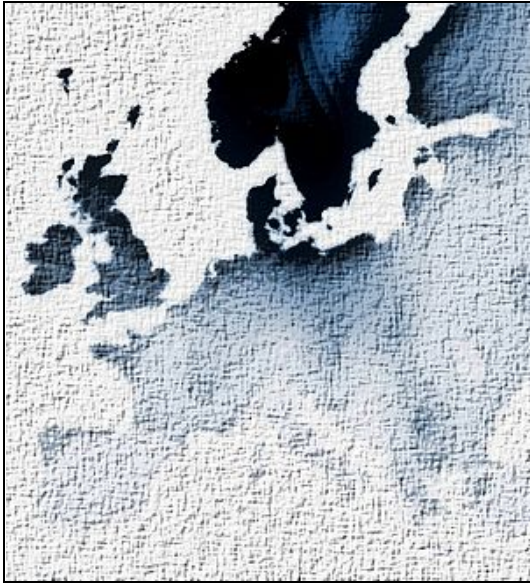
Rechtstreekse verwantschap (ouder-kind-relaties) werd op basis van de DNA-profielen niet vastgesteld. Op basis van de aanwezige haplogroepen, waren zowel in mannelijke als in vrouwelijke lijn mogelijk wel verwantschappen aanwezig. De aangetroffen haplogroepen komen echter veelvuldig voor in Noordwest Europa, waardoor de kans aanwezig is dat individuen toevallig dezelfde haplogroep delen.

Voor wat betreft eventuele indicatoren die zouden kunnen wijzen op migratie, is zoals gezegd sprake van haplogroepen die veelvuldig in Noordwest Europa voorkomen. Migratie kan daarom niet worden aangetoond, dan wel worden uitgesloten. Opvallend is daarentegen wel de aanwezigheid van Y-haplogroep II bij een individu. Als belangrijkste herkomstgebied van mensen met deze Y-haplogroep geldt het huidige Scandinavië. Het betreft een individu uit één van de oudste begravingen (Spor 62). In Engeland wordt de aanwezigheid van Y-haplogroep II vaak beschouwd als een marker voor immigrerende Vikingen of Angelsaksen¹⁵³.

Vanwege het kleine aantal onderzochte monsters kan geen representatief beeld worden geschetst van de populatie van Middelburg door de tijd heen. Daarom zijn statistische onderzoeken of vergelijking met andere onderzochte vindplaatsen vooralsnog niet mogelijk. Het DNA-onderzoek moet dan ook vooral worden gezien als een bouwsteen voor toekomstig onderzoek, waaraan de opgraving ter plaatse van Markt 65 een belangrijke bijdrage heeft geleverd.

---

¹⁵³ <http://www.hprg.com/hapest5/>

Afbeelding 69. Verspreidingskaart van Y-Haplogroep II in noordwest Europa in de huidige situatie.

Zowel de dendrochronologische datering als datering op basis van aardewerk in de

10. *Zijn er uitspraken te doen over leeftijd, geslacht, fysieke gesteldheid, ziektes, enz.*

Zie onderzoeksvraag 8.

11. *Is er een relatie met de sporen die eerder opgegraven werden op de Markt?*

De aangetroffen archeologische resten vormen een aanvulling op de resultaten van eerder archeologisch onderzoek in 1998, 2004 en 2005. Hierbij werd reeds een groot deel van de plattegrond van de laatste fase van de Westmonsterkerk gedocumenteerd. Vanwege de diepte van het huidige onderzoek kon naast een aanvulling op de plattegrond van de kerk ook aanvullende informatie worden verkregen over de ouderdom en de stratigrafie van het kerkhof.

12. *Wat valt er te zeggen aan de hand van de vondsten zoals aardewerk, glas en metalen voorwerpen over de welstand en materiële cultuur van de bewoners van deze wijk?*

Het meeste vondstmateriaal kon niet worden gerelateerd aan individuele bijzettingen. Slechts enkele metalen voorwerpen werden in de grafvulling aangetroffen. Aangezien alle metalen objecten in graven binnen de kerk zijn aangetroffen, zou dit erop kunnen duiden dat de welvarende mensen, die doorgaans binnen de kerk begraven werden, vaker met kleding aan en met bijgiften werden bijgezet dan diegenen die buiten de kerk werden begraven, maar dit beeld kan vertekend zijn als gevolg van de beperkte omvang van de opgraving.

13. *Welke bijdrage leveren de aanwezige sporen aan de ontstaansgeschiedenis van Middelburg?*

Het feit dat enkele van de aangetroffen begravingen mogelijk stammen uit de tweede helft van de 10de eeuw zou het veronderstelde beeld van de Westmonsterkerk als een van oorsprong in de 10de eeuw gevestigde kerk kunnen bevestigen.

Het beeld van het vroege Middelburg bestaande uit twee kernen; één rond de haven in het oosten (oostover) en één rond de Westmonsterkerk (westover), zoals geschetst door Hendrixx¹⁵⁴ is daarbij aannemelijk.

¹⁵⁴ Hendrixx, 2002: p. 252.

14. Kan er een bijdrage geleverd worden aan de plattegrond van de Westmonsterkerk?

Ten opzichte van de meeste recente reconstructie door van Kempen¹⁵⁵ kan worden gesteld dat de zuidelijke muur (van de zijbeuk) van de Westmonsterkerk meer zuidelijk heeft gelegen dan werd aangenomen en dat het schip breder is geweest dan werd aangenomen. Ook werd een deel van een fundering aangetroffen waarvan de functie binnen de plattegrond van de kerk nog onduidelijk is. Het kan daarbij gaan om een onderdeel van de fundering voor de westgevel van de kerk. Ook is niet uit te sluiten dat deze fundering te relateren is aan een indeling binnen de zuidwesthoek van de kerk.

8.3 Waardering

De waardering is hier vooral van belang in verband met de archeologische resten die nog kunnen worden verwacht onder de nieuwe keldervloer en in de zones die direct grenzen aan de huidige opgravingsput. Het waarderen van een vindplaats in overeenstemming met de KNA 3.2, Bijlage IV, waarderen van archeologische vindplaatsen, houdt in dat de kwaliteit van het bodemarchief wordt bepaald. Het vaststellen van de kwaliteit geschiedt op basis van belevingsaspecten, fysieke criteria en inhoudelijke criteria, die elk een score toegekend krijgen. In de eerste stap wordt nagegaan of een vindplaats vanwege zijn belevingswaarde, op basis van zijn schoonheid of herinneringswaarde, als behoudenswaardig kan worden getypeerd.

Bij de fysieke waardebeoordeling van een vindplaats wordt getoetst op basis van 'gaafheid' en 'conservering'. Wanneer deze criteria samen bovengemiddeld (vijf of zes punten) scoren wordt de vindplaats als behoudenswaardig aangemerkt. Bij de laatste stap, op basis van inhoudelijke criteria, wordt de vindplaats gewaardeerd op wetenschappelijk belang. Deze wetenschappelijke waarde wordt gemeten aan de hand van zeldzaamheid, informatiewaarde, ensemblewaarde. Zo kunnen vindplaatsen die middelmatig tot laag scoren op fysieke kwaliteit toch als behoudenswaardig geacht worden op basis van hun grote inhoudelijke belang, wanneer zij zeven punten of meer scoren. Bij vindplaatsen met een lagere inhoudelijke waardering wordt vervolgens nagegaan of het criterium representativiteit van toepassing is. Zo ja, dan kan een voorstel worden gedaan voor een als behoudenswaardig aan te merken steekproef per categorie.

Binnen het onderzoeksgebied zijn de aanwezige archeologische resten door middel van een Archeologische Opgraving al ex situ veiliggesteld. Daardoor is de waardering alleen van toepassing op het diepste deel van de antropogene lagen dat in situ bewaard is gebleven onder de nieuw gebouwde kelder.

Waarden	Criteria	Scores		
		Hoog	Midden	Laag
Beleving	Schoonheid	Niet van toepassing		
	Herinneringswaarde	3		
Fysieke kwaliteit	Gaafheid		2	
	Conservering	3		
Inhoudelijke kwaliteit	Zeldzaamheid	3		
	Informatiewaarde	3		
	Ensemblewaarde	3		
	Representativiteit	Niet van toepassing		

Tabel 16. Scoretabel waarderingscriteria.

¹⁵⁵ Van Kempen, 2005.

Waardering op basis van belevingsaspecten

Schoonheid: dit belevingsaspect is niet van toepassing, omdat er geen sprake is van een zichtbaar Landschapselement.

Herinneringswaarde: dit belevingsaspect krijgt een hoge score, aangezien de Westmonsterkerk bekend is uit historische bronnen en afbeeldingen, en de kerk een belangrijke rol speelt in de geschiedenis van Zeeland als zijnde de moederkerk van Walcheren.

Waardering op basis van fysieke criteria

Gaafheid: De gaafheid van de vindplaats wordt als middelhoog beschouwd, op basis van de volgende parameters. De stratigrafie van de onderste lagen tot op de natuurlijke ondergrond was grotendeels intact aanwezig. Alleen op een aantal plaatsen waar heipalen waren aangebracht is de bodem verstoord. Daarnaast kunnen vroege graven zijn verstoord bij het aanbrengen van de latere poeren voor de gotische kerk.

Conservering: de conservering wordt hoog ingeschat op basis van volgende parameters. De conservering van artefacten van de meeste anorganische vondstcategorieën is goed. De conserveringsgraad van organisch vondstmateriaal (botresten en hout) is eveneens goed in de onderste bewaard gebleven lagen. Op basis van het aspect fysieke kwaliteit wordt de onderzoekslocatie als behoudenswaardig (score 5 punten) beschouwd.

Waardering op basis van inhoudelijke criteria

De aanwezige archeologische resten bestaan onder meer uit inhumatiegraven uit de vroegste fase van het kerkhof van de Westmonsterkerk, die waarschijnlijk al vanaf de 10^e eeuw dateren. De zeldzaamheid van een dergelijke vindplaats is hoog en uniek voor de regio Walcheren. Ook de informatiewaarde is hoog, aangezien onderzoek naar de aanwezige menselijke resten uit de graven kan een grote bijdrage leveren naar de gesteldheid van mensen in deze periode in Zeeland en ook betreffende de ontwikkeling van Middelburg. De ensemblewaarde is eveneens hoog, zeker in het kader van het eerder uitgevoerde onderzoek in de stadskern en de plannen om een DNA-database op te bouwen. Op basis van het aspect inhoudelijke kwaliteit is de onderzoekslocatie dus eveneens behoudenswaardig (score 9 punten).

Zowel op basis van fysieke als inhoudelijke criteria, zoals bepaald in het deelproces Waarderen in de KNA 3.2, Bijlage IV, kan de vindplaats als behoudenswaardig worden gekarakteriseerd.

9. Samenvatting en aanbevelingen

9.1 Samenvatting

Aanleiding voor het archeologisch onderzoek vormden de sloop- en bouwplannen met betrekking tot de locatie Markt 65 te Middelburg (Gemeente Middelburg). Hier zou een bestaande achterbouw worden afgebroken, terwijl het pand aan de marktzijde behouden bleef. Dit pand werd alleen inpandig gesloopt. Vervolgens zou een gecombineerde bebouwing, bestaande uit een winkel-/kantoorvoorziening (begane grond) en daarboven gestapelde appartementen worden gerealiseerd. Ook zou het nieuw te bouwen complex worden onderkelderd. Ten behoeve van de planvorming diende een sloop- en bouwvergunning te worden aangevraagd, waaraan door de Gemeente Middelburg eisen werden verbonden met betrekking tot archeologisch onderzoek. De oppervlakte van het plangebied bedroeg circa 300 vierkante meter. Het onderzoeksgebied had een oppervlakte van circa 110 vierkante meter.

Binnen het onderzoeksgebied werden archeologische resten aangetroffen van de voormalige Westmonsterkerk en het bijbehorende kerkhof. In de noordoostelijke hoek van het onderzoeksgebied werd een uitbraakspoor/puinfundering aangetroffen die waarschijnlijk aan de eerste baksteenfase van de kerk kan worden toegeschreven die vermoedelijk uit de 13de eeuw of rond 1300 dateert. Het spoor is plaatselijk doorgraven door jongere begravingen en ligt grotendeels buiten het onderzoeksgebied.

Uit een daaropvolgende fase, vermoedelijk vanaf de tweede helft van de 14de eeuw, zijn resten aangetroffen van de zuidelijke muur van het schip. De muur was op meerdere plaatsen doorbroken bij het plaatsen van funderingspalen tijdens de bouw in 1953. Bij latere herstelwerkzaamheden aan de kerk in de loop van de 15de of 16de eeuw zijn tegen twee poeren verstevigingen geplaatst om verzakking tegen te gaan. Ook het restant van een grafkelder dateert uit deze periode. Het betreft een dubbele kelder die deel buiten het onderzoeksgebied was gelegen. Ook hier was een deel verstoord bij het aanbrengen van de funderingspalen.

Naast het muurwerk werden eveneens een groot aantal begravingen aangetroffen. Op basis van tien met de C14-methode gedateerde skeletten werden de begravingen gedateerd vanaf het midden van de 10de eeuw tot mogelijk zelfs in de 17de eeuw (na de afbraak van de kerk). De periode van de 12de tot en met 14de eeuw ontbrak hierbij grotendeels, wat kan zijn veroorzaakt door de uitbreiding van de kerk aan het einde van de 14de eeuw, waarbij de betreffende lagen met begravingen grotendeels zijn verstoord. Ook in het gedeelte buiten de kerk waren begravingen uit deze lagen reeds verwijderd door de aanleg van een kelder.

Zowel op basis van fysieke als inhoudelijke criteria, zoals bepaald in het deelproces Waarderen in de KNA 3.2, Bijlage IV, kan de vindplaats als behoudenswaardig worden gekarakteriseerd.

9.2 Aanbevelingen

Binnen het onderzoeksgebied zijn archeologische resten tot op een diepte van circa 1.37 meter +NAP (en langs de randen dieper) verwijderd en ex situ veilig gesteld. De aanwezige archeologische resten beneden deze diepte zijn grotendeels in situ bewaard gebleven. Bij eventuele toekomstige graafwerkzaamheden binnen het onderzoeksgebied beneden het niveau van de nieuwe keldervloer dient dus rekening te worden gehouden met de nog aanwezige archeologische resten. Ook wordt geadviseerd om bij graafwerkzaamheden in de omgeving van het onderzoeksgebied archeologisch onderzoek verplicht te stellen.

Literatuur

- Acsádi, G. & J. Nemeskéri: *History of human life span and mortality*; Akadémiai Kiadó, Budapest: 1970
- Alberts, W. J. & H. P. H. Jansen: *Welvaart in wording, Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen*; 's-Gravenhage: 1964
- Arts, N.: De variatie aan metalen voorwerpen; In: N. Arts (red.), *Het Kasteel van Eindhoven*, Eindhoven, 161-97: 1992
- Arts, N.: De metalen voorwerpen van het Heuvelterrein; In: *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven, 1225-1500*, 221-35: 1994
- Arts, N., A. Huijbers, e.a.: *De Middeleeuwen en Vroegmoderne tijd in Zuid Nederland*; NOaA Hoofdstuk 3 (versie 1.0), (www.noaa.nl)
- Aten, N.: De opgraving in de Broerenkerk; In: H. Clevis & T. Constanse-Westermann (red.), *De doden vertellen. Opgraving in de Broerenkerk te Zwolle*, Kampen, 13-29: 1992
- Auferheide A. C. & C. Rodríguez-Martin: *The Cambridge encyclopaedia of human paleopathology*; Cambridge University Press, Cambridge: 1998
- Baart, J., e.a.: *Opgravingen in Amsterdam, 20 jaar stadskernonderzoek*; Haarlem: 1977
- Baart, J., W. Krook, e.a.: *Knopen aan het Hollandse kostuum uit de zestiende- en zeventiende eeuw*; Amsterdam (overdruk uit: Antiek. - Vol. 9, (1974-'75); pp. 17-49): 1974-1975
- Bartels, M. H.: *De Deventer wal tegen de Vikingen*, (Rapportages Archeologie Deventer 18); Deventer: 2006
- Bass, W. M.: *Human osteology: a laboratory and field manual (3rd Edition)*; Missouri Archaeological Society, Columbia: 1995
- Beisterveld, J. & A. A. Kok: *Het monumentale dak*; Amsterdam (Heemschut-serie deel 54): 1948
- Benerink, G. M. H.: *Archeologische Begeleiding Bouwlocatie Markt 57-59, Middelburg, Gemeente Middelburg*; SOB Research, Heinoord: 2010
- Benthem, A. van: *Programma van Eisen Middelburg Markt 65*; ADC ArcheoProjecten, Amersfoort: 2009
- Berends, G.: *Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen*; Restauratievademecum. RVblad Baksteen 02-01/18: 1989
- Bosma, K., Mekking, A., Ottenheim, K. en A. van der Woud: *Bouwen in Nederland, 600-2000*; Waanders Uitgevers, Zwolle: 2007
- Brothwell, D. R.: *Digging up bones*; British Museum, London: 1981
- Buikstra, J. E. & D. H. Ubelaker: *Standards for data collection from human skeletal remains*; Arkansas Archaeology Survey Research Series 44, Fayetteville, AR: 1994

- Burger, M.: *Nota Archeologische Monumentenzorg Walcheren 2006*; Middelburg, Veere, Vlissingen: 2006
- Byers, S.: *Introduction to forensic anthropology*; Boston: Allyn and Bacon: 2002
- Daalen, S. van & E. Jansma: *Pilot Research Dendroprovenancing. Researching the methodology and statistical procedures for dendroprovenancing*; Rapportage F500-273. Wageningen University and Research, Chair Group of Forest Ecology en Management: 2003
- Delorme, A.: *Dendrochronologische Untersuchungen an Eichen des Suedlichen Weser-und Leineberglandes*; Göttingen (dissertatie Universität Göttingen): 1972
- Delporte, F. M. J.: *Archeologische Begeleiding en Archeologische Opgraving Bouwlocatie Markt 55/55a en Plein 1940 3/3a, Middelburg*; SOB Research, Heinenoord: 2009
- Dijkstra, J. & F. S. Zuidhoff: *Kansen op de kwelder. Archeologisch onderzoek op en rond negen vindplaatsen in het nieuwe tracé van de Rijksweg 57 en de nieuwe rondweg ter hoogte van Serooskerke (Walcheren)*; ADC Monografie 10, Amersfoort: 2011
- Finnegan, M.: *Non-metric variation of the infracranial skeleton*; *Journal of Anatomy*, 125, p. 23-37: 1978
- France, D. L.: *Observational and metric analysis of sex in the skeleton*. In: K. J. Reichs (Ed.). *Forensic osteology: advances in the identification of human remain*; Illinois: C.C. Thomas, Springfield, p. 163-186: 1998
- Gemeente Middelburg, Gemeente Veere en Gemeente Vlissingen: *Nota Archeologische Monumentenzorg Walcheren Evaluatie 2008*; Middelburg, Veere, Vlissingen: 2009
- Grawonski, J. & J. Veerkamp: *Plavuiten*; *Monumenten & Archeologie* 4: 121-31: 2005
- Haglund, W. & M. Sorg: *The postmortem fate of human remains*; CRC Press, Boca Raton: 1997
- Hartog, E. den: *De oudste kerken van Holland - Van kerstening tot 1300*; Utrecht: 2002
- Hasselt, H., J. J. Lenting & H. van Westing: *Metalen gebruiksvoorwerpen*; In: J.J. Lenting, H. van Gangelen & H. van Westing (red.), *Schans op de Grens, Bourtanger bodenvondsten 1580-1850*, Sellingen, 403-62: 1993
- Heeringen, R. M. van, H. Hendrikse en J. J. B. Kuipers (Red.): *Geld uit de Belt. Archeologisch onderzoek in de bouwput van de gemeentelijke parkeerkelder en het belastingkantoor aan de Kousteensedijk te Middelburg*; Vlissingen: 1994
- Henderikx, P.: *Middelburg en de Westmonsterkerk tot circa 1300*; in: J. J. B. Kuipers et al. (red), *De onderkant van de Markt: De Westmonsterkerk van Middelburg in archeologie en historie*, Abcoude, 13-22: 2000
- Henderikx, P.: *Ontstaan en ruimtelijke ontwikkeling van Middelburg (9e - 14e eeuw)*; in: P.J. Woltering et al., *Middeleeuwse toestanden: archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*, Hilversum, 241-67: 2002
- Heyning, K.: *Het interieur van de Westmonsterkerk in de zestiende eeuw*; in: J. J. B. Kuipers et al. (red), *De onderkant van de Markt: De Westmonsterkerk van Middelburg in archeologie en historie*, Abcoude, 41-54: 2000

- Hillson, S.: *Dental anthropology*; Cambridge University Press, Cambridge: 2003
- Hollestelle, J.: *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*; Arnhem: 1976
- Hollstein, E.: *Mitteleuropäische Eichenchronologie*; Mainz: 1980
- Isçan, M. Y., S. R. Loth & R. K. Wright: Age Estimation from the rib by phase analysis: white males, *Journal of Forensic Sciences* 29, p. 1094-1104: 1984
- Isçan, M. Y., S. R. Loth & R. K. Wright: Age Estimation from the rib by phase analysis: white females; *Journal of Forensic Sciences* 30, p. 853-63: 1985
- Janse, H.: *Bouwers en bouwen in het verleden - de bouwwereld tussen 1000 en 1650*; Zaltbommel: 1965
- Janse, H. (red): *Leien op monumenten*; Zeist: 1986
- Jansma, E.: *Nederlandse bouwhout chronologie*; in: J. Buisman,,: *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen*; Franeker, Uitgeverij van Wijnen: 1995.
- Jobling M. A, M. E. Hurles & C, Tyler-Smith: *Human Evolutionary Genetics; origins, peoples and disease*; Garland science, New York: 2004
- Jonge, N. de en J. Huizer: *Markt 65 te Middelburg. Een Bureauonderzoek*; ADC Rapport 2128, Amersfoort: 2009
- Kars, H.: *Early-Medieval Dorestad, an Archaeo-Petrological Study*; Heerhugowaard (Academisch Proefschrift): 1984
- Kars, H.: *De voorwerpen van natuursteen*; in: R. M. van Heeringen et al. (red), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes, 184-191: 1995
- Kars, H. & E. A. K. Kars: *Het natuursteen*; in: J. Dijkstra et al.: *Archeologisch onderzoek op het terrein van de voormalige Dijkhuijskazerne te Middelburg*, (ADC Rapport 595), Amersfoort, 129-136: 2006
- Kempen, P. A. M. M. van: *Markt (Tymphaanplein) Middelburg, gemeente Middelburg; archeologische begeleiding van de eerste fase van de herinrichtingswerkzaamheden*; RAAP Rapport 1070, Amsterdam: 2004
- Kempen, P. A. M. M. van: *Plangebied Markt (Tymphaanplein) Middelburg, gemeente Middelburg; archeologische begeleiding van de tweede fase van de herinrichtingswerkzaamheden*; RAAP Rapport 1202, Amsterdam: 2005
- Knibbe, B.: *PAST4 User Manual*: 2003
- Kramer, A.: *Schade aan natuursteen in Nederandse monumenten*; Restauratievademecum 08, Zeist: z.j.
- Kuiken, K.: *De kerk(en) van Brunoons Dokkum*; Keppelstok 73, 5-27: 2006
- Kuipers, J. J. B.: *Een postume kerk die driemaal opdook: het archeologische onderzoek van de Westmonsterkerk*; in: J. J. B. Kuipers et al. (red), *De onderkant van de Markt: De Westmonsterkerk van Middelburg in archeologie en historie*, Abcoude, 55 – 73: 2000

- Kuipers, J. J. B.: *De onderkant van de Markt. De Westmonsterkerk van Middelburg in archeologie en historie*; Uniepers, Abcoude: 2000
- Larsen, C. P.: *Bioarchaeology: interpreting behaviour from the human skeleton*; Cambridge University Press, Cambridge: 2003
- Louwe Kooijmans, L.P.: Oudheidkundige Boomkorvisserij op de Oosterschelde: *Westerheem* 20, 151-188: 1971
- Lovejoy, C. O., R. S. Meindl, T. R. Pryzbeck & R. P. Mensforth: Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death; *American Journal of Physical Anthropology* 68, p. 15-28: 1985
- Maat, G. J. R.: Male stature. A parameter of health and wealth in the Low Countries. In: W. H. Metz (Ed.): *Wealth, health and human remains in archaeology*, Symposium in het kader van de vijfentwintigste Kroon-voordracht gehouden voor de Stichting Nederlands Museum voor Antropologie en Praehistorie te Amsterdam op 27 maart 2003, Amsterdam, p. 142-152 : 2003
- Maat, G. J. R. & R. W. Mastwijk: Een fysisch antropologisch onderzoek van begravenen bij het Minderbroeders-klooster te Dordrecht, circa 1275-1572 AD; *Rapportage Archeologische Monumentezorg* 67, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort: 1998
- Maat, G. J. R. & R. W. Mastwijk: Manual for the physical anthropological report; *Barge's Anthropologica* 6, Leiden: 2007
- Maat, G. J. R., R. W. Mastwijk & E.A. van der Velde: On the reliability of non-metrical morphological sex determinations of the skull compared with that of the pelvis in the Low Countries; *International Journal of Osteoarchaeology* 7, p. 575-580: 1997
- Maat, G. J. R. & E. A. van der Velde: The caries attrition competition; *International Journal of Anthropology* 2: p. 281-292: 1987
- Mays, S.: Biodistance studies using craniometric variation in British archaeological skeletal material. In: S. Mays & M. Cox (Eds.): *Human osteology in archaeological and forensic science*; Cambridge University Press, Cambridge, p. 277-288: 2000
- Mays, S. & M. Cox: Sex determination in skeletal remains. In: S. Mays and M. Cox (Eds.): *Human osteology in archaeological and forensic science*; Cambridge University Press, Cambridge: p. 117-130: 2000
- Martin, H., 1957: *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland*, Drachten.
- Melkert, M. J. A.: *Petrografische analyse van de sarcofaag en deksel*; In: W. B. Waldus: De sarcofaag van het verdrongen middeleeuwse dorp bij Etersheim (Noord-Holland), Amersfoort, (ADC Rapport 2209), 21-24: 2010 a
- Melkert, M. J. A.: *Keramisch bouwmetaal en natuursteen*; In: W. B. Waldus: De sarcofaag van het verdrongen middeleeuwse dorp bij Etersheim (Noord-Holland), Amersfoort, (ADC Rapport 2209), 27-35: 2010 b
- Melkert, M. J. A.: *Het natuursteen van Veere N57: maalstenen en hergebruikte Romeinse bouwstenen*; in: J. Dijkstra & F. S. Zuidhoff (red.), Kansen op de kwelder: Archeologisch onderzoek op en rond negen vindplaatsen in het nieuwe tracé van de Rijksweg 57 en de nieuwe rondweg ter hoogte van Serooskerke (Walcheren), (ADC Monografie 10), Amersfoort: 2011

- Mulder, E. F. J. de, M. C. Geluk, I. L. Ritsema, W. E. Westerhof en T. E. Wong: *De ondergrond van Nederland*; Groningen: 2003
- Oele-Kap, I.: *Een wandeling door Oegstgeest anno 1882*; in: J. Craandijk & P. A. Schipperus, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, Haarlem, 246-248: 1882
- Ortner, D. J.: *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*; Smithsonian Institution Press, Washington: 2003
- Osborne, L., T. L. Simmons & S. P. Nawrocki: Reconsidering the auricular surface as an indicator of age; *Journal of Forensic Sciences* 49, p. 1-7: 2004
- Provincie Zeeland: Handleiding Programma's van eisen Zeeland: 2004
- Ras, J.: *Archeologisch Bureauonderzoek Markt 55/55a en Plein 1940 3/3a, Middelburg, Gemeente Middelburg*; SOB Research, Heinenoord: 2007
- Ras, J.: *Archeologisch Bureauonderzoek Markt 57-59, Middelburg, Gemeente Middelburg*; SOB Research, Heinenoord: 2008
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE): Archeologisch Informatie Systeem (ARCHIS II); Amersfoort, 2009
- Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), De Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden, Tweede generatie; Amersfoort: 2000
- Roberts, C.: Infectious disease in biocultural perspective: past, present and future work in Britain. In: S. Mays & M. Cox (Eds.): *Human osteology in archaeological and forensic science*; Cambridge University Press, Cambridge, p. 145-162: 2000
- Rogers, J. & T. Waldron: Infections in paleopathology: the basis of classification according to most probable cause; *Journal of Archaeological Science* 16, p. 611-625: 1989
- Scheuer, L., & S. Black: *Developmental juvenile osteology*; Elsevier Academic Press, London: 2000
- Schutowski, H.: Sex determination of infant and juvenile skeletons: morphognostic features; *American Journal of Physical Anthropology* 90, p. 199-205: 1993
- Slinger, A., Janse, H. en G. Berends: *Natuursteen in Monumenten*; Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist: 1982
- Spitzers, T.: Archeologische begeleiding Middelburg-Abdij. Middeleeuwse muur- en dierenresten van het "Vuile Pleintje"; BAAC-rapport 04.030: 2005
- Stenvert, R. et al.: *Zeeland*; (Monumenten in Nederland), Zeist: 2003
- SOB Research: Aanvraag "Archeologische Begeleiding en Archeologische Opgraving Markt 65, Middelburg"; Heinenoord: 2009
- Schweingruber: *Mikroskopische Holzanatomie. Formenspektren mitteleuropäischer Stamm- Und Zweigölzer zur Bestimmung von recentem und subfossilem Material*; Zürcher AG. ZugOxf.: 811.1 __ 016 : 810 : 814.7 (4): 1990
- Tolboom, H. J.: *Bewerking en afwerking van natuursteen*; In: W. Dubelaar et al., *Utrecht in steen*, Amsterdam, 111-127: 2007

- Trimpe Burger, J. A.: Korte vondstberichten uit Aardenburg II; *Berichten ROB* 15-16: 1966
- Trimpe Burger, J. A.: *Zeeland in de Romeinse tijd*; In: Deae Nehalenniae - Gids bij de tentoonstelling, Middelburg/Leiden, 45-54: 1971
- Trimpe Burger, J. A.: The islands of Zeeland and South Holland in Roman Times; *Berichten ROB* 23, 135-148: 1973
- Trotter, M. & G. C. Gleser: Estimation of stature from long – bones of American Whites and Negroes; *American Journal of Physical Anthropology* 10, p. 463-514: 1952
- Trotter, M. & G. C. Gleser: A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death; *American Journal of Physical Anthropology* 16, p. 79-123: 1958
- Tyrell, A.: Skeletal non-metric traits and the assessment of inter- and intra-population diversity: past problems and future potential. In: M. Cox & S. Mays (Eds.): *Archaeology and Forensic science*; Cambridge University Press, Cambridge, p. 289-323: 2000
- Vanhoutte, S.: *Steen*; Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen, hoofdstuk 5.6.2.8.4 (http://www.onderzoeksbalans.be/onderzoeksbalans/archeologie/romeinse_tijd/bronnen/archeologisch/roerend/steen): 2007-2008
- Vries, D. de: The Early History of Aardenburg to 1200; *Berichten ROB* 18, 227-260: 1968
- Waarden – Koets, A. van: *De geschiedenis van de Westmonsterkerk van de veertiende eeuw tot 1575*; in: J. J. B. Kuipers et al. (red), De onderkant van de Markt: De Westmonsterkerk van Middelburg in archeologie en historie, Abcoude, 23–40: 2000
- Waldus, W. B. & M. Melkert: *Middeleeuwse sarcofagen in het Friese gebied: een kortlopende traditie*; In: W. B. Waldus: De sarcofaag van het verdronken middeleeuwse dorp bij Etersheim (Noord-Holland), Amersfoort, (ADC Rapport 2209), 53-54: 2010
- Waslander, C.: *Dekselse graven - Noordnederlandse grafcultuur in de elfde en twaalfde eeuw*; Meppel: 1991
- Wattenberghe, J. E. M.: *Evaluatierapport AB-AO Markt 65, Gemeente Middelburg*; SOB Research, Heinenoord: 2010
- White, T. D. & P. A. Folkens: *Human osteology*; Academia press, San Diego: 2000
- Wolf, H.: Kledingaccessoires, vondsten uit de Kleine Aa; In: H. Clevis, e.a.: *Archeologie en bouwhistorie in Zwolle*, Zwolle, 121-33: 1994
- Zandstra, J. G.: De stenenvondst onder het Waterlooplein te Amsterdam; *Grondboor & Hamer*, 133-7: 1972

Verklarende woordenlijst

antropogeen	door menselijk handelen
C14-datering	bepaling van het gehalte aan radioactieve koolstof (14C) van organisch materiaal (hout, houtskool, schelpen, etc.) waaruit de ouderdom kan worden afgeleid. Deze ouderdom wordt opgegeven in jaren voor 1950 na Chr.
differentiële klink	verschijnsel waarbij relatief hoog of laag liggende gebieden door geologische of fysische processen laag of hoog (andersom) komen te liggen. Ook wel omgekeerde klink of reliëfinversie genoemd
dy	organische afzetting, bestaande uit fijn verdeelde afgestorven plantenresten, in stilstaand water bezonken
erosie	verzamelnaam voor processen die het aardoppervlak aantasten en los materiaal afvoeren. Dit vindt voornamelijk plaats door wind, ijs en stromend water
estuarium	een min of meer trechtvormige monding van een rivier die binnen het bereik van getijdenstromingen ligt
eutroof veen	veen dat in een voedselrijk milieu ontstaan is
ex situ	bewaard gebleven op een andere dan de oorspronkelijke plaats. Dit met name met betrekking tot verstoorde archeologische sporen en vondsten
fluviaal	onder invloed van een rivier
geul	rivier- of kreekbedding
gorzenlandschap	gebied dat boven gemiddeld hoogwater ligt en pas bij de hoogste vloed onderloopt
gyttja	organische afzetting, bestaande uit fijn verdeelde afgestorven plantenresten, in stilstaand water bezonken
Hollandveen	alle veenpakketten die gedurende het Holoceen zijn ontstaan met uitzondering van het basisveen. De definitie van 'Hollandveen' betreft dus in feite bijna alle veenpakketten die gedurende de afgelopen 8000 jaar zijn ontstaan
Holoceen	jongste geologisch tijdvak (vanaf de laatste IJstijd: circa 9000 jaar voor Chr. tot heden)
in situ	bewaard gebleven op de oorspronkelijke plaats. Dit met name met betrekking tot onverstoorde archeologische sporen en vondsten
klink	maaiveldvaling van veen- en kleigronden door ontwatering, oxidatie van organisch materiaal en krimp
lagunair, lagune	ondiepe baai, beschermd tegen open zee door een strandwal of haf

marien	het milieu waar sedimentatie plaatsvindt die direct wordt beïnvloed door de zee
meanderen	zich bochtig door het landschap slingeren (van waterlopen)
mesotroof veen	veen, dat in matig voedselrijk milieu is ontstaan
modderklei	afzettingen in het perimariene gebied, bestaande uit kleiige venen en venige kleien
moertering	veenafraving, hoofdzakelijk ten behoeve van zoutwinning en de winning van brandstof (turf)
oligotroof veen	veen, dat in voedselarm milieu is ontstaan
oxidatie	(traag) verbrandingsproces van organisch materiaal in reactie met zuurstof
primarien	het milieu, waarin de sedimentatie wordt beïnvloed door de zee (via het rivier- en kreekstelsel), maar waar mariene afzettingen van betekenis ontbreken
Pleistoceen	geologisch tijdperk dat ongeveer 2 miljoen jaar geleden begon. De tijd van de IJstijden, maar ook van gematigd warme perioden. Het Pleistoceen eindigt met het begin van het Holoceen
pollenanalyse	statistische studie van stuifmeelkwarts en sporen, die in sedimenten gevonden worden. Doel is onder meer milieureconstructie
regressiefase	periode waarin de zee-invloed afneemt (als gevolg van een daling van de zeespiegel of als gevolg van sluiting van strandwallencomplex) na een transgressiefase
sediment	afzetting gevormd door bezinksel of neerslag
sondeerijzer	lange, dunne metalen 'prikstok', die onder meer wordt gebruikt om antropogene sporen te op te sporen
stroomrug	restant van een door zand- en klei-afzettingen verlande, oude stroomgeul. Door differentiële klink meestal hoger gelegen dan de omgeving
transgressiefase	fase waarin de invloed van de zee zich in het binnenland uitbreidt (als gevolg van stijging van de zeespiegel of als gevolg van erosie van het strandwallencomplex)
verlandingsklei	klei die aan het einde van een transgressiefase wordt afgezet

Bijlage 1

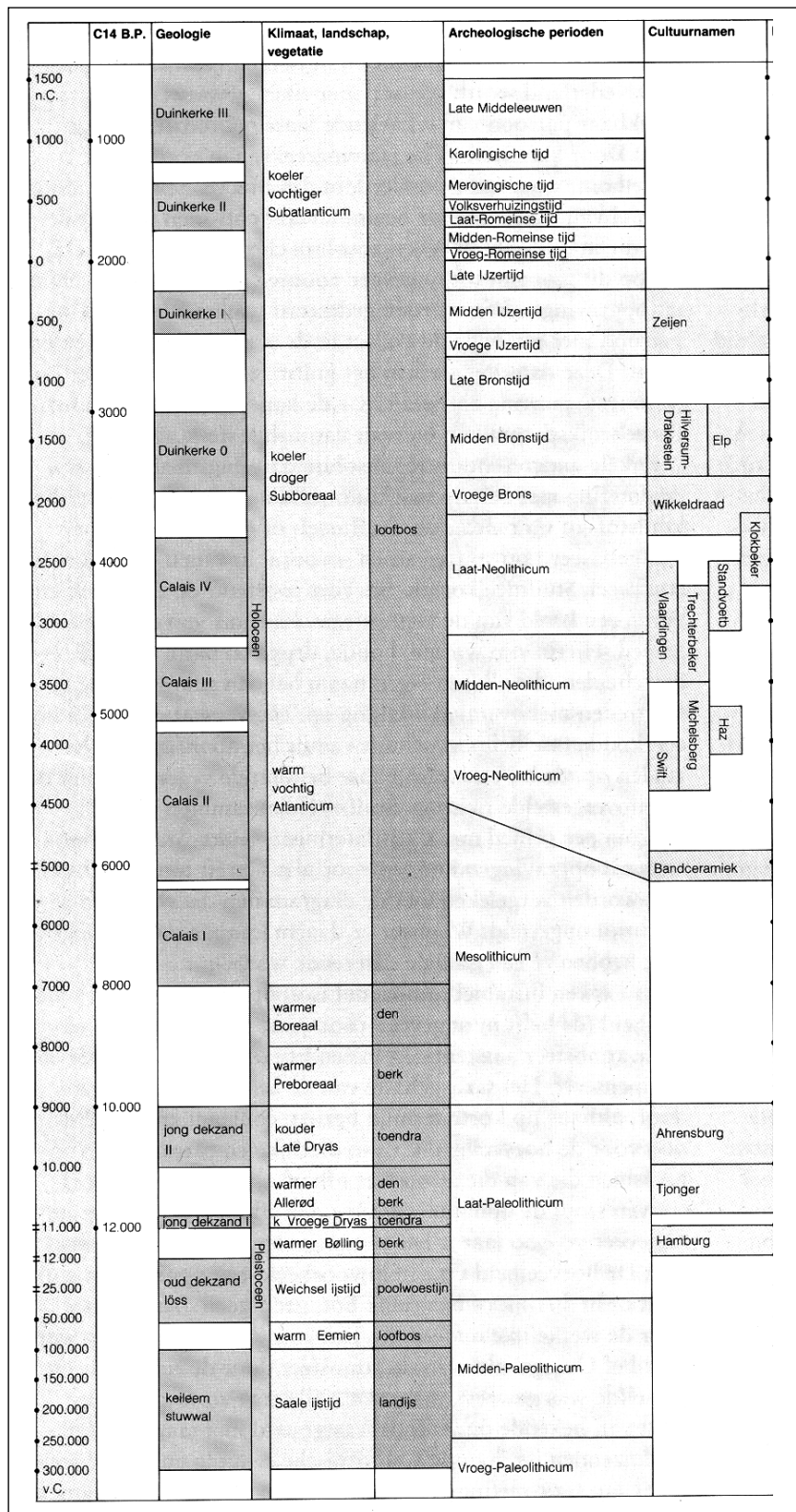
Administratieve gegevens

Projectnaam:	Archeologische Begeleiding en Archeologische Opgraving Markt 65, Middelburg, Gemeente Middelburg	
Opdrachtgever:	Back Vastgoed B.V. Soerte 3 7983 KC Wapse De heer A. Back	
Coördinatie namens opdrachtgever:	PJ Milieu bv Nijverheidsstraat 21 3861 RJ Nijkerk De heer G. Staal Tel: 033-2458511 E-mail: Staal@pjmilieu.nl	
Uitvoerder:	SOB Research Hofweg 13, Heinenoord Postbus 5060, 3274 ZK Heinenoord Tel.: 0186 604432 Fax: 0575 476139 E-mail: sobresearch@wxs.nl	
Adviseur Bevoegde overheid:	Drs. B. H. F. M. Meijlink Walcherse Archeologische Dienst Postbus 70 4330 AB Middelburg Bezoekadres: Hofplein 16 Middelburg Tel.: 06 52552925 Fax: 0118 628094 E-mail: b.meijlink@middelburg.nl	
Datum opdracht:	14 december 2009	
Datum conceptrapport:	3 februari 2012	
Datum definitief rapport:	14 maart 2012	
Plaats:	Middelburg	
Gemeente:	Middelburg	
Provincie:	Zeeland	
Toponiem:	Markt 65	
Huidig grondgebruik:	bebouwing, kelder	
Toekomstige situatie:	bebouwing, kelder	
Kaartblad:	48B	
Geologie:	(geul-)Afzettingen van Duinkerke II met ophooglagen	
Geomorfologie:	Getij-inversierug	
Bodemtype:	onbekend	
Grondwatertrap:	onbekend	
NAP-hoogte maaveld:	4.52 +NAP (vloerniveau)	
Coördinaten:	ZW: 31673 / 391402 NW: 31667 / 391415	ZO: 31684 / 391409 NO: 31677 / 391420
Oppervlakte onderzoeksgebied:	circa 110 vierkante meter	
Kaart plangebied:	zie Afbeelding 2 en Afbeelding 3	
CMA/ AMK-status:	Terrein van hoge archeologische waarde	
CAA -nr.:	N.v.t.	
CMA -nr.:	65D-013	

ARCHIS -monument nr.:	13.433
ARCHIS -waarneming nr.:	N.v.t.
Onderzoeksmeldingsnummer:	38.658
Datering(en) van de nieuw aangetroffen vindplaatsen:	LMEA-NTA
Complextype(n) van de nieuw aangetroffen vindplaatsen:	Kerkhof (GVIK) Kerk (RKER)
Nieuw aangetroffen vindplaatsen: Archis-waarnemingsnummer(s)	429.963
Deponering documentatie:	Zeeuws Archeologisch Archief (ZAA) Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ) Postbus 49 4330 AA Middelburg Het Schuitvlot Looierssingel 2 4331 NK Middelburg Beheerder: de heer J.J.B. Kuipers Tel. : 0118-670879 E-mail: jjb.kuipers@scez.nl
Deponering vondstmateriaal:	Provinciaal Archeologisch Depot (PAD) Zeeland Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland Het Schuitvlot Looierssingel 2 4331 NK Middelburg Depotbeheerder: de heer H. Hendrikse Tel: 0118-670618/06-57158771 E-mail: h.hendrikse@scez.nl
Deponering digitale documentatie:	e-depot (www.edna.nl)

Bijlage 2

Archeologische en geologische tijdschaal

Op het hierbij geboden overzicht worden de geologische en archeologische hoofdperioden weergegeven. De dateringen in de linkerkolom (voor en na Chr.) zijn gekalibreerd en geven de betrouwbaarste dateringen. Bron: ROB, 1988.

Bijlage 3

Fotolijst

Foto	Put	Vlak	Spoor	Profiel/Coupe	Fotorichting	Datum	Fotograaf	Omschrijving
1			1	1	N	9-2-2010	S. Benerink	profielopname tijdens AB
2	1	1	2-3-4		W	26-2-2010	J. Wattenberghe	
3	1	1	8		W	4-3-2010	J. Wattenberghe	
4	1	1	9-10		W	4-3-2010	J. Wattenberghe	
5	1	1	4		W	4-3-2010	J. Wattenberghe	
6	1	1	11		-	4-3-2010	J. Wattenberghe	fotogrammetrische opname
7	1	1	10-9		W	4-3-2010	J. Wattenberghe	detail pathologie heup spoor 10-9
8	1	1	12		-	4-3-2010	J. Wattenberghe	fotogrammetrische opname
9	1	1	13		-	5-3-2010	S. Benerink	fotogrammetrische opname
10	1	2			W	8-3-2010	J. Wattenberghe	overzicht vlak 2
11	1	2	16		-	8-3-2010	J. Wattenberghe	fotogrammetrische opname
12	1	2	17		-	8-3-2010	J. Wattenberghe	fotogrammetrische opname
13	1	2	18		-	10-3-2010	S. Benerink	fotogrammetrische opname
14	1				O	10-3-2010	J. Wattenberghe	vlakfoto in proefput
15	1			1	Z	10-3-2010	J. Wattenberghe	profiel in proefput
16	1		21		W	10-3-2010	S. Benerink	resten skelet grafkelder
17	1		2		N	11-3-2010	L. van Diepen	overzicht muurwerk en details
18	1		22		Z	11-3-2010	L. van Diepen	overzicht muurwerk en details
19	1		23		Z	11-3-2010	L. van Diepen	overzicht muurwerk en details
20	1		24		O	11-3-2010	L. van Diepen	overzicht muurwerk en details
21	1		25		Z	11-3-2010	L. van Diepen	overzicht muurwerk en details
22	1		26		W	11-3-2010	L. van Diepen	overzicht muurwerk en details
23	1		26		Z	11-3-2010	L. van Diepen	overzicht muurwerk en details
24	1		27		O	11-3-2010	L. van Diepen	overzicht muurwerk en details
25	1		26-25		O	11-3-2010	L. van Diepen	overzicht muurwerk en details
26	1		25		N	11-3-2010	L. van Diepen	overzicht muurwerk en details

Foto	Put	Vlak	Spoor	Profiel/Coupe	Fotorichting	Datum	Fotograaf	Omschrijving
27	1		28		N	11-3-2010	L. van Diepen	overzicht muurwerk en details
28	1		7		W	11-3-2010	L. van Diepen	geleegde grafkelder en details
29	1	2			W	11-3-2010	J. Wattenberghe	vlak op 1.68 meter - NAP, zuidwestelijke hoek
30	1		29		-	12-3-2010	J. Wattenberghe	fotogrammetrische opname skelet in sarcofaag
31	1	3	30		O	13-3-2010	J. Wattenberghe	
32	1	3			O	13-3-2010	J. Wattenberghe	vlakfoto
33	1	3	34		-	13-3-2010	S. Benerink	fotogrammetrische opname
34	1	3	40		-	13-3-2010	S. Benerink	fotogrammetrische opname
35	1	3	41		-	14-3-2010	S. Benerink	fotogrammetrische opname
36	1	4			O	14-3-2010	J. Wattenberghe	vlakfoto
37	1	5			Divers	15-3-2010	S. Benerink	vlakfoto
38	1	4	52-53		-	15-3-2010	S. Benerink	fotogrammetrische opname
39	1	4	54		-	15-3-2010	J. Wattenberghe	fotogrammetrische opname
40	1	3	55		-	15-3-2010	S. Benerink	bovenzijde kist
41	1	3	55		-	16-3-2010	S. Benerink	fotogrammetrische opname
42	1	3	56		-	16-3-2010	J. Wattenberghe	fotogrammetrische opname kinderskelet in kist
43	1	4	58		-	16-3-2010	J. Wattenberghe	fotogrammetrische opname kinderskelet in kist
44	1	4	59		-	16-3-2010	J. Wattenberghe	fotogrammetrische opname
45	1	4	57		-	16-3-2010	J. Wattenberghe	fotogrammetrische opname
46	1		59		-	16-3-2010	J. Wattenberghe	kistdeksel ex situ, scheepshout

Bijlage 4

Vondstenlijst

Vondstnummer	Put	Vlak	Spoornummer	Coupe/Profiel	Code	Datum	Opmerkingen
1	1	1			SXX	25-2-2010	AA vlak 1
2	1	3			KER+MFE	26-2-2010	blootleggen skelet
3	1	1	5		KER	26-2-2010	blootleggen skelet
4	1	1			KER	26-2-2010	blootleggen skelet
5	1	1			KER+ODS	26-2-2010	AA vlak 1 ten zuiden van spoor 2
6	1	1			KER+OMB	26-2-2010	AA vlak 1, uit opgespitte groene kreekkrug, insteek spoor 2
7	1	1	3		OMB	1-3-2010	onderste ledematen
8	1	1	5		OMB	1-3-2010	5 zakken
9	1	1	7		BAKSTEEN	2-3-2010	wandfragmenten beschilderde grafkelder
10	1	1	10		KER+OMB+MF	3-3-2010	blootleggen skelet
11	1	1	4		OMB	3-3-2010	blootleggen skelet, van skelet
12	1	1	4		MFE	3-3-2010	blootleggen skelet
13	1	1	4		KER	3-3-2010	blootleggen skelet, grafvulling
14	1	1	9		KER+MFE	3-3-2010	blootleggen skelet
15	1	1	8		MBR	4-3-2010	blootleggen skelet
16	1	1			KER+GLS	4-3-2010	AA vlak 1 rond spoor 8
17	1	1	11		KER	4-3-2010	blootleggen skelet
18	1	1	11		MXX	4-3-2010	blootleggen skelet
19	1	1	4		OMB	4-3-2010	lichten skelet
20	1	1	8		OMB	4-3-2010	lichten skelet
21	1	1	10		OMB	4-3-2010	lichten skelet
22	1	1	9		OMB	4-3-2010	lichten skelet
23	1	1	11		OMB	4-3-2010	lichten skelet
24	1	1	12		KER+SGI	4-3-2010	blootleggen skelet
25	1	1	12		MFE	4-3-2010	blootleggen skelet, op wervels
26	1	1	12		OMB	4-3-2010	lichten skelet
27	1	1	11		KER	4-3-2010	onder schedel
28	1	1	10		SXX	4-3-2010	onder voorarm
29	1	1	12		OMB	4-3-2010	lichten skelet
30	1	2			KER	5-3-2010	bij verdiepen naar vlak 2, onder spoor 8 en 12

Vondstnummer	Put	Vlak	Spoornummer	Coupe/Profiel	Code	Datum	Opmerkingen
31	1	1	13		KER	5-3-2010	blootleggen skelet, grafvulling
32	1	1	13		MXX	5-3-2010	blootleggen skelet
33	1	1	13		OMB	5-3-2010	lichten skelet
34	1	1	13		KER	5-3-2010	onder skelet
35	1	1	13		MFE	5-3-2010	spijkers tussen ribben
36	1	2			KER	5-3-2010	AA vlak 2, naast spoor 2
37	1	2			KER+MFE	5-3-2010	AA vlak 2, tussen 2 steunberen
38	1	2	17		OMB	9-3-2010	7 zakken, lichten skelet
39	1	2	17		KER	9-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
40	1	2	17		MXX	9-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
41	1	2	16		MXX	9-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
42	1	2	16		MXX	9-3-2010	blootleggen skelet, binnenzijde rechter dijbeen
43	1	2	16		KER	9-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
44	1	2	16		OMB	9-3-2010	9 zakken, lichten skelet
45	1	2		LAAG 1	KER+MFE	9-3-2010	AA, verdiepen vlak 2, ten noorden van spoor 2
46	1	2		LAAG 1	KER	9-3-2010	AA, verdiepen vlak 2, boven spoor 15
47	1	2	16		KER	9-3-2010	onder skelet
48	1	2	15		SXX	9-3-2010	AA vlak 2
49	1	2		LAAG 1	SXX	9-3-2010	AA vlak 2, ten noorden van spoor 2
50	1	2	18		OMB	10-3-2010	7 zakken, lichten skelet
51	1	2	18		MCU	10-3-2010	op heup skelet
52	1	2	18		KER	10-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
53	1	2	21		KER	10-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
54	1	2	21		MXX	10-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
55	1	2	21		MFE	10-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
56	1	2	21		OMB	10-3-2010	skelet uit grafkelder
57	1	2	21		MXX	10-3-2010	op bodem grafkelder
58	1			1 - LAAG 3	KER	10-3-2010	uit profiel kijkgat
59	1			1 - LAAG 4	KER	10-3-2010	uit profiel kijkgat
60	1			1 - LAAG 4	KER	10-3-2010	uit profiel kijkgat, naast plank
61	1			1 - LAAG 5	KER	10-3-2010	uit profiel kijkgat

Vondstnummer	Put	Vlak	Spoornummer	Coupe/Profiel	Code	Datum	Opmerkingen
62	1	2	7		SXX	11-3-2010	vrijgraven en opschonen grafkelder
63	1				KER	10-3-2010	AA vlak 2, ten zuiden van spoor 7
64	1		29		OMB	12-3-2010	blootleggen/lichten skelet in sarcofaag
65	1		29		KER	12-3-2010	blootleggen skelet, in sarcofaag
66	1	1			MFE	13-3-2010	muuranker, langs damwand noord
67	1	3	31		OMB	13-3-2010	schedel
68	1	3	32		OMB	13-3-2010	schedel
69	1	3			KER	13-3-2010	tussen spoor 31 en 32
70	1	3		LAAG 4-6	KER	13-3-2010	AA vlak 3
71	1	3	33		KER	13-3-2010	coupe
72	1	3	40		KER	13-3-2010	blootleggen skelet
73	1	3	39		KER	13-3-2010	onder schedel
74	1	3	34		OMB	14-3-2010	4 zakken, lichten skelet
75	1	3	41		OMB	14-3-2010	lichten skelet
76	1	3	40		OMB	14-3-2010	lichten skelet
77	1	3			OMB	14-3-2010	kinderbenen boven spoor
78	1	3	40		OPH	14-3-2010	naast schedel
79	1	3	34		OMB	14-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
80	1	3	36		OMB	14-3-2010	schedel
81	1	3	41		KER	14-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
82	1	3	41		KER	14-3-2010	onder skelet
83	1	4	34		KER	14-3-2010	verdiepen naar vlak 4, onder spoor 34
84	1	4		LAAG 4	KER	14-3-2010	AA vlak 4, in grafkuil uitgeselecteerd skelet
85	1	3	35		OMB	13-3-2010	schedel
86	1	4	38		OMB	15-3-2010	schedel
87	1	4	39		OMB	15-3-2010	schedel
88	1	5	48		OMB	15-3-2010	schedel
89	1	4	44		KER	15-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
90	1	4	44		OMB	15-3-2010	4 zakken, geen schedel
91	1	5	46		OMB	15-3-2010	schedel
92	1	4		LAAG 4	KER	15-3-2010	verdiepen vlak 3 naar 4, in zuidwestelijke hoek
93	1	4	49		OMB	15-3-2010	schedel

Vondstnummer	Put	Vlak	Spoornummer	Coupe/Profiel	Code	Datum	Opmerkingen
94	1	4	50		OMB	15-3-2010	resten kindbegraving
95	1	4	51		OMB	15-3-2010	schedel
96	1	4	52-53		KER	15-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
97	1	3		LAAG 4	KER	15-3-2010	in zuidoostelijke hoek
98	1	4	52		OMB	15-3-2010	lichten skelet
99	1	4	53		OMB	15-3-2010	lichten skelet
100	1	4	54		OMB	15-3-2010	lichten skelet
101	1	3	55		OMB	16-3-2010	lichten skelet
102	1	3	55		KER	16-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
103	1	3	55		SBA	16-3-2010	in grafkuil naast kist spoor 55
104	1	4	43		KER	16-3-2010	verdiepen vanuit vlak 4
105	1	4	52		KER	16-3-2010	onder skelet
106	1	4	54		KER	16-3-2010	onder skelet
107	1	3	56		OMB	16-3-2010	lichten skelet
108	1	3	56		KER	16-3-2010	onder skelet op bodem kist
109	1	3	40-41		KER	16-3-2010	boven spoor 40-41
110	1	3	55		KER	16-3-2010	onder kist
111	1	4		LAAG 4	KER	16-3-2010	AA vlak 3 naar vlak 4
112	1	4	57		OMB	16-3-2010	1 zak, broos, zeven
113	1	4	59		KER	16-3-2010	blootleggen skelet, in grafkuil
114	1	4	59		OMB	16-3-2010	lichten skelet
115	1	4			MPB	16-3-2010	AA vlak 4
116	1	4	57		MXX	16-3-2010	onder skelet
117	1	4	57		KER+XXX	16-3-2010	onder skelet
118	1	4	58		OMB	16-3-2010	1 zak, zeven, kinderskelet
119	1	4	59		OTE	16-3-2010	mogelijk kledingresten
120	1	5	60		OMB	16-3-2010	lichten skelet
121	1	6	62	LAAG 6	OMB	16-3-2010	gedeeltelijk skelet
122	1	5	63	LAAG 6	OMB	16-3-2010	gedeeltelijk skelet
123	1	5	61	LAAG 6	OMB	16-3-2010	skelet in 1 zak
124	1		40-41	LAAG 4	KER	16-3-2010	verdiepen tussen 310 en 340 boven spoor 40-41
125	1	2	21		GLS	10-3-2010	blootleggen skelet, in grafvulling
126	1				MFE	10-3-2010	AA vlak 2, ten zuiden van spoor 7
127	1	4	58		KER	16-3-2010	zeven inhoud kist
128	1	3	29		SZA	12-3-2010	fragmenten sarcofaag

Bijlage 5 Vondstmateriaal

Aardewerk:

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
2 a			GRS				2	LMEB	LMEB	1250-1400		2365-53
2 b			PAFFPOT		1			LMEA	LMEA	1000-1200		2365-53
2 c			PSTG				1	LMEB	LMEB	1250-1300		2365-53
2 d			ROOD				6	LMEB	NTA			2365-53
2 e			STGL	LANGERW			1	LMEB	LMEB	1250-1400	119	2365-53
3 a		5	ROODPAN			1		NTA	NTA	1500-1550	5	2365-24
4 a		4	GRS				1	LMEB	LMEB	1250-1400	99	2365-52
4 b		4	GRSPOT		1		5	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-50
4 c		4	PAFFRATH		1			LMEA	LMEA	1100-1250		2365-50
4 d		4	ROOD	HOOGVERSIERD			2	LMEA	LMEB	1200-1350	254	2365-50
4 e		4	ROOD			1	11	LMEB	LMEB	1250-1500		2365-50

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
4 f		4	STG				2	LMEB	LMEB	1400-1500		2365-50
4 g		4	STGKRK	LANGERW		1		LMEB	LMEB	1250-1350		2365-52
4 h		4	STGL	SIEGBURG			2	LMEB	LMEB	1400-1500		2365-50
5 a		laag 1	GRS				3	LMEB	LMEB	1350-1450	261	2365-51
5 b		laag 1	ROOD				2	LMEB	NTA	1450-1550		2365-51
5 c		laag 1	ROODKOM	SLIBVERS			1	LMEB	LMEB	1400-1500		2365-51
5 d		laag 1	STGKRK	SIEGBURG		1		LMEB	LMEB	1400-1450		2365-51
5 e		laag 1	STGL	RIJNLAND			2	LMEB	NTA	1450-1550		2365-51
6 a			AWG				1	LMEB	LMEB	1200-1000		2365-49
6 b			GRS				1	LMEA	LMEB	1200-1300	84	2365-49
6 c			GRSKOM		1			LMEA	LMEB	1150-1300		2365-49
6 d			PAFFRATH		1		1	LMEA	LMEA	1000-1250		2365-49
6 e			PSTG				2	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-49
10 a		10	ROOD				1	LMEB	LMEB	1400-1500	12	2365-47

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
13	a	4	ROOD		1		1	LMEB	LMEB	1450-1550	8	2365-48
14	a	9	DEKSEL		1			LMEB	LMEB	1350-1500		2365-54
14	b	9	GRSKOM		1			LMEB	LMEB	1250-1400	136	2365-54
14	c	9	PSTG	SIEGBURG			1	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-54
14	d	9	ROOD		1		2	LMEB	LMEB	1300-1400		2365-54
14	e	9	STGLKRK				1	LMEB	LMEB	1300-1400		2365-54
16	a	laag 1	GRS			1	4	LMEA	LMEB	1200-1350		2365-20
16	b	laag 1	GW				1	LMEB	LMEB	1250-1400		2365-20
16	c	laag 1	MAJBORD	MEDITERR			1	LMEB	LMEB	1350-1450	512	2365-20
16	d	laag 1	ROOD	HOOGVERSIERD	1			LMEB	LMEB	1250-1350		2365-20
16	e	laag 1	ROOD			1	3	LMEB	LMEB	1250-1400		2365-20
16	f	laag 1	ROOD		1			LMEB	LMEB	1400-1500		2365-20
16	g	laag 1	ROODGRAP		1		1	LMEB	LMEB	1300-1400		2365-20
16	h	laag 1	STG			2	2	LMEB	LMEB	1300-1400		2365-20

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
17	a	11	ROOD				2	LMEB	LMEB	1250-1350	53	2365-45
17	b	11	ROODKOM		1			LMEB	LMEB	1250-1350		2365-45
24	a	12	GRS				2	LMEB	LMEB	1300-1400	105	2365-2
24	b	12	ROOD				2	LMEB	LMEB	1350-1450		2365-2
24	c	12	STGKRK	SIEGBURG		1	2	LMEB	LMEB	1350-1450		2365-2
24	d	12	STGLKRK	RIJNLANDS			1	LMEB	LMEB	1350-1450		2365-2
27	a	11	PSTG				1	LMEA	LMEB	1200-1275		2365-32
27	b	11	ROODGRAP		1			LMEB	LMEB	1300-1400	43	2365-32
27	c	11	STG	SIEGBURG			1	LMEB	LMEB	1300-1450		2365-32
30	a	8-12	ROODPAN		1			LMEB	LMEB	1250-1350	59	2365-33
31	a	13	GRS				1	LMEB	LMEB	1200-1300		2365-36
31	b	13	ROOD	HOOGVERSIERD			3	LMEA	LMEB	1150-1300	116	2365-36
31	c	13	STGL				1	LMEB	LMEB	1250-1300		2365-36
34	a	13	AWG				1	LMEA	LMEB	1200-1500	6	2365-38

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
34	b	13	STGL	SIEGBURG			1	LMEB	LMEB	1250-1400		2365-38
36	a		ANDENNE			1		LMEA	LMEA	1150-1250		2365-23
36	b		GRS				1	LMEB	LMEB	1250-1400	171	2365-23
36	c		ROOD				2	LMEB	LMEB	1250-1400		2365-23
37	a		ROOD		1	1	5	LMEB	LMEB	1250-1400		2365-16
37	b		ROOD	HOOGVERSIERD			1	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-16
37	c		STGLKRK				1	LMEB	LMEB	1300-1400	186	2365-16
39	a	17	ROOD				4	LMEB	LMEB	1250-1400		2365-37
39	b	17	STG	SIEGBURG			2	LMEB	LMEB	1300-1400	43	2365-37
43	a	16	GRS				1	LMEA	LMEB	1150-1300		2365-22
43	b	16	GW	MAASLANDS			3	LMEA	LMEB	1200-1300	28	2365-22
45	a	laag 1	GRSKAN		1			LMEB	LMEB	1250-1400		2365-35
45	b	laag 1	ROOD			2		LMEB	LMEB	1300-1400		2365-35
45	c	laag 1	ROODPAN		1			LMEB	LMEB	1300-1400		2365-35

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
45	d	laag 1	STGL				1	LMEB	LMEB	1350-1450	423	2365-35
45	e	laag 1	STGL	SIEGBURG			1	LMEB	LMEB	1250-1350		2365-35
46	a	laag 1	GRS				3	LMEA	LMEB	1200-1400		2365-6
46	b	laag 1	PSTG			1		LMEA	LMEB	1200-1300		2365-6
46	c	laag 1	ROOD		4	2		LMEB	LMEB	1250-1400		2365-6
46	d	laag 1	STG	LANGERW	1			LMEB	LMEB	1250-1350	530	2365-6
47	a	16	ROODKOM	HOOGVERSIERD	1			LMEB	LMEB	1250-1400	15	2365-10
47	b	16	STGKRK	SIEGBURG			1	LMEB	LMEB	1300-1400		2365-10
52	a	18	ANDENNE				1	LMEA	LMEB	1200-1300	54	2365-43
52	b	18	ROODBORD		1			LMEB	LMEB	1300-1400		2365-43
52	c	18	ROODKOM		2			LMEB	LMEB	1250-1350		2365-43
53	a	21	GRS		1		1	LMEA	LMEB	1200-1350	235	2365-44
53	b	21	PSTG				1	LMEB	LMEB	1250-1300		2365-44
53	c	21	ROOD		1		5	LMEB	LMEB	1250-1400		2365-44

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
53	d	21	ROODPAN		1			LMEB	LMEB	1250-1350		2365-44
53	e	21	STGL				2	LMEB	LMEB	1300-1400		2365-44
58	a	laag 3	PINGSDRF				1	LMEA	LMEA	900-1250	23	2365-40
59	a	laag 4	GRS				1	LMEA	LMEB	1200-1300	12	2365-1
59	b	laag 4	GW	MAASLANDS			1	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-1
59	c	laag 4	ROOD				1	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-1
60	a	laag 4	GRS				3	LMEB	LMEB	1150-1300	9	2365-18
61	a	laag 5	AWG				1	LMEA	LMEA		10	2365-5
61	b	laag 5	ROOD	HOOGERSIERD			1	LMEA	LMEA	1125-1225		2365-5
63	a	laag 1	GRS		1		1	LMEB	LMEB	1300-1400		2365-46
63	b	laag 1	PSTGKRK	SIEGBURG		1		LMEA	LMEB	1200-1300		2365-46
63	c	laag 1	ROOD				1	LMEB	LMEB	1300-1400		2365-46
63	d	laag 1	ROODBORD	SLIBVERS			1	LMEB	LMEB	1300-1400		2365-46
63	e	laag 1	STGKRK	SIEGBURG			2	LMEB	LMEB	1300-1400		2365-46
63	f	laag 1	STGKRK	LANGERW			1	LMEB	LMEB	1250-1350		2365-46

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
63	g	laag 1	STGLKRK	SIEGBURG	1		1	LMEB	LMEB	1350-1400		2365-46
65	a	29	GRSH				1	LMEA	LMEA	1050-1250	23	2365-8
65	b	29	PSTG				1	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-8
65	c	29	ROOD	HOOGVERSIERD			1	LMEA	LMEB	1200-1400		2365-8
65	d	29	ROOD				1	LMEB	LMEB	1300-1400		2365-8
69	a	31-32	GRS				1	LMEA	LMEB	1150-1300	20	2365-28
70	a	laag 4-6	ANDENNE		2	2	8	LMEA	LMEA	1100-1250		2365-14
70	b	laag 4-6	ELMPT				1	LMEA	LMEB	1175-1300		2365-14
70	c	laag 4-6	GRSH				8	LMEA	LMEB	1100-1300		2365-14
70	d	laag 4-6	GRSPOT		2			LMEA	LMEB	1200-1300		2365-14
70	e	laag 4-6	PINGSDRF				11	LMEA	LMEA	1050-1250		2365-14
70	f	laag 4-6	ROOD		1	1	10	LMEB	LMEB	1250-1350		2365-14
70	g	laag 4-6	ROOD				1	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-14
70	h	laag 4-6	ROOD	SLIBVERS			6	LMEA	LMEB	1200-1300	370	2365-14

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
70	i	laag 4-6	ROODPAN		1			LMEB	LMEB	1250-1350		2365-14
71	a	33	AWG				1	VMEC	LMEA		10	2365-26
71	b	33	ROOD				1	LMEB	LMEB	1250-1500		2365-26
72	a	40	GRS				1	LMEB	LMEB			2365-27
72	b	40	GW				1	LMEA	LMEB	1200-1400		2365-27
72	c	40	PINGSDRF				3	LMEA	LMEB	1150-1250	40	2365-27
72	d	40	ROOD	HOOGVERSIERD			1	LMEA	LMEB	1150-1250		2365-27
72	e	40	VROEGROOD				2	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-27
73	a	39	GW	MAASLANDS			1	LMEA	LMEB	1100-1300	4	2365-25
81	a	41	ANDENNE		1	1	2	LMEA	LMEA	1150-1250		2365-42
81	b	41	BRUNGW				2	LMEA	LMEA	1150-1250	86	2365-42
81	c	41	PAFFRATH				6	LMEA	LMEA	1100-1250		2365-42
81	d	41	PINGSDRF		1			LMEA	LMEA	1150-1250		2365-42
81	e	41	PSTG	RIJNLAND			1	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-42
81	f	41	ROOD				1	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-42

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
82	a	41	GRS				1	LMEA	LMEB	1200-1300	9	2365-13
82	b	41	ROOD				2	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-13
83	a	34	ANDENNE			1		LMEA	LMEA	1000-1250	7	2365-31
84	a	laag 4	ROODPAN			1		LMEB	LMEB	1250-1350	52	2365-30
89	a	44	GRS				1	LMEA	LMEB	1150-1300	4	2365-29
92	a	laag 4	GW	MAASLANDS	1		3	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-3
92	b	laag 4	PINGSDRF		1		1	LMEA	LMEA	1100-1250		2365-3
92	c	laag 4	ROOD				2	LMEA	LMEB	1200-1300	69	2365-3
96	a	52-53	GRS				3	LMEA	LMEB	1200-1300	197	2365-21
96	b	52-53	GW	MAASLANDS	2		12	LMEA	LMEA	1000-1250		2365-21
96	c	52-53	PSTG				3	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-21
96	d	52-53	ROODKAN		1			LMEA	LMEB	1200-1300		2365-21
97	a	laag 4	ANDENNE				1	LMEA	LMEA	1000-1250		2365-12
97	b	laag 4	GRS				3	LMEA	LMEB	1100-1300	23	2365-12

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
97	c	laag 4	PINGSDRF				1	LMEA	LMEA	900-1250		2365-12
97	d	laag 4	ROOD				1	LMEB	LMEB	1250-1350		2365-12
102	a	55	GRSH				2	LMEA	LMEB	1100-1300		2365-9
102	b	55	GW	MAASLANDS			2	LMEA	LMEB	1100-1300	19	2365-9
104	a	43	GW	MAASLANDS			3	LMEA	LMEB	1150-1300	13	2365-4
105	a	52	PINGSDRF				2	LMEA	LMEA	900-1250	4	2365-17
106	a	54	ROOD				1	LMEB	LMEB	1300-1400	36	2365-39
108	a	56	GRS				3	LMEA	LMEB	1150-1300		2365-19
108	b	56	GW	MAASLANDS			2	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-19
108	c	56	PAFFRATH				1	LMEA	LMEA	1100-1250	14	2365-19
108	d	56	ROOD				1	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-19
109	a		AWG				2	LMEB	LMEB	1250-1350		2365-56
109	b		GRS				1	LMEB	LMEB	1250-1400		2365-56
109	c		GW	MAASLANDS			3	LMEA	LMEA	1200-1300		2365-56
109	d		PINGSDRF		1		1	LMEA	LMEB	1150-1200		2365-56

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
110	a	55	AWG				1	LMEA	LMEB	1200-1300	114	2365-34
110	b	55	GRS				6	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-34
110	c	55	PAFFRATH		1		2	LMEA	LMEA	1000-1250		2365-34
111	a	laag 4	GRS				10	LMEA	LMEB	1150-1350	443	2365-15
111	b	laag 4	GRSH				3	LMEA	LMEA	1000-1250		2365-15
111	c	laag 4	GW	MAASLANDS			10	LMEA	LMEB	1200-1300		2365-15
111	d	laag 4	PAFFRATH		3		1	LMEA	LMEA	1000-1250		2365-15
111	e	laag 4	ROOD		1		6	LMEA	LMEB	1200-1350		2365-15
111	f	laag 4	ROOD	HOOGVERSIERD	2		3	LMEA	LMEB	1200-1350		2365-15
111	g	laag 4	ROODKAN		1			LMEA	LMEB	1200-1350		2365-15
111	h	laag 4	ROODPAN			3		LMEA	LMEB	1200-1350		2365-15
113	a	59	GRS		1		4	LMEA	LMEB	1150-1300		2365-7
113	c	59	GRSH		1			LMEA	LMEB	1150-1300		2365-7
113	b	59	GW	MAASLANDS			6	LMEA	LMEA	1150-1250		2365-7

Aardewerk												
Vondstnummer	Volgcode	Spoor/Laag nummer	Code	Type	Rand aantal	Bodem aantal	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Gewicht	Inventarisnummer
113	d	59	PINGSDRF		1			LMEA	LMEA	1150-1225	235	2365-7
113	e	59	ROOD				3	LMEA	LMEB	1150-1300		2365-7
113	f	59	ROOD	HOOGVERSIERD			2	LMEA	LMEB	1150-1300		2365-7
117	a	57	GRS		1		5	LMEA	LMEB	1150-1300		2365-41
117	b	57	PAFFRATH				1	LMEA	LMEA	1000-1250		2365-41
117	c	57	PSTGKRK		1			LMEA	LMEB	1200-1250		2365-41
124	a	laag 4	GRSH				6	LMEA	LMEB	1000-1300		2365-11
124	b	laag 4	GW	MAASLANDS			3	LMEA	LMEA	1000-1300		2365-11
124	c	laag 4	PSTG				2	LMEA	LMEA	1000-1250		2365-11
124	d	laag 4	ROOD		2			LMEB	LMEB	1250-1350		2365-11
124	e	laag 4	ROOD	HOOGVERSIERD			1	LMEA	LMEB	1100-1300	92	2365-11
127	a	58	ANDENNE				1	LMEA	LMEA	1150-1250		2365-55
127	b	58	GRSH				1	LMEA	LMEB	1000-1300		2365-55
127	c	58	PAFFRATH				1	LMEA	LMEA	1050-1250		2365-55

Glas:

GLAS									
Vondstnummer	Materiaal	Code	Type	Omschrijving	Wand aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Inventarisnummer
16	GLS	VENSTER	BRANDGLS		1	LMEB	LMEB		2365-20
125	GLS	VENSTER	BRANDGLS	gekleurd rood	5	LMEB	LMEB	1250-1500	2365-60
125	GLS	VENSTER	BRANDGLS	groen	4	LMEB	LMEB	1250-1500	2365-60

Organisch materiaal:

ORG						
Vondstnummer	Spoornummer	Materiaal	Code	Type	Beschrijving	Inventarisnummer
7	3	OMB	BOT	skelet	onderlichaam	2383-10
8	5	OMB	BOT	skelet	bovenlichaam zonder schedel	2383-1
10	10	OMB	BOT		botfragmenten bij vrijleggen	2382-1
11	4	OMB	BOT		botfragmenten bij vrijleggen	2370-1
19	4	OMB	BOT	skelet		2370-1
20	8	OMB	BOT	skelet		2371-1
21	10	OMB	BOT	skelet		2382-1
22	9	OMB	BOT	skelet		2376-1
23	11	OMB	BOT	skelet		2374-1
26	12	OMB	BOT		botfragmenten bij vrijleggen	2378-1
29	12	OMB	BOT	skelet		2378-1
33	13	OMB	BOT	skelet		2372-1

ORG						
Vondstnummer	Spoornummer	Materiaal	Code	Type	Beschrijving	Inventarisnummer
38	17	OMB	BOT	skelet		2380-1
44	16	OMB	BOT	skelet		2375-1
50	18	OMB	BOT	skelet		2366-2
56	21	OMB	BOT	skelet		2367-1
64	29	OMB	BOT	skelet	bovenlichaam	2368-1
67	31	OMB	BOT	schedel		2383-11
68	32	OMB	BOT	schedel		2383-7
74	34	OMB	BOT	skelet		2381-5
75	41	OMB	BOT	skelet		2379-1
76	40	OMB	BOT	skelet		2369-1
77		OMB	BOT		benen kind	2383-15
78		ODB	BOT			verwijderd
79		OMB	BOT		vingerkootje	2383-14
80	36	OMB	BOT	schedel		2383-13
86	38	OMB	BOT	schedel		2383-6
87	39	OMB	BOT	schedel		2383-9
88	48	OMB	BOT	schedel		2383-4
90	44	OMB	BOT	skelet	onderlichaam	2383-2
91	46	OMB	BOT	schedel		2383-5
93	49	OMB	BOT	schedel		2383-8
94	50	OMB	BOT		enkele botfragmenten kind	2383-12
95	51	OMB	BOT	schedel		2383-3
98	52	OMB	BOT	skelet		2370-2
99	53	OMB	BOT	schedel		2373-1
100	54	OMB	BOT	skelet		2377-1
101	55	OMB	BOT	skelet		2368-2

ORG						
Vondstnummer	Spoornummer	Materiaal	Code	Type	Beschrijving	Inventarisnummer
107	56	OMB	BOT	skelet		2381-4
112	57	OMB	BOT	skelet		2381-6
114	59	OMB	BOT	skelet		2366-1
118	58	OMB	BOT	skelet		2381-3
119	59	ODL	AFVAL		zeer sterk vergaan	verwijderd
120	60	OMB	BOT	skelet		2381-2
121	62	OMB	BOT	skelet		2382-2
122	63	OMB	BOT	skelet		2381-1
123	61	OMB	BOT	skelet		2371-2

Bouwmateriaal:

BOUWMAT														
Vondstnummer	Monsternummer	Spoornummer	Materiaal	Code	Type	Omschrijving	Aantal	Lengte	Breedte	Dikte	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Inventarisnummer
0	33	30	SXX		Ballastkeien	2 SVU, 1 porfier, 1 vulkaniet	4							2783-1
0	33	30	STU	STEENBLK			5				VMED	LMEA	900-1250	2783-1
0	33	30	SKA	XXX	Doorniks		1				LMEA	NTA	1100-1575	2783-1
0	65	30	STU	STEENBLK		1 compleet, funeraire toepassing	1				VMED	LMEA	900-1250	2784-1
1			SKA	BROK	Gobertange of Lede		1				LMEB	NTA	1300-1575	verwijderd
1			SKA	ARCHITEC	Gobertange of Lede		1				LMEB	NTA	1300-1575	2785-1

BOUWMAT

Vondst nummer	Monster nummer	Spoor nummer	Materiaal	Code	Type	Omschrijving	Aantal	Lengte	Breedte	Dikte	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Inventarisnummer
1			SKA	VLOER	Gobertange of Lede		1				LMEB	NTA	1300-1575	2785-1
1			SKA	VLOER	Gobertange of Lede	2 compleet	2	23	23		LMEB	NTA	1300-1575	2785-1
1			SVU	BROK			1							2785-1
1			SKA	BROK	Doorniks		6				LMEA	NTA	1100-1575	verwijderd
1			SLE	DAKLEI			3				LMEB	NTA	1250-1575	2785-1
1			SLE	DAKLEI			5				LMEB	NTA	1250-1575	2785-1
1			KER	BAKSTEEN	Bouw ornament		2				LMEB	NTA	1250-1575	2785-1
1			KER	PLAVUISG			3				LMEB	LMEB		2785-1
1			KER	DAKPAN			3				LMEB	LMEB		2785-1
1			KER	PLAVUIS		fragment	1				LMEB	LMEB		verwijderd
9		7	SKA	PLEISTER		bepleisterd en beschilderd	10				LMEB	NTA	1400-1550	2786-1
9		7	KER	ARCHITEC		bepleisterde ornamenten	5				LMEB	NTA	1300-1500	2787-1
9		7	SKA	VLOER	Gobertange of Ledesteen		1				LMEB	NTA	1300-1575	2787-1
9		7	SKA	ARCHITEC	Gobertange of Ledesteen		1	11	10	8	LMEB	NTA	1300-1575	2787-1
48		15	SKA	VLOER	Gobertange	1 compleet	1	27	27		LMEB	NTA	1300-	2779-1

BOUWMAT

Vondst nummer	Monster nummer	Spoor nummer	Materiaal	Code	Type	Omschrijving	Aantal	Lengte	Breedte	Dikte	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	Inventarisnummer
					of Lede								1575	
49			SKA	VLOER	Gobertange of Lede		1				LMEB	NTA	1300- 1575	2779-2
62		7	SLE	DAKLEI			4				LMEB	NTA	1250- 1575	2776
62		7	KER	PLAVUIS			1				LMEB	NTA	1250- 1575	2776
62		7	SKA		Doorniks		7				LMEA	NTA	1100- 1575	2776
62		7	SKA	VLOER	Gobertange of Lede		12	27	27		LMEB	NTA	1300- 1575	2777
62		7	SKA	XXX			2				LMEB	NTA	1300- 1575	2777
62		7	KER	BAKSTEEN	gele ijsselsteen		1	166		40	NTA	NTB	1600- 1800	2776
128		29	SZA	SARCOF	Bont zandsteen	uit Eifel of Main gebied	6				LMEA	LMEA	1000- 1200	2786-2

Metaal:

METAAL									
Vondstnummer	Volgcode	Materiaal	Code	Type	Omschrijving	Aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek
2	f	MFE	SPIJKER		1 compleet	3			
10	b	MFE	SPIJKER			6			
12	a	MFE	SPIJKER			20			
14	f	MFE	SPIJKER			10			
15	a	MCU	SPELD	windkop	grote kop; dik draad voor windsel, niet afgeplat	1			
18	a	MCU	NESTEL		lijkt compleet; 1 uiteinde toegevouwen/gebogen	1			
18	b	MFE	SPIJKER			5			
25	a	MFE	MES		fragment snijblad	1			
32	a	MCU	HAAK		fragment eenvoudig kledinghaakje	1			
32	b	MCU	NESTEL		fragment	1			
35	a	MFE	SPIJKER			2			
35	b	MCU	XXX		klein fragmentje	1			
37	d	MFE	DEKSEL		recent waarschijnlijk	1	NTC	NTC	
40	a	MCU	XXX		platte fragmentjes	6			
41	a	MFE	STAAF		met oog aan een uiteinde	1			
42	a	MCU	MUNT		fragmenten; te slecht om te determineren of te conserveren; binnenzijde rechter dijbeen	1			
45	f	MFE	SPIJKER			3			
51	a	MCU	HAAK		eenvoudig kledinghaakje; heel slecht, slechts enkele fragmenten van bewaard gebleven; op heup skelet	1			
54	a	MCU	HAAK		ronde schijf versierd met kruis in reliëf, omgeven door parelrand; rechthoekige opening; haakje naar achter	1	NTA	NTA	1550-1650
54	b	MCU	SPELD		licht gebogen; grote kop	1			
54	c	MCU	SPELD		incompleet: stukken steel; 1 gebroken in 2	2			
54	d	MPB	GEWICHT		plat conisch gewichtje; verticale doorboring; diameter gat:	1			

METAAL										
Vondstnummer	Volgcode	Materiaal	Code	Type	Omschrijving	Aantal	Datering Begin	Datering Eind	Datering Specifiek	
					boven 6, onder 7 mm					
54	e	MCU	KNOOP		heel slecht; niet versierd	1				
54	f	MCU	MUNT		heel slecht; ook met röntgenonderzoek niet nader te determineren	1				
54	g	MPB	GLASINLOOD		2 stripfragmenten; br. strip: 4,5 mm	2				
54	h	MCU	XXX		fragmentjes	5				
55	a	MFE	XXX		stuk gereedschap? staaf met vorkvormig uiteinde	1				
55	b	MFE	XXX		vierkant blok met rechthoekig gat; recent	1	NTC	NTC		
55	c	MFE	SPIJKER		groot exemplaar	54				
57	a	MCU	SPELD	windkop	bijna compleet (puntje ontbreekt); rechte steel; windsels van kop wel afgeplat maar niet met koperlaagje bedekt; bodem grafkelder (S 7)	1				
66	a	MFE	MUURANKR			1	LMEB	NTA		
115	a	MPB	XXX		gesmolten brokjes	1				
116	a	XXX	XXX		brokjes zand met mica houtskool en ijzerconcreties	2				
126	a	MFE	SPIJKER			1				
126	b	MFE	BESLAG		gebroken	1				

Overig vondstmateriaal:

Overig						
Vondstnummer	Materiaal	Code	Omschrijving	Datering Begin	Datering Eind	Inventarisnummer
24	SGI	KRAAL		LMEB	LMEB	2365-58
103	XXX	XXX		LME	NT	2365-59
28	SXX	BROK	een gladde zijde	LME	NTA	2365-57

Bijlage 6

Sporenlijst

Lagen:

Laagnummer: 1

Vlak: 1

Type: ophooglaag

Textuur: klei, matig zandig, bruingrijs, veel mortelresten, veel baksteenresten, leisteenfragmenten, menselijke botresten, aardewerk

Opmerking: laag binnen de kerk

Laagnummer: 2

Vlak: 1

Type: ophooglaag

Textuur: klei, sterk zandig, grijs, lokaal verschilt de zandigheid, mortelresten, baksteenresten, veel menselijke botresten

Opmerking: begravingslaag buiten de kerk

Laagnummer: 3

Profiel: 1

Type: ophooglaag

Textuur: klei, zwak zandig, donkergrijs, sterk humeus, baksteenbrokjes, mortelresten, aardewerk, schelpresten, menselijke botresten

Opmerking:

Laagnummer: 4

Profiel: 1

Type: ophooglaag

Textuur: klei, matig zandig, sterk humeus, donkerbruin tot donkergrijs, aardewerk, menselijke botresten, lokaal zandbrokjes

Opmerking:

Laagnummer: 5

Profiel: 1

Type: ophooglaag

Textuur: lichtgroenbruine mestlaag met stroresten, aardewerk

Opmerking:

Laagnummer: 6

Profiel: 1

Type: ophooglaag?

Textuur: zand, zeer fijn, matig kleiig, grijs, schelpresten, marien

Opmerking: vergraven marien zand

Laagnummer: 7

Vlak: 4

Type: geulafzetting

Textuur: zand, lichtgrijs tot lichtgroengrijs, ijzer (groenig), donkergrijs gevlekt, baksteenspikkels, menselijke botresten

Opmerking: vergraven kreekrugzand

Muurwerk/sporen:

Spoornummer: 1

Profiel: 1

Type: muur

Materiaal: rode/oranje/gele bakstenen

Formaat:

Verband:

Mortel: kalkmortel

Opbouw: Hoogte: 12 á 13 steenlagen, gefundeerd op puin

Spoorrelatie: identiek aan 25

Opmerking: zuidelijke buitenmuur kerk, waargenomen tijdens AB

Monster:

Spoornummer: 2

Vlak: 1

Type: muur/boog

Materiaal: rode/oranje bakstenen, enkele versinterde

Formaat: 27.5 x 12.4 x 5.4/ 27 x 12.5 x 5/ 26.5 x 12.5 x 6.5/ 26,8 x 12.5 x 5.5

Verband: wild verband; geen 10-lagenmaat mogelijk

Mortel: lichtgrijze kalkmortel met schelpresten

Opbouw: Lengte: 3.12 meter. Breedte opgaand muurwerk: 1 steenbreedte van circa 30 cm. Breedte fundering: 1,2 steens, 38 cm, 1 versnijding. Met grondboog, 25 stenen, circa 30 cm dik, overspanning 146 cm. Hoogte: boven de boog nog 3 steenlagen bewaard, aan de basis van de boog 8 steenlagen bewaard.

NAP-hoogte: Bovenkant: 3.56 meter +NAP. Onderkant: 2.69 meter +NAP.

Spoorrelatie:

Opmerking: op enkele plaatsen zit een stuk dakleij tussen het metselwerk

Monster: 17(KER), 18(SKA)

Spoornummer: 6

Vlak: 1

Type: muur

Materiaal: voornamelijk halve stenen, handmatig recuperatie

Formaat: - x 11 x 6

Verband:**Mortel:** lichtgrijze harde kalkmortel (schelp)**Opbouw:** Breedte: 1 steens, 25 cm, 1 versnijding van 9 cm. Slechts twee lagen bewaard**NAP-hoogte:** Bovenkant: 3.53 meter +NAP. Onderkant: 3.38 meter +NAP.**Spoorrelatie:** Koud tegen twee steunberen (S26).**Opmerking:** Fundering deels verstoord in oostkant, verzakt. Noordmuur van kapelletje.**Monster:****Spoornummer:** 7**Vlak:** 1**Type:** grafkelder**Materiaal:** rood/oranje stenen**Formaat:** 26 x 11 x 6; vloer: 26 x 11 x 6**Verband:** staand verband; 5-lagenmaat: 40 cm/ 118 stuks gemetseld**Mortel:** grijze kalkmortel**Opbouw:** Lengte kelder: circa 2.80 meter. Breedte muur: 26 cm. Maximaal 8 lagen, binnenzijde bepleisterd met een dunne kalkspecie (0.5 cm), enkele losse fragmenten beschilderd. Vloer van bakstenen.**NAP-hoogte:** Bovenkant: 3.35 meter +NAP. Onderkant: 2.73 meter +NAP. Vloer: 2.76 meter +NAP.**Spoorrelatie:** Rust in zuidwesten op spoor 19.**Opmerking:** deels verstoord door heipalen en damwand**Monster:** 13(KER), 14(SKA)**Spoornummer:** 15**Vlak:** 2**Type:** uitbraakspoor**Vulling:** veel mortelresten, weinig baksteenresten, kleibrokken, sterk zandig, bruingrijs, natuursteen (Doornikse kalksteen), witte kalksteen (Gobertange/Ledesteen)**Vorm:** hoek**NAP-hoogte:** 2.75 meter +NAP.**Spoorrelatie:** wordt doorsneden door spoor 14 (graf)**Opmerking:** oudere fase kerk (wel reeds baksteenpuin, dus vermoedelijk niet Romaans)**Monster:**

Spoornummer: 19

Vlak: 2

Type: muur/ poer

Materiaal: oranje/rode/gele stenen, enkele versinterde exemplaren

Formaat: 26 x 11 x 6

Verband: staand verband; 5-lagenmaat: 36 cm

Mortel: grijze kalkmortel

Opbouw: Hoogte: maximaal 7 lagen te zien. Twee versnijdingen.

NAP-hoogte: Bovenkant: 2.94 meter +NAP. Onderkant: <1.23 meter +NAP.

Spoorrelatie: Westmuur grafkelder (S7) rust deels op betreffend muurwerk.

Opmerking: Deels verstoord door heipaal en later muurwerk (S20). Bij het ruimen werd vastgesteld dat het metselwerk minimaal tot 3.75 meter beneden stelraam doorgaat. In de insteek zit zand uit laag 6. De muur is dus tot deze laag ingegraven.

Monster: 15(KER), 16(SKA)

Spoornummer: 20

Vlak: 2

Type: muur

Materiaal: rode baksteen

Formaat:

Verband:

Mortel:

Opbouw:

NAP-hoogte: Bovenkant: 3.58 meter +NAP. Onderkant: 2.88 meter +NAP.

Spoorrelatie: staat op S19

Opmerking: restant recente fundering

Monster:

Spoornummer: 22

Vlak: 2

Type: muur

Materiaal: oranje/rode/gele stenen

Formaat: 24.5 x 11.5 x 5.5

Verband: Toplaag: rollaag, vermoedelijk dorpel (drempel) of deurgat. Rest: geen verband.

Mortel: lichtgrijze kalkmortel, geen toeslag

Opbouw: Lengte: maximaal 1.55 meter. Breedte opgaand muurwerk: 1 steens, 24.5 cm. Breedte fundering: 1.5 steens, 39 cm, 2 versnijdingen. Hoogte opgaand: 2 steens. Hoogte fundering: 2 steens

NAP-hoogte: Bovenkant: 3.82 meter +NAP. Onderkant: 3.38 meter +NAP.

Spoorrelatie: staat koud tegen spoor 23

Opmerking: het opgaand muurwerk ligt op een rollaag met daaronder een steenlaag met dikke bakstenen. Deze laag stenen bleken voorgevormde sierstenen te zijn met dubbel rolstaaf-profiel.

Monster: 19(KER), 20(SKA), 21(KER)

Spoornummer: 23

Vlak: 2

Type: muur/poer

Materiaal: oranjegeel/rode stenen, enkele versinterde stenen

Formaat: 30 x 15 x 6.5/ 25 x 12 x 5.5, de grootste formaten liggen bovenaan in de hoogste metsellaag

Verband: wild verband; 5-lagenmaat: 37.5 cm

Mortel: lichtgrijze kalkmortel

Opbouw: Lengte: 1.90 meter. Breedte: 1.10 meter. Hoogte: maximaal 8 steenlagen (68 cm), gefundeerd op puin. Verzorgd en stevig metselwerk.

NAP-hoogte: Bovenkant: 3.78 meter +NAP. Onderkant: 3.12 meter +NAP.

Spoorrelatie: koud tegen sporen 22 en 24, identiek aan 26

Opmerking: poer

Monster: 26(KER), 28(SKA)

Spoornummer: 24

Vlak: 2

Type: muur/poer

Materiaal: oranje/rode stenen, hele versinterde exemplaren, recuperatie materiaal

Formaat: 30 x 14 x 8

Verband: wild metselverband, lijken opgetast; 10-lagenmaat: 93 cm

Mortel: lichtbruingrijze leem en zand

Opbouw: Hoogte: 15 steenlagen bewaard, 143 cm. Lengte: 160 cm. Breedte: 116 cm

NAP-hoogte: Bovenkant: 3.70 meter +NAP. Onderkant: 2.30 meter +NAP.

Spoorrelatie: koud tegen spoor 23 en 25 gezet, identiek aan 27

Opmerking: stenen liggen los, kan manueel afgebroken worden, versteviging van de poer (S23) in een latere fase, maar met oudere stenen

Monster: 25(KER)

Spoornummer: 25

Vlak: 2

Type: muur/boog

Materiaal: oranje/rode/geelrode stenen, enkele versinterde stenen

Formaat: 24 x 11.5 x 5.5/ 24.5 x 11 x 5.5

Verband:

Mortel: lichtgrijze kalkmortel, hertstellingen met grijze trasmortel

Opbouw: Lengte: 2.58 meter (zichtbaar). Breedte: 92 cm. Hoogte muur: 8 stenen, 58 cm. Gefundeerd op puin, 82 cm. Boog: 31 stenen, overspanning 165 cm, opgevuld met donkergrijs kleiig zanden puin, met daaronder puin.

NAP-hoogte: Bovenkant: 3.74 meter +NAP. Onderkant: 2.75 meter +NAP.

Spoorrelatie: in verband met spoor 26, koud tegen sporen 24 en 28

Opmerking: buitenmuur kerk, in het zuiden onderbroken voor heipaal

Monster: 22(KER), 23(SKA), 24(SXX)

Spoornummer: 26

Vlak: 2

Type: muur/poer

Materiaal: oranje, rode, gele stenen, enkele versinterde stenen

Formaat: 25 x 12 x 5.5

Verband: staand metselverband; 5-lagenmaat: 36 cm/ 128 stuks

Mortel: grijze kalkmortel, herstelling met tras mortel

Opbouw: Lengte: 4.20 meter. Breedte: 1.25 meter.

NAP-hoogte: Bovenkant: 3.71 meter +NAP. Onderkant: 3.14 meter +NAP.

Spoorrelatie: identiek aan spoor 23, in verband met spoor 25, koud tegen spoor 27

Opmerking: gefundeerd op puinlaag die tot beneden het aanlegvlak van bouwput nog zichtbaar is

Monster: 27(KER)

Spoornummer: 27

Vlak: 2

Type: muur

Materiaal: oranje/rode stenen, enkele versinterde exemplaren, gerecupereerd

Formaat: 30 x 14 x 8

Verband: wild metselverband; 10-lagenmaat: 93 cm

Mortel: lemig zand

Opbouw:

NAP-hoogte: Bovenkant: 3.71 meter +NAP.

Spoorrelatie: koud tegen sporen 25 en 26, identiek aan spoor 24

Opmerking: verzakt

Monster: 29 (KER)

Spoornummer: 28

Vlak: 2

Type: muur/poer

Materiaal: oranje/gele bakstenen, enkele versinterde exemplaren, enkele recuperatiestenen

Formaat: 25 x 12 x 6/ 26 x 12 x 5.8

Verband: wild metselverband; 5-lagenmaat: 36 cm

Mortel: lichtgrijze kalkmortel

Opbouw: Lengte: 140 cm. Breedte: 100 cm. Gefundeerd op puinlaag. Drie versnijdingen in oost- en westzijde, zes in de zuidzijde. Hoogte: 8 lagen, 62 cm.

NAP-hoogte: Bovenkant: 3.68 meter +NAP. Onderkant: 3.12 meter +NAP.

Spoorrelatie: koud in spoor 25 ingezet

Opmerking: poer steunbeer zuidelijke kerkmuur, in het westen verstoord door heipaal

Monster: 30(KER), 31(SKA)

Spoornummer: 30

Vlak: 3

Type: puinfundering

Vulling: zand, zeer fijn, grijs, veel kalkmortel, veel tufsteen, enkele kleine baksteenbrokjes, veldkeien (ballastkeien), ijzerzandsteen

Vorm:

NAP-hoogte: 1.56 meter +NAP.

Spoorrelatie:

Opmerking: oudere fase kerk (wel reeds baksteenpuin, dus vermoedelijk niet Romaans), puin gebruikt van Romaanse fase kerk

Monster: 33(SXX)

Spoornummer: 37

Vlak: 3

Type: muur/poer

Materiaal: oranje/rode stenen, enkele versinterde exemplaren

Formaat: 25 x 12 x 6

Verband: staand metselverband; 5-lagenmaat: 37 cm

Mortel: grijze kalkmortel

Opbouw: Lengte en breedte zijn niet volledig te zien door afsnijding door damwand. Hoogte: maximaal 6 steenlagen bewaard. Vier versnijdingen (2, 2, 3 en 4 cm) op een puinlaag.

NAP-hoogte: Bovenkant: 1.82 meter +NAP. Onderkant: 1.35 meter +NAP.

Spoorrelatie: hoort bij sporen 23 en 26

Opmerking: ten behoeve van heipalen werd de poer deels doorbroken

Monster:

Spoornummer: 42

Vlak: 4

Type: insteek

Vulling: zand, zeer fijn, grijs, mortelresten, tufsteen, enkel fragment baksteen, veel vergraven menselijke botresten (met name schedels en enkele grote botten)

Vorm:

NAP-hoogte: 1.20 meter +NAP.

Spoorrelatie:

Opmerking: insteek puinfundering/knekelput

Monster:

Spoornummer: 43

Vlak: 4

Type: kuil

Vulling: zand, zeer fijn, grijs tot groengrijs, verspit met donkergrijs kleiig zand (laag 4 vermengd met laag 7), veel los botmateriaal (ook klein materiaal), baksteenspikkels en mortelresten

Vorm:

NAP-hoogte: 1.20 meter +NAP.

Spoorrelatie:

Opmerking: kuil met vergraven bot, vermoedelijk soort insteek of puinkuil bij aanleg gotische kerk

Monster:

Spoornummer: 64

Vlak: 2

Type: muur/poer

Materiaal: oranje/gele bakstenen, enkele versinterde exemplaren, enkele recuperatiestenen

Formaat: 25 x 12 x 6/ 26 x 12 x 5.8

Verband: wild metselverband; 5-lagenmaat: 36 cm

Mortel: lichtgrijze kalkmortel

Opbouw: Lengte: 145 cm. Breedte: 100 cm. Gefundeerd op puinlaag. Drie versnijdingen in oost- en westzijde, zes in de zuidzijde. Hoogte: 8 lagen.

NAP-hoogte: Bovenkant: 3.74 meter +NAP. Onderkant: 3.17 meter +NAP.

Spoorrelatie: koud in spoor 25 ingezet

Opmerking: poer steunbeer zuidelijke kerkmuur, in het westen deels verstoord

Monster: /

Graven:

Spoornummer: 3

Vondstnummer: 7

Monster:

Laag: 1

Vlak: 1

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	kist	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	2 (MFE)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	ja	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1400 – 1575

Diepte: Bodem op 3.55 meter +NAP

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:	75 cm	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	/	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	slecht
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: enkel onderlichaam verzameld in 1 zak

Spoornummer: 4
Vondstnummer: 19
Monster: 69 (14C), 1 (DNA)
Laag: 1
Vlak: 1

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	209 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	30 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	23 cm
Grafvorm:	trapezoidaal	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	12(KER),13(MFE)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	/	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1580 ± 35 n.Chr.
Diepte: 3.34 meter +NAP
Opmerkingen: aflijning houten kist, baan met spijkers

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	75 cm	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:	ja	Geconserveerd:	

Opmerkingen: pathologie wervellichaam, poreus

Spoornummer: 5
Vondstnummer: 8
Monster: 67 (14C)
Laag: 1
Vlak: 1

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	58 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	?	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	3 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, heipalen	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1300-1575

Diepte: 3.51 meter +NAP

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:	78 cm	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug	Weefselresten:	nee
Armen:	In schoot	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	slecht
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: vierde rib niet apart, ribben verpulveren, toch restant linkerheup gevonden bij lichten

Spoornummer: 8
Vondstnummer: 20
Monster: 66 (14C), 4 (DNA)
Laag: 1
Vlak: 1

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	200 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	50 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	27 cm
Grafvorm:	Rechthoekig?	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	3 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, heipaal	Gevuld met grond:	ja

Datering:

Diepte: Top: 3.24 meter +NAP. Bodem: 3.07 meter +NAP

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:		Nagels:	nee
Grafligging:	Rug	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: koperoxide op rechterheup, rechter bekkenkom, borstbeen

Spoornummer: 9
Vondstnummer: 22
Monster: 70 (14C), 2 (DNA)
Laag: 1
Vlak: 1

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	48 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	45 cm
Grafvorm:	Rechthoekig of trapezoidaal	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	14 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, heipaal	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1400-1575

Diepte: Hoogste punt: 3.39 meter +NAP. Laagste punt: 3.17 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:		Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	In schoot	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	
Pathologie:	Ja?	Geconserveerd:	

Opmerkingen: linker bekkenhelft holte? en breuk

Spoornummer: 10
Vondstnummer: 21
Monster: 71 (14C)
Laag: 1
Vlak: 1

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	175 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	48 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	27 cm
Grafvorm:	trapezoidaal	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	10 (KER, MFE, OMB), 28 (NS)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, heipaal	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1300-1575

Diepte: Hoogste punt: 3.30 meter +NAP. Laagste punt: 3.14 meter +NAP.

Opmerkingen: twee kisten vlak naast elkaar gezet, vermoedelijk gelijktijdig

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:		Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:	Ja	Geconserveerd:	

Opmerkingen: heiligbeen en linker bekkenhelft onnatuurlijke ligging, tanden reeds bij leven verloren

Spoornummer: 11
Vondstnummer: 23
Monster: 68 (14C), 3 (DNA)
Laag: 1
Vlak: 1

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	kist	Breedte (voet):	23 cm
Grafvorm:	Rechthoekig of trapezoidaal	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	17 (KER), 18 (MXX), 11 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering:

Diepte: Hoogste punt: 3.21 meter +NAP. Laagste punt: 3.13 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	In schoot	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen:

Spoornummer: 12
Vondstnummer: 26
Monster: 72 (14C), 5 (DNA)
Laag: 1
Vlak: 1

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	195 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	45 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	30 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	24 (KER), 25 (MFE)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1300-1575

Diepte: Hoogste punt: 3.14 meter +NAP. Laagste punt: 2.90 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen:

Spoornummer: 13
Vondstnummer: 33
Monster: 73 (14C), 6 (DNA)
Laag: 1
Vlak: 1

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	175 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	42 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	30 cm
Grafvorm:	Rechthoekig of trapezoidaal	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	31-32
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1300-1575

Diepte: Hoogste punt: 3.17 meter +NAP. Laagste punt: 2.97 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	deels	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen:

Spoornummer: 14

Vondstnummer: /

Monster: /

Laag: 1

Vlak: 2

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	Min. 180 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (heup):	40 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	24 cm
Grafvorm:	trapezoidaal	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	14 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, heipaal	Gevuld met grond:	ja

Datering:

Diepte: 2.97 meter +NAP

Opmerkingen: uitgeselecteerd, getekend omwille dat deze spoor 15 doorsnijdt

Skelet:

Verstoord:	deels	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen:

Spoornummer: 16
Vondstnummer: 44
Monster: 10 (14C), 9 (DNA)
Laag: 1
Vlak: 2

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	165 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	46 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	30 cm
Grafvorm:	trapezoidaal	Bijgaven:	42 (MXX)
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	43 (KER), 41 (MXX)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1475± 35 n.Chr.

Diepte: Hoogste punt: 2.86 meter +NAP. Laagste punt: 2.73 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	186 cm	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: ribben zeer slecht geconserveerd, 4^e rib te slecht om apart te verzamelen

Spoornummer: 17
Vondstnummer: 38
Monster: 7 (14C), 8 (DNA)
Laag: 1
Vlak: 2

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	192 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	48 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	23 cm
Grafvorm:		Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	39 (KER), 40 (MXX)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, heipaal	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1300-1575

Diepte: Hoogste punt: 2.93 meter +NAP. Laagste punt: 2.78 meter +NAP.

Opmerkingen: verstoring beperkt, enkel hoek van de kist

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	179 cm	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	gekruid	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	Half opgetrokken	Botconditie:	slecht
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: van de ribben slechts slecht bewaarde fragmenten van de linkerzijde, van de rechterzijde meer fragmenten maar ook slecht bewaard, schedel sterk gefragmenteerd, de handen blijken bij het lichten toch aanwezig te zijn en waren iets naar beneden gezakt, links en rechts niet gescheiden, 4^e rib is niet apart verzameld

Spoornummer: 18
Vondstnummer: 50
Monster: 87 (14C), 11 (DNA)

Laag:

Vlak: 2

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	240 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	85 cm
Graftype:	kelder	Breedte (voet):	85 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	51-52 (MCU-KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	ja
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1615± 35 n.Chr.

Diepte: circa 3.15 meter +NAP

Opmerkingen: begraaving secundair, bovenin kelder (niet op vloer)

Skelet:

Verstoord:	deels	Haarresten:	nee
Lengte:	175 cm	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: benen en schedel verstoord, onderbenen en voeten ontbreken, ribben zijn slecht geconserveerd, de ellebogen liggen zeer breed tegen wanden kelder, kromme rug, dik persoon?

Spoornummer: 21
Vondstnummer: 56
Monster: 12 (DNA)

Laag:

Vlak: 2

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	48 cm
Graftype:	kelder	Breedte (voet):	45 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	14 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, heipaal	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1400-1575

Diepte: Bodem op 2.76 meter +NAP

Opmerkingen: beenderen niet op plek, grafkelder met puin volgestort, daarna hergebruikt

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:	?	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug	Weefselresten:	nee
Armen:	?	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	?	Botconditie:	goed
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: alle botten samen verzameld, van meer dan één individu!

Spoornummer: 29
Vondstnummer: 64
Monster: 74 (14C), 32 (DNA)

Laag:

Vlak: 3

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	sarcofaag	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	65 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, subrecente graafwerkzaamheden tussen heipalen in	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1100± 35 n.Chr.

Diepte: 2.12 meter +NAP

Opmerkingen: rood zandstenen sarcofaag

Skelet:

Verstoord:	deels	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	?	Botconditie:	redelijk
Pathologie:	Ja	Geconserveerd:	

Opmerkingen: R. clavicula artrose

Spoornummer: 31
Vondstnummer: 67
Monster: 34 (DNA)
Laag: 6
Vlak: 3

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	69 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, door bouw van kerk	Gevuld met grond:	/

Datering: 1300-1575
Diepte: circa 1.40 meter +NAP
Opmerkingen: alleen losse schedel

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	/	Weefselresten:	nee
Armen:	/	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	/	Botconditie:	redelijk
Pathologie:	Ja	Geconserveerd:	

Opmerkingen: kind, element 16 wortels niet geheel gefuseerd, leeftijd 6 à 7 jaar, geen glazuurhypoplasien, oogkas cribla orbitania

Spoornummer: 32
Vondstnummer: 68
Monster: 35 (DNA)
Laag: 6
Vlak: 3

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	65 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	/

Datering: 1300-1575
Diepte: circa 1.40 meter +NAP
Opmerkingen: alleen schedel

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	/	Weefselresten:	nee
Armen:	/	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	/	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen:

Spoornummer: 33

Vondstnummer: /

Monster: /

Laag: 6

Vlak: 3

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	/	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	71 (KER)
Kistbeslag:	/	Graf afdekking:	/
Hout:	/	Secundair gebruikt:	/
Graf verstoord:	/	Gevuld met grond:	/

Datering: /

Diepte: /

Opmerkingen: blijkt geen graf te zijn, maar een restant van de bovenliggende laag 4

Skelet:

Verstoord:	/	Haarresten:	/
Lengte:	/	Nagels:	/
Grafligging:	/	Weefselresten:	/
Armen:	/	Gal/nierstenen:	/
Benen:	/	Botconditie:	/
Pathologie:	//	Geconserveerd:	/

Opmerkingen: /

Spoornummer: 34
Vondstnummer: 74
Monster: 75 (14C), 39 (DNA)
Laag: 6
Vlak: 3

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	kist	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	Rechthoekig ?	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	79 (ODB)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1035± 35 n.Chr.
Diepte: Bodem op 1.18 meter +NAP. Top op 1.28 meter +NAP.
Opmerkingen: graf wordt doorsneden door fundering kerk (3e fase)

Skelet:

Verstoord:	deels	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	In schoot	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	?	Botconditie:	goed
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: kind van 3 à 4 jaar, onderzijde lichaam afwezig

Spoornummer: 35

Vondstnummer: 85

Monster: /

Laag: 6

Vlak: 3

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	/	Graf afdekking:	/
Hout:	/	Secundair gebruikt:	/
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	/

Datering: < 1400

Diepte: Top op 1.57 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	/	Weefselresten:	nee
Armen:	/	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	/	Botconditie:	goed
Pathologie:	ja	Geconserveerd:	

Opmerkingen: losse schedel, zonder boven- en onderkaak

Spoornummer: 36
Vondstnummer: 80
Monster: 36 (DNA)
Laag: 6
Vlak: 3

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	/	Graf afdekking:	/
Hout:	/	Secundair gebruikt:	/
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	/

Datering: < 1400

Diepte: Top op 1.48 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	/
Lengte:	/	Nagels:	/
Grafligging:	/	Weefselresten:	/
Armen:	/	Gal/nierstenen:	/
Benen:	/	Botconditie:	/
Pathologie:	/	Geconserveerd:	

Opmerkingen: alleen schedel

Spoornummer: 38
Vondstnummer: 86
Monster: 37 (DNA)
Laag: 6
Vlak: 3

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	/	Graf afdekking:	/
Hout:	/	Secundair gebruikt:	/
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	/

Datering: < 1400

Diepte: Top op 1.56 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	/
Lengte:	/	Nagels:	/
Grafligging:	/	Weefselresten:	/
Armen:	/	Gal/nierstenen:	/
Benen:	/	Botconditie:	/
Pathologie:	/	Geconserveerd:	

Opmerkingen: alleen schedel

Spoornummer: 39
Vondstnummer: 87
Monster: 38 (DNA)
Laag: 6
Vlak: 3

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	/	Graf afdekking:	/
Hout:	/	Secundair gebruikt:	/
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	/

Datering: < 1400

Diepte: Top op 1.41 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	/
Lengte:	/	Nagels:	/
Grafligging:	/	Weefselresten:	/
Armen:	/	Gal/nierstenen:	/
Benen:	/	Botconditie:	/
Pathologie:	/	Geconserveerd:	

Opmerkingen: alleen schedelfragment

Spoornummer: 40
Vondstnummer: 74
Monster: 76 (14C), 40 (DNA)
Laag: 4
Vlak: 3

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	kist	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	Rechthoekig of trapezoidaal	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	72 (KER), 78 (ODB)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering:

Diepte: Hoogste punt: 1.52 meter +NAP. Laagste punt: 1.46 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	Goed/redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen:

Spoornummer: 41
Vondstnummer: 75
Monster: 77 (14C), 41 (DNA)
Laag: 4
Vlak: 3

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	kist	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	Rechthoekig of trapezoidaal	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, door heipaal	Gevuld met grond:	ja

Datering:

Diepte: Hoogste punt: 1.59 meter +NAP. Laagste punt: 1.49 meter +NAP.

Opmerkingen: graf geraakt door heipaal

Skelet:

Verstoord:	deels	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: linkerbeen deels vergraven door heipaal

Spoornummer: 44

Vondstnummer: 90

Monster: /

Laag: 7

Vlak: 4

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	124 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	20 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	24 cm
Grafvorm:	Rechthoekig of trapezoidaal	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	89 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	ja

Datering: 975± 30 n.Chr.

Diepte: circa 1.20 meter +NAP

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	deels	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	?	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	goed
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: alleen bekken en benen bewaard

Spoornummer: 45

Vondstnummer: /

Monster: /

Laag: 7

Vlak: 5

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	kist	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	nee	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	ja

Datering: < 1400

Diepte: circa 1.0 meter +NAP

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	deels	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	?	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: alleen onderzijde lichaam bewaard

Spoornummer: 46
Vondstnummer: 91
Monster: 42 (DNA)
Laag: 7
Vlak: 5

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	/	Graf afdekking:	/
Hout:	/	Secundair gebruikt:	/
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	/

Datering: < 1400

Diepte: circa 1.10 meter +NAP

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	/
Lengte:	/	Nagels:	/
Grafligging:	/	Weefselresten:	/
Armen:	/	Gal/nierstenen:	/
Benen:	/	Botconditie:	/
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: alleen schedel

Spoornummer: 47

Vondstnummer: /

Monster: /

Laag: 7

Vlak: 5

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	/	Graf afdekking:	/
Hout:	/	Secundair gebruikt:	/
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	/

Datering: < 1400

Diepte: circa 1.10 meter +NAP

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	/
Lengte:	/	Nagels:	/
Grafligging:	/	Weefselresten:	/
Armen:	/	Gal/nierstenen:	/
Benen:	/	Botconditie:	/
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: alleen schedel

Spoornummer: 48
Vondstnummer: /
Monster: 43 (DNA)

Laag:

Vlak:

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	/	Graf afdekking:	/
Hout:	/	Secundair gebruikt:	/
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	/

Datering: < 1400

Diepte:

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	/
Lengte:	/	Nagels:	/
Grafligging:	/	Weefselresten:	/
Armen:	/	Gal/nierstenen:	/
Benen:	/	Botconditie:	/
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: alleen schedel, fragment onderkaak, atlas, draaier en sleutelbeen

Spoornummer: 49
Vondstnummer: 93
Monster: 44 (DNA)

Laag:

Vlak:

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	/	Graf afdekking:	/
Hout:	/	Secundair gebruikt:	/
Graf verstoord:	Ja, door bouw kerk	Gevuld met grond:	/

Datering: < 1400

Diepte: 1.08 meter +NAP

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	/
Lengte:	/	Nagels:	/
Grafligging:	/	Weefselresten:	/
Armen:	/	Gal/nierstenen:	/
Benen:	/	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: alleen fragmentarische schedel

Spoornummer: 50

Vondstnummer: 94

Monster: /

Laag: 6

Vlak: 4

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	99 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	26 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	28 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	nee
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1300-1575

Diepte: 1.08 meter +NAP

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	/	Weefselresten:	nee
Armen:	/	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	/	Botconditie:	goed
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: skelet verrommeld

Spoornummer: 51
Vondstnummer: 95
Monster: 45 (DNA)
Laag: 6
Vlak: 4

Graf:

Graf:	nee	Lengte:	/
Soort:	Los bot	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	/	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	/	Bijgaven:	/
Oriëntering:	/	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	/	Graf afdekking:	/
Hout:	/	Secundair gebruikt:	/
Graf verstoord:	Ja	Gevuld met grond:	/

Datering:

Diepte: circa 1.10 meter +NAP

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	/
Lengte:	/	Nagels:	/
Grafligging:	/	Weefselresten:	/
Armen:	/	Gal/nierstenen:	/
Benen:	/	Botconditie:	/
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: alleen schedel

Spoornummer: 52
Vondstnummer: 98
Monster: 78 (14C), 47 (DNA), 46 (OPH)
Laag: 6
Vlak: 4

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	180 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	kist	Breedte (voet):	75 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	96 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering:

Diepte: Hoogste punt: 1.15 meter +NAP. Laagste punt: 1.00 meter +NAP.

Opmerkingen: Twee kisten (zie S53)

Skelet:

Verstoord:	deels	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	ja
Armen:	In schoot	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	goed
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: rechter onderbeen afwezig

Spoornummer: 53
Vondstnummer: 99
Monster: 79 (14C), 48 (DNA)
Laag: 6
Vlak: 4

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	180 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	kist	Breedte (voet):	75 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	96 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	ja
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering: 965± 30 n.Chr.

Diepte: Hoogste punt: 1.18 meter +NAP. Laagste punt: 1.01 meter +NAP.

Opmerkingen: Twee kisten (zie S52)

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: schedel geplet door kist, wervels niet compleet

Spoornummer: 54
Vondstnummer: 100
Monster: 49 (DNA)
Laag: 6
Vlak: 4

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	204 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	40 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	40 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	106 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	ja
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering:

Diepte: Hoogste punt: 1.24 meter +NAP. Laagste punt: 1.10 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	198 cm	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	goed
Pathologie:	ja	Geconserveerd:	

Opmerkingen:

Spoornummer: 55
Vondstnummer: 101
Monster: 80 (14C), 50 (DNA), 51 (OPH)
Laag: 4
Vlak: 3

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	170 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	60 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	51 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	102, 103, 110
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	ja
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	nee

Datering:

Diepte: Hoogste punt: 1.70 meter +NAP. Laagste punt: 1.60 meter +NAP.

Opmerkingen: kistdeksel uit hergebruikt hout, dikte deksel 6 cm, met houten gaten van pen-gat verbinding (tussen 2 en 2,8 cm diameter), kistwanden vergaan, kistbodem uit twee planken

Skelet:

Verstoord:	deels	Haarresten:	nee
Lengte:	125 cm	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	In schoot	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	goed
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: skelet geplet door inklappen kist, leeftijd 9 à 10 jaar

Spoornummer: 56
Vondstnummer: 107
Monster: 52 (OPH)
Laag: 4
Vlak: 3

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	72 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	23 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	24 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	108 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	ja
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	iets

Datering: 1105± 30 n.Chr.

Diepte: Hoogste punt: 1.70 meter +NAP. Laagste punt: 1.64 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: skelet geplet door inklappen kist, leeftijd 6 maand (+/- 3 maand)

Spoornummer: 57
Vondstnummer: 112
Monster: 81 (14C), 55 (OPH)
Laag: 4
Vlak: 4

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	90 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	33 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	28 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	116, 117
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	ja
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering: 1080± 30 n.Chr.

Diepte: Hoogste punt: 1.54 meter +NAP. Laagste punt: 1.53 meter +NAP.

Opmerkingen: lengte kistdeksel is 1.01 meter, breedte bij hoofd is 0.34 meter en breedte bij voet is 0.32 meter

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	?	Weefselresten:	nee
Armen:	?	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	?	Botconditie:	slecht
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen:

Spoornummer: 58
Vondstnummer: 118
Monster: 54 (OPH)
Laag: 4
Vlak: 4

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	65 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	22 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	21 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	ja
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	ja

Datering:

Diepte: 1.68 meter +NAP.

Opmerkingen: kist volledig en bloc gelicht voor zeven

Skelet:

Verstoord:	?	Haarresten:	/
Lengte:	/	Nagels:	/
Grafligging:	/	Weefselresten:	/
Armen:	/	Gal/nierstenen:	/
Benen:	/	Botconditie:	/
Pathologie:	/	Geconserveerd:	/

Opmerkingen: bevat geen skelet (meer)

Spoornummer: 59
Vondstnummer: 114
Monster: 82 (14C), 56 (DNA), 57-58 (OPH)
Laag: 4
Vlak: 4

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	204 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	51 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	46 cm
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	113 (KER)
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	ja
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	nee

Datering:

Diepte: Hoogste punt: 1.48 meter +NAP. Laagste punt: 1.40 meter +NAP.

Opmerkingen: hout gekromd, scheepshout?, twee plankdelen aan elkaar gezet met pennen, dikte 6 cm, planken doorboord met gaten voor pen-gat verbindingen

Skelet:

Verstoord:	ja	Haarresten:	nee
Lengte:	125 cm	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Rechts langs lichaam, links in schoot	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	redelijk
Pathologie:	ja	Geconserveerd:	

Opmerkingen: pathologie wervels, linker patella hoort niet bij dit individu

Spoornummer: 60
Vondstnummer: 120
Monster: 83 (14C), 60 (DNA), 59 (OPH)
Laag: 6
Vlak: 5

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	86 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	kist	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	ja
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	nee

Datering:

Diepte: Hoogste punt: 1.22 meter +NAP. Laagste punt: 1.15 meter +NAP.

Opmerkingen: in een zak

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	86 cm	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	Langs lichaam	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	gestrekt	Botconditie:	goed
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: kind

Spoornummer: 61
Vondstnummer: 123
Monster: 84 (14C), 64 (DNA)
Laag: 6
Vlak: 5

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	192 cm
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	53 cm
Graftype:	kist	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	Rechthoekig of trapezoidaal	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	nee	Gevuld met grond:	

Datering:

Diepte: Hoogste punt: 1.18 meter +NAP. Laagste punt: 1.07 meter +NAP.

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	?	Weefselresten:	nee
Armen:	?	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	?	Botconditie:	redelijk
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen:

Spoornummer: 62
Vondstnummer: 121
Monster: 85 (C14), 62 (DNA), 61 (OPH)
Laag: 6
Vlak: 6

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	kist	Breedte (voet):	/
Grafvorm:		Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	ja
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, door kraan	Gevuld met grond:	iets

Datering: 1010± 20 n.Chr.

Diepte: 1.03 meter +NAP

Opmerkingen:

Skelet:

Verstoord:	nee	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	/	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	/	Botconditie:	/
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: in kijkgat: hout en DNA en zichtbaar bot verzameld

Spoornummer: 63
Vondstnummer: 122
Monster: 86 (C14), 63 (DNA)
Laag: 6
Vlak: 5

Graf:

Graf:	ja	Lengte:	/
Soort:	inhumatie	Breedte (hoofd):	/
Graftype:	kist	Breedte (voet):	/
Grafvorm:	Rechthoekig	Bijgaven:	/
Oriëntering:	W-O	Vondsten uit vulling:	/
Kistbeslag:	nee	Graf afdekking:	ja
Hout:	ja	Secundair gebruikt:	nee
Graf verstoord:	Ja, door damwand gesneden	Gevuld met grond:	ja

Datering:

Diepte: Hoogste punt: 1.06 meter +NAP. Laagste punt: 1.04 meter +NAP.

Opmerkingen: door damwand gesneden

Skelet:

Verstoord:	deels	Haarresten:	nee
Lengte:	/	Nagels:	nee
Grafligging:	Rug, uitgestrekt	Weefselresten:	nee
Armen:	/	Gal/nierstenen:	nee
Benen:	/	Botconditie:	goed
Pathologie:		Geconserveerd:	

Opmerkingen: voor een deel aanwezig, wel schedel

Bijlage 7

Tekeningenlijst

Tekeningnr	Put	Vlak	Spoor	Profiel	Schaal	Tekenaar	Omschrijving
1	1				1/20	S. Benerink	profieltekeningen
2	1	1				S. Benerink	vlaktekening
3	1	2				S. Benerink	vlaktekening
4	1	3				J. Wattenberghe	vlaktekening
5	1	4				S. Benerink	vlaktekening

Bijlage 8 Monsterlijst

Monsterlijst							
Monster nummer	Spoor nummer	Put	Vlak	Categorie	Datum	Opmerkingen	Inventarisnummer
1	4	1	1	DNA	4-3-2010	element 43-47	x
2	9	1	1	DNA	4-3-2010	element 26-27	x
3	11	1	1	DNA	4-3-2010	element 23-27	x
4	8	1	1	DNA	4-3-2010	element 43-47	x
5	12	1	1	DNA	4-3-2010	element 33-34	x
6	13	1	1	DNA	5-3-2010	element 44	x
7	17	1	2	C 14	9-3-2010	vingerkootje	2380-1
8	17	1	2	DNA	9-3-2010	element 35-38	x
9	16	1	2	DNA	9-3-2010	element 27-47	x
10	16	1	2	C 14	9-3-2010	vingerkootje	2375-1
11	18	1	2	DNA	10-3-2010	element 37-47	x
12	21	1	2	DNA	11-3-2010	element 15-17	x
13	7	1	2	KER	11-3-2010	Baksteen, 1 ex.	2780-3
14	7	1	2	SKA	11-3-2010	mortel	2784-2
15	19	1	2	KER	11-3-2010	baksteen, 1 ex.	2780-2
16	19	1	2	SKA	11-3-2010	mortel	2784-3
17	2	1	1	KER	11-3-2010	baksteen, 1 ex.	2780-1
18	2	1	1	SKA	11-3-2010	mortel	2784-4
19	22	1	1	KER	11-3-2010	baksteen, 1 ex.	2782-2
20	22	1	1	SKA	11-3-2010	mortel	2784-5
21	22	1	1	KER	11-3-	baksteen ornamenten,	2782-3

Monsterlijst							
Monster nummer	Spoor nummer	Put	Vlak	Categorie	Datum	Opmerkingen	Inventarisnummer
					2010	recuperatie, 3 ex.	
22	25	1	1	KER	12-3-2010	baksteen, 2 ex. uit westelijke fundamentboog	2782-1
23	25	1	1	SKA	12-3-2010	mortel uit westelijke fundamentboog	2784-6
24	25	1	1	SXX	12-3-2010	trasmortel uit westelijke fundamentboog	2784-9
25	24	1	1	KER	12-3-2010	baksteen, 2 ex.	2781-1
26	23	1	1	KER	12-3-2010	baksteen, 1 ex.	2780-5
27	26	1	1	KER	12-3-2010	baksteen, 2 ex.	2785-1
28	23	1	1	SKA	12-3-2010	mortel	2784-7
29	27	1	1	KER	12-3-2010	baksteen, 2 ex.	2784-10
30	28	1	1	KER	12-3-2010	baksteen, 1 ex.	2780-4
31	28	1	1	SKA	12-3-2010	mortel	2784-8
32	29	1	2	DNA	12-3-2010	element 16/13	x
33	30	1	3	SXX	13-3-2010	uit puinfundering	2783-1
34	31	1	3	DNA	13-3-2010	element 16/RMM	x
35	32	1	3	DNA	13-3-2010	element 23/24	x
36	36	1	3	DNA	13-3-2010	element 23/24	x
37	38	1	3	DNA	13-3-2010	element 26/27	x
38	39	1	3	DNA	13-3-2010	element 26/27	x
39	34	1	3	DNA	13-3-2010	element	x
40	40	1	3	DNA	13-3-2010	element	x
41	41	1	3	DNA	14-3-2010	element	x
42	46	1	5	DNA	15-3-2010	element	x
43	48	1	5	DNA	15-3-2010	element	x

Monsterlijst							
Monster nummer	Spoor nummer	Put	Vlak	Categorie	Datum	Opmerkingen	Inventarisnummer
44	49	1	4	DNA	15-3-2010	element 17	x
45	51	1	4	DNA	15-3-2010	element 27/28	x
46	52	1	4	OPH	15-3-2010	kistdeksel	verwijderd
47	52	1	4	DNA	15-3-2010	element 33/37	x
48	53	1	4	DNA	15-3-2010	element 13/16	x
49	54	1	4	DNA	15-3-2010	element 16/17	x
50	55	1	3	DNA	16-3-2010	element 26/27	x
51	55	1	3	OPH	16-3-2010	kistdeksel	verwijderd
52	56	1	3	OPH	16-3-2010	kistdeksel	verwijderd
53	19	1	0	KER	16-3-2010	baksteen, 1 ex. uit onderkant fundering	2780-6
54	58	1	4	OPH	16-3-2010	kist	verwijderd
55	57	1	4	OPH	16-3-2010	kistfragment	verwijderd
56	59	1	4	DNA	16-3-2010	element 33/34	x
57	59	1	4	OPH	16-3-2010	fragment kistdeksel, scheepshout?	verwijderd
58	59	1	4	OPH	16-3-2010	kistdeksel pennen	verwijderd
59	60	1	5	OPH	16-3-2010	kistfragment	verwijderd
60	60	1	5	DNA	16-3-2010	melkkiezen	x
61	62	1	6	OPH	16-3-2010	kistfragment	verwijderd
62	62	1	6	DNA	16-3-2010	element 35/37	x
63	63	1	5	DNA	16-3-2010	element 16/43	x
64	61	1	5	DNA	16-3-2010	element 36/37	x
65		1	5	SXX	16-3-2010	uit puinfundering	2784-1
66	8	1	1	C 14	17-3-	vingerkootje	2371-1

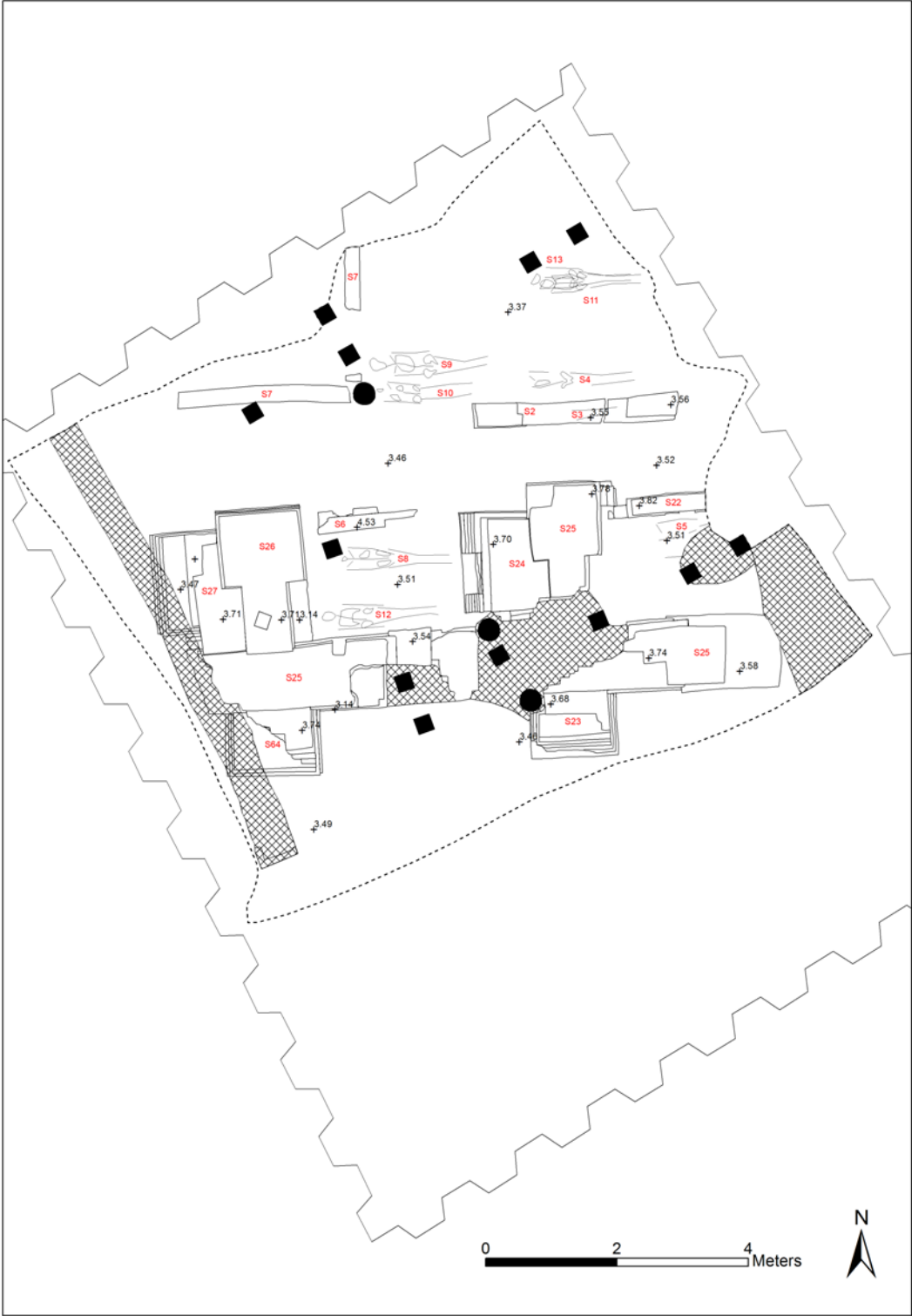
Monsterlijst							
Monster nummer	Spoor nummer	Put	Vlak	Categorie	Datum	Opmerkingen	Inventarisnummer
					2010		
67	5	1	1	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2383-1
68	11	1	1	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2374-1
69	4	1	1	C 14	17-3-2010	teenkootje	2370-1
70	9	1	1	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2376-1
71	10	1	1	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2382-1
72	12	1	1	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2378-1
73	13	1	1	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2372-1
74	29	1	2	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2368-1
75	34	1	3	C 14	17-3-2010	ledemaat	2381-5
76	40	1	3	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2369-1
77	41	1	3	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2379-1
78	52	1	4	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2370-2
79	53	1	4	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2373-1
80	55	1	3	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2368-2
81	57	1	4	C 14	17-3-2010	ledemaat	2381-6
82	59	1	4	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2366-1
83	60	1	5	C 14	17-3-2010	hand- of voetbeentje	2381-2
84	61	1	5	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2371-2
85	62	1	6	C 14	17-3-2010	onderarm	2382-2
86	63	1	5	C 14	17-3-2010	X	2381-1
87	18	1	2	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2366-2
88	54	1	4	C 14	17-3-2010	vingerkootje	2377-1

Monsterlijst

Monster nummer	Spoor nummer	Put	Vlak	Categorie	Datum	Opmerkingen	Inventarisnummer
89	56	1	4	C 14	17-3-2010	ledemaat	2381-4
90	58	1	4	C 14	17-3-2010	X	2381-3
91	44	1	0	C 14	17-3-2010	ledemaat	2383-2

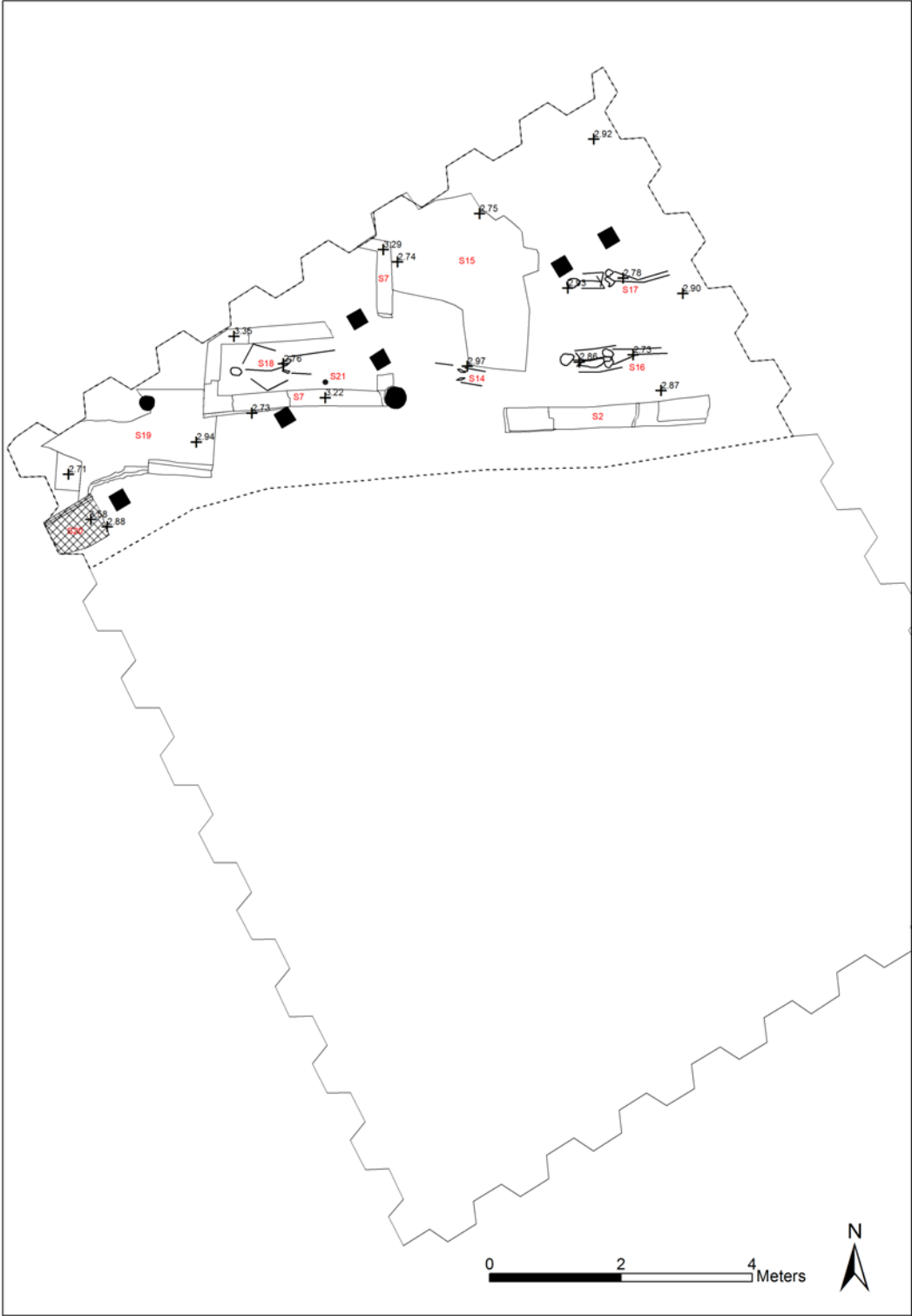
Bijlage 9
Overzicht Vlak 1 (1: 100)

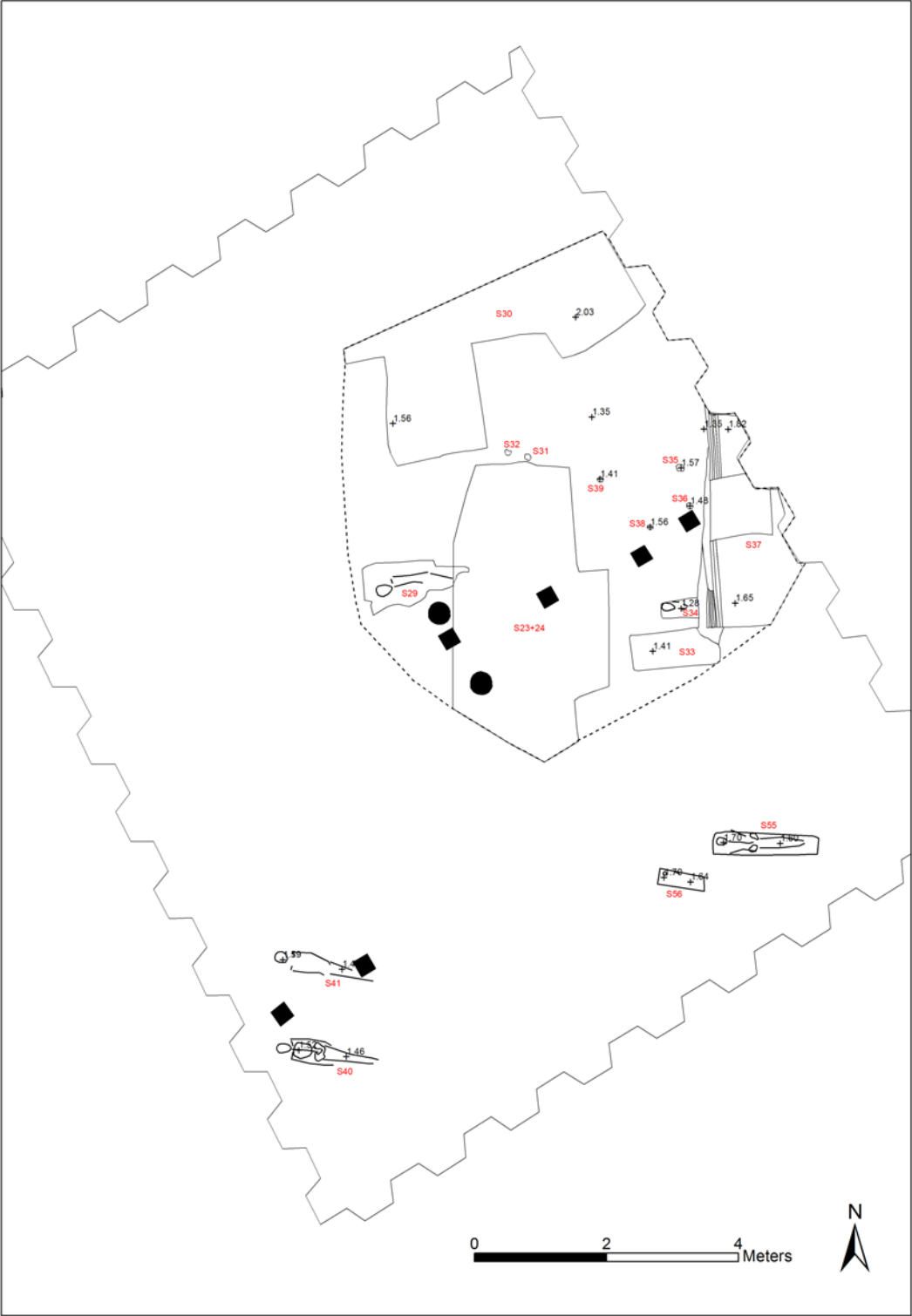

Bijlage 10
Overzicht Vlak 2 (1: 100)

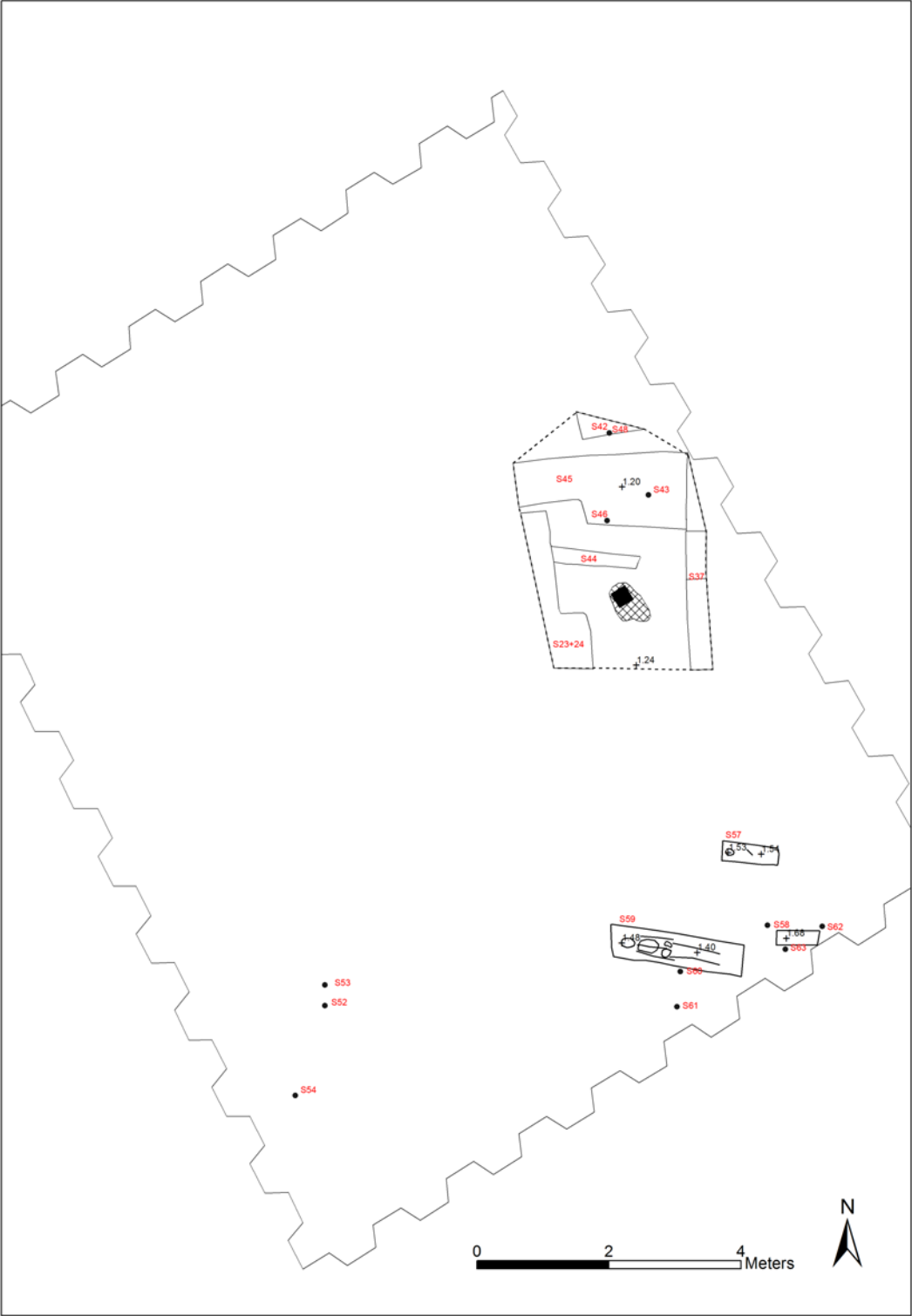

Bijlage 11
Overzicht Vlak 3 (1: 100)

Bijlage 12
Overzicht Vlak 4 (1: 100)

Bijlage 13

SOB Research: Gegevens

SOB RESEARCH

Naam: SOB Research Instituut voor Archeologisch en Aardkundig Onderzoek B.V.
Bezoekadres: Hofweg 13, Heinenoord

Postadres: Postbus 5060
3274 ZK Heinenoord

Telefoon: 0186 604432
Fax: 0575 476139
E-Mail: sobresearch@wxs.nl

Directeur: jhr. J. E. van den Bosch
Raad van Advies: J. van de Erve (Voorzitter)
Prof. dr. ir. J. T. Fokkema (Vice-Voorzitter)
J. van Kerchove (Secretaris)

Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam
Inschrijvingsnummer Register: 24346983
BTW nummer: NL 8118.55.600.B.01

Bankrelatie: Rabobank Graafschap-Noord
Rekeningcourant: Nr.: 3543.43.181